

РАЗВОЈ И МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ

Тематски зборник радова

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Бојана Димитријевић

Рецензенти
Проф. др Марина Хаџи-Пешић
Проф. др Бојана Димитријевић
Проф. др Александра Крнетић

Тематски зборник радова

РАЗВОЈ И МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ

Приредили

Проф. др Снежана Видановић
Доц. др Небојша Милићевић
Доц. др Јелена Опсеница Костић

Ниш, 2013.

Sadržaj

Gorjana D. Koledin, Jelena D. Malinić, Bojana R. Popadić ODNOSI U PORODICI I VRŠNJAČKO NASILJE	1
Danka S. Janjić, Jelisaveta A. Todorović KVALITET PORODIČNIH INTERAKCIJA KOD STUDENATA UNIVERZITETA U NIŠU	11
Sandra M. Čačić, Vesna J. Gavrilov Jerković MEDIJACIJE U RELACIJI DIMENZIJE AFEKTIVNOG VEZIVANJA – PSIHOPATOLOGIJA	27
Tatjana Stefanović Stanojević, Jasmina Nedeljković LJUBAVNI ODNOSI KAO TROJSTVO: AFEKTIVNA VEZANOST, PAŽNJA I SEKS	45
Jelena Savić, Vladimir Nešić, Zorica Marković, Snežana Vidanović SKLONOST KA ODREĐENOM TIPU IGRE U DETINJSTVU I MOTIV ZA POSTIGNUĆEM	61
Đurđa M. Soleša Grijak, Anida R. Fazlagić TEMPORALNO ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM KAO PREDIKTOR MOTIVACIJE ZA RODITELJSTVO KOD MLADIH	73
Tamara Z. Milenković, Dušan T. Stepanović SAMOEFIKASNOST I VASPITNI STILOVI	85
Gordana D. Đigić PSIHOLOŠKE OSNOVE BLUMOVE TAKSONOMIJE I NJENE PRIMENE U OBRAZOVNO-VASPITNOM RADU	101
Dragana Bjekić, Milica Vučetić E-NASTAVA KAO TEHNOLOGIJA PROFESIONALNOG DELOVANJA I USAVRŠAVANJA NASTAVNIKA	113
Milevica D. Bojović ISPITIVANJE ANKSIOZNOSTI U UČENJU STRANIH JEZIKA	129
Mirjana Stanković Đorđević OBRAZOVNA INKLUZIJA U SRBIJI I U SVETU	141
Nadežda Rodić, Jasmina Knežević SAMOREGULIŠUĆA PONAŠANJA DECE I TEHNIKE RELAKSACIJE TOKOM HOSPITALIZACIJE	155
Живорад Миленовић ПОЈМОВНА РАЗГРАНИЧЕЊА КЉУЧНИХ И ТАНГЕНТНИХ ПОЈМОВА ИНКЛУЗИЈЕ У ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ	167
Dragana V. Stanimirović, Luka R. Mijatović SAVETOVANJE U REHABILITACIJI – POJAM I ODLIKE	177

Vesna Anđelković, Milkica M. Nešić, Vladimir D. Nešić SOCIO-EKONOMSKI STATUS U KVALITET ŽIVOTA STANOVNIKA SRBIJE	191
Mila Z. Dusković, Marija N. Ilić, Milena Z. Stamenković ASERTIVNOST, SUBJEKTIVNO BLAGOSTANJE, NEGATIVNE AUTOMATSKE MISLI I SKLONOST KA PSIHO-SOMATICI KOD STUDENATA	205
Tanja Panić, Sremska Mitrovica, Jelena Opsenica Kostić ČINIOCI MENTALNOG ZDRAVLJA KOD ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH OSOBA	221
Dijana Z. Sulejmanović, Živorad Milenović, KROSKULTURALNO ISTRAČIVANJE: ODNOS KVANTITETA PORODIČNIH INTERAKCIJA I ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM	235
Dragana Popović, Tanja Družić, POVEZANOST EMOCIONALNE KOMPETENTNOSTI SA ZADOVOLJSTVOM KVALITETOM ŽIVOTA KOD PACIJENATA SA HRONIČNOM BOLI	243
Nebojša Milićević, Biljana Pejić RAZVOJ KREATIVNOG PROCESA NA PRIMERU PIKASOVE GERNIKE	255

Gorjana D. Koledin¹
Jelena D. Malinić
Bojana R. Popadić
Univerzitet u Istočnom Sarajevu,
Filozofski fakultet Istočno Sarajevo

UDK 316.356.2:364.632-053.2

ODNOSI U PORODICI I VRŠNJAČKO NASILJE

Sažetak: Predmet istraživanja je definisan kao sagledavanje odnosa u porodici i nasilja među vršnjacima. Cilj istraživanja je utvrđivanje razlika među ispitanicima u odnosu na porodičnu klimu i percepciju odnosa sa roditeljima, sa jedne strane, i vršnjačkog nasilja, sa druge strane. Uzorak je činilo 520 učenika srednjih škola. Za ispitivanje porodične klime korišten je modifikovani Inventar porodične klime, dok je percepcija ispitanika o odnosu sa majkom i ocem ispitana pomoću dva pitanja na kojima su ispitanici procjenjivali da li imaju topao, ravnodušan ili hladan odnos sa roditeljima. Učestalost vršnjačkog nasilja ispitana je pomoću dva opšta pitanja zatvorenog tipa. Korišteni su kanonička diskriminativna analiza i hi-kvadrat test.

Identifikovane su razlike među učenicima u odnosu na percepciju porodične klime i manifestovano vršnjačko nasilje ($\chi = 38,380$, $df = 17$, $p < 0,05$). Kanoničkom diskriminativnom analizom izdvojena je diskriminativna funkcija na osnovu čijeg sadržaja je moguće zaključiti da ispitanici koji češće manifestuju nasilje percipiraju lošiju porodičnu klimu, dok odnos sa ocem češće opisuju kao hladan i ravnodušan ($\chi = 17,962$, $df = 2$, $p < 0,01$). Učenici koji su češće žrtve vršnjačkog nasilja odnos sa ocem ($\chi = 17,774$, $df = 2$, $p < 0,01$), ali i sa majkom ($\chi = 9,653$; $df = 2$; $p = 0,008$) češće percipiraju kao hladan i ravnodušan.

Gljučne riječi: Vršnjačko nasilje, porodična klima, percepcija odnosa sa roditeljima

Uvod

Nasilje je namijerna upotreba fizičke sile ili moći, u vidu prijetnje ili izvršenog čina koji je usmjeren ka sebi, drugoj osobi ili grupi drugih osoba i koji dovodi do povreda, smrti, psiholoških ozljeda, poremećenog razvoja ili lišavanja (Išpanović Radojković, 2005; Stanković Đorđević, 2007). Oblici nasilja su raznovrsni, a najčešća podjela je na verbalno i fizičko nasilje.

Pojam koji se često dovodi u vezu sa nasiljem je agresivnost. Pec ističe da je agresivnost trajna i stabilna osobina koja usmjerava ponašanje u različitim socijalnim situacijama, a ogleda se u čestom doživljavanju srdžbe i bijesa, svadljivosti, te prkosu prema autoritetu (Petz, 2005). Slično objašnjenje agresivnosti navodi

¹ gorjana.koledin@yahoo.com

Krstić, prema kome je agresivnost „osobina ličnosti da se, manje-više doslijedno, prema svojoj bližnjoj i daljoj okolini odnosi razorno i neprijateljski“ (Krstić, 1991: 29). U osnovi nasilnog ponašanja je povišena agresivnost, pri čemu je potrebno istaći da je u osnovi svakog nasilnog ponašanja agresivnost, ali i to da povišena agresivnost neće uvijek i nužno dovesti do nasilja. Oblik nasilnog ponašanja koji će biti analiziran u ovom radu je vršnjačko nasilje. Ovaj pojam je najčešće vezan za školu, pa se često govori i o školskom nasilju. U tom kontekstu ga je moguće odrediti kao učestalo ili kontinuirano nasilno ponašanje među vršnjacima, pri čemu je osoba koja manifestuje nasilje nasilnik, a osoba koja trpi nasilje žrtva.

Nasilje uopšte, pa i vršnjačko nasilje, najčešće je kombinacija dva ili više oblika nasilja. U školama preovladava psihološko i verbalno nasilje. Jedan od oblika vršnjačkog nasilja je i proganjanje koje se manifestuje uskraćivanjem socijalnih, emocionalnih ili fizioloških potreba. Nekada nasilnici prisile žrtvu na izvršavanje nedozvoljenih ili čak kažnjivih radnji kao što je npr. krađa, pri čemu izvršilac takve radnje bude kažnjen, a ne oni koji su ga na to natjerali (Tomić i Šarić, 2008).

Popadić (Popadić, 2009) navodi sljedeću podjelu vršnjačkog nasilja:

- Fizičko nasilje (koje dovodi do stalnog ili potencijalnog tjelesnog nasilja)
- Emocionalno/psihičko nasilje (koje dovodi do trenutnog ili trajnog ugrožavanja psihičkog i emocionalnog zdravlja i dostojanstva)
- Seksualno nasilje (koje podrazumijeva ugrožavanje seksualnog identiteta žrtve omalovažavanjem ili primoravanjem na neki vid seksualne komunikacije)
- Elektornosko nasilje (elektronske poruke koje sadrže vulgarnosti i uvrede, slanje prijetećih poruka, otkrivanje nećijih tajni, podataka ili slika koje nisu namijenjene javnosti itd.)

Isti autor navodi tri kategorije koje su povezane sa vršnjačkim nasiljem: žrtva, žrtva/nasilnik i nasilnik.

Tipične žrtve su djeca koja su često meta napada drugih, ali koja ne uzvraćaju napad, već trpe i povlače se. To su djeca koja su fizički slabija, koja su preosjetljiva, anksiozna, bojažljiva i povučena. Niz istraživanja (prema Popadić, 2009) pokazuje da je izloženost nasilju povezana sa većom anksioznošću, depresijom, niskim samopuzdanjem i lošom slikom o sebi, što važi za oba pola i različite uzraste. Isti autor ističe da treba voditi računa o uzročno-posljedičnoj vezi između tih karakteristika i izloženosti nasilju, jer su neke karakteristike žrtava posljedica izloženosti nasilju. Djeca žrtve pate i od fizioloških problema koji su posljedica nasilja poput glavobolja, nesanice, stomaćnih tegoba. Takva djeca gube samopoštovanje i sigurnost u sebe, što može potrajati i do odraslog doba, a u ekstremnim slučajevima pokušavaju samoubistvo ili čak ubijaju nasilnike.

Proučavajući fenomen nasilja među vršnjacima Olvens (Olvens, 1978; Popadić, 2009) je uočio da nisu sve žrtve submisivne i da neke karakteriše anksioznost i agresivnost. Dakle u pitanju su djeca koja su istovremeno i nasilnici, ali i žrtve.

Žrtve/nasilnici se često opisuju kao impulsivna djeca sa problemima u samokontroli, koja po svom ponašanju odgovaraju djeci sa poremećajem pažnje i hiperaktivnosti (ADHD).

Nasilnici se izdvajaju po svom karakterističnom odnosu prema žrtvama i u odnosu prema nasilju. Pokazuju manju empatičnost, manje razmišljaju o osjećanjima žrtve i nalaze zadovoljstvo u svojim agresivnim postupcima. Skloni su da drugima pripisuju neprijateljske namjere, dok žrtve smatraju odgovornim za zlostavljanje. Nasilnici, na osnovu svog nasilničkog ponašanje, mogu ostvariti određeni socijalni ugled među vršnjacima, stoga oni postaju osobe kojima se drugi dive, neki ih se plaše, a mnogi će, kako bi se zaštitili, učiniti različite stvari kako ne bi postali predmet njihovog nasilnog ponašanja. U skladu sa tim, postoje dva objašnjenja manifestnog vršnjačkog nasilja. Prvi je da se nasilničko ponašanje manifestuje radi socijalnog ugleda i obezbjeđivanja dominantnog društvenog statusa među vršnjacima, što nasilnicima jača samopouzdanje i samopoštovanje. Drugi razlog je što mladima koji su skloni manifestovanju nasilja među vršnjacima nedostaje empatija prema žrtvi nasilja i nisu u stanju osjetiti kako se žrtva osjeća.

Tragajući za uzrocima nasilnog ponašanja, a time i vršnjačkog nasilja, porodica je kao primarna grupa nezaobilazna. Ulogu porodice u etilogiji nasilnog ponašanja najjasnije je moguće objasniti preko procesa socijalizacije. Kako je porodica jedan od najvažnijih agensa socijalizacije i kako je socijalizacija proces putem kog jedinka usvaja obrasce ponašanja, ukoliko porodica na valjan način utiče na to da se dijete zdravo razvija utoliko je manja vjerovatnoća da će doći do manifestacija nasilja na bilo kom uzrastu.

U ovom radu korišten je jedan od integrativnih načina predstavljanja porodičnog funkcionisanja i to *porodična klima*. Koncept porodičnog okruženja ili porodične klime, Moos i Moos su još 1974. definisali preko relacija bliskosti, konflikata i emotivne razmjene. Oni su pretpostavili da se emotivna klima može ispitati i operacionalizovati preko nekoliko faktora:

- porodična ekspresivnost (mjera emotivne razmjene, predstavlja nivo u kom su članovi porodice međusobno u stanju da razmjenjuju emocije i komuniciraju na emotivnom nivou)
- kohezija (nivo u kom su članovi porodice privrženi jedni drugima i porodici kao cjelini)
- konflikti (učestalost izražavanja agresije i ljutnje u relacijama među članovima sistema) (Moos i Moos, 1976: Mihić i sar., 2006).

Porodična klima se u istraživanjima izdvaja i kao korelat pojave problema u ponašanju. Česti konflikti kao karakteristika porodičnog okruženja navode se kao faktor razvoja ove problematike, kao i anksioznosti u socijalnim kontaktima (Mc Hale i sar., 2000: Mihić i sar., 2006).

U tom kontekstu, jedan od pojavnih oblika problema u ponašanju je i vršnjačko nasilje, pri čemu je velika vjerovatnoća da će djeca koja u svom porodičnom okruženju imaju učestale konflikte, češće manifestovati nasilje prema vršnjacima, u odnosu na djecu koja odrastaju u „nekonfliktnim porodicama“. Ta vjerovatnoća

se srazmjerno povećava u odnosu na načine rješavanja konflikata od strane roditelja. Ukoliko roditelji konflikte rješavaju nasilnim putem, utoliko će i djeca svoje probleme rješavati nasiljem, jer su roditelji poslužili kao model takvom ponašanju.

Kao što je već naglašeno, u osnovi svakog nasilnog ponašanja je povišena agresivnost. Ukoliko dijete ima povišenu agresivnost, koju je moguće uočiti na veoma ranom uzrastu, roditelji mogu različitim postupcima djelovati da agresivnost ne dobije svoj manifestni oblik putem nasilnog ponašanja, pozitivno potkrepljujući svaki postupak, koji uprkos agresivnom naboju, dijete manifestuje na neagresivan način. Takođe, agresivnost je moguće i putem procesa sublimacije „usmjeriti“ na produktivne aktivnosti, poput bavljenja npr. različitim sportovima koji podrazumijevaju fizičku aktivnost, kroz koju će dijete moći osloboditi nagonilanu energiju i time smanjiti intenzitet frustracije, a i mogućnost da se ta energija oslobodi putem nasilnog ponašanja.

Takođe, jedan od načina preventivnog djelovanja porodice jeste i učenje po modelu, koje je bitan oblik učenja u toku socijalizacije na ranom uzrastu. Ukoliko roditelji pružaju adekvatan model ponašanja u različitim situacijama koje povećavaju nivo frustracije, bez nasilnog ponašanja, utoliko će biti manja vjerovatnoća da će i djeca u istim ili sličnim situacijama manifestovati nasilje.

Predmet i cilj

Kao što je već u uvodnom dijelu istaknuto, jedan od razloga javljanja vršnjačkog nasilja na adolescentnom uzrastu je loša porodična klima, zatim loši odnosi među roditeljima, a time i neadekvatna socijalizacija djece. U tom kontekstu, predmet istraživanja je definisan kao analiziranje relacija između odnosa u porodici i nasilja među vršnjacima. Odnosi u porodici analizirani su preko porodične klime i percepcije odnosa ispitanika sa oba roditelja, dok je vršnjačko nasilje analizirano preko samoprocjene ispitanika koliko često smatraju da su manifestovali nasilje prema vršnjacima i koliko često smatraju da su bili žrtve vršnjačkog nasilja.

Naučni cilj istraživanja je utvrđivanje razlika među ispitanicima u odnosu na porodičnu klimu i percepciju odnosa sa roditeljima, sa jedne strane, i vršnjačkog nasilja, sa druge strane, dok se praktični cilj istraživanja odnosi na mogućnosti upotrebe rezultata u okviru preventivnog djelovanja u smjeru smanjivanja nasilja među vršnjacima, kao i posljedica nasilnog ponašanja i to na dva načina: prvi je u cilju zaštite mentalnog zdravlja žrtava nasilja, s obzorom na to da učestalo doživljavanje nasilja ostavlja trajne posljedice na psihičko funkcionisanje žrtve, a u težim slučajevima se dešava da žrtva počini samoubistvo; drugi je u smjeru prevencije nasilnog ponašanja uopšte, jer uprkos tome što se intenzitet manifestovanja nasilja nakon adolescencije smanjuje, kada je u pitanju vršnjačko nasilje, ipak određeni procenat nasilnika nastavlja sa takvim ponašanjem kako u svom širem, tako i užem socijalnom okruženju i kasnije u odraslom dobu.

Uzorak

Istraživanje je realizovano na uzorku od 520 učenika I, II i III razreda srednjih škola u gotovo svim većim gradovima Bosne i Hercegovine (Trebinje, Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Istočno Sarajevo i Brčko).

Izbor ispitanika u uzorak obezbjeđen je kroz nekoliko etapa. Nakon što su namjerno određene škole slučajnim izborom su anketirani učenici koji su u vrijeme anketiranja bili na nastavi. Zastupljenost učenika po polu je zadovoljavajuća, pri čemu je nešto više ženskih ispitanika (53,08%) u odnosu na muške ispitanike (46,92%). U odnosu na mjesto stanovanja, najviše je ispitanika iz grada (45,58%), zatim ispitanika iz prigradskih naselja (34,81%), dok je najmanje ispitanika sa sela (19,04%).

Metode i instrumenti

Osnovne dvije metode koje su korištene u istraživanju su empirijsko neekseperimentalni metod i metod teorijske analize. Za utvrđivanje razlika među ispitanicima u odnosu na manifestovano i doživljeno vršnjačko nasilje i porodičnu klimu, korištena je kanonička diskriminativna analiza, dok je za utvrđivanje razlika među ispitanicima u odnosu na doživljeno i manifestovano vršnjačko nasilje i percepciju odnosa sa oba roditelja korišten hi-kvadrat test.

Učestalost vršnjačkog nasilja ispitana je pomoću dva opšta pitanja zatvorenog tipa na osnovu kojih su ispitanici procjenjivali koliko često su manifestovali i koliko često bili žrtve vršnjačkog nasilja.

Za ispitivanje porodične klime korišten je modifikovani *Inventar porodične klime* (Mihić i sar., 2006). Autori Inventara porodične klime su Mihić, Zotović i Jerković (Mihić i sar., 2006). Izvorni upitnik Family Climate Inventory koji je konstruisao Kurdek činile su 24 tvrdnje koje su opisivale različita ponašanja članova porodice i odnosa među njima, a od ispitanika se tražilo da na sedmostepenoj skali označe u kojoj mjeri je opisano ponašanje karakteristično za članove njihovih porodica.

Nakon standardizacije u upitniku je ostalo 18 tvrdnji koje se odnose na kvalitet generalne porodične klime. Ispitanici zaokružuju jedan od pet ponuđenih odgovora u zavisnosti od procjene koliko se navedene tvrdnje odnose na njih. Faktorskom analizom izdvojena su tri faktora koja se mogu posmatrati kao tri subskale:

- *Prihvatanje*, koje je definisano kao procjenjena toplina u odnosima unutar porodice, te prihvatanje članova porodice;
- *Konflikti*, što je definisao kao procjenjen nivo učestalosti i intenziteta konflikata u porodici;
- *Autonomija*, što je definisano kao procijenjen nivo podržavanja samostalnosti u donošenju odluka, prava na spostveno mišljenje i spremno-

sti porodice da to pravo podrži, te procijenjeni nivo samostalnosti koji porodica dozvoljava svojim članovima;

Upitnik je primjenjen u potpunosti i nije modifikovan. Faktorska analiza upitnika i u ovom istraživanju potvrdila je postojanje pomenuta tri faktora.

Percepcija odnosa ispitanika sa oba roditelja pojedinačno ispitana je pomoću dva pitanja na kojima su ispitanici procjenjivali da li imaju topao, ravnodušan ili hladan odnos sa roditeljima.

Rezultati

Analizirajući rezultate diskriminativne analize, moguće je zaključiti da su identifikovane razlike među ispitanicima u odnosu na porodičnu klimu i manifestovano vršnjačko nasilje, dok razlike nisu identifikovane u odnosu na porodičnu klimu i doživljeno nasilje. Osnovni podaci za dobijenu diskriminativnu funkciju, a koji se odnose na razlike u odnosu na porodičnu klimu i manifestovano vršnjačko nasilje, prikazani su tabelom 1.

Tabela 1: Hi-kvadrat test za diskriminativnu funkciju sa karakterističnim korijenom i kano- ničkom korelacijom

Diskriminativna funkcija	Karakteristični korijen	Koeficijent kanoničke korelacije	Wilks' Lambda	Hi-kvadrat	df	p
1	,089	,286	,918	38,380	18	,003

S obzirom na to da se ispitanici razlikuju u odnosu na porodičnu klimu i manifestovano nasilje, identifikovane su stavke koje prave najveću razliku među ispitanicima, zatim stavke koje prave manju razliku i stavke u odnosu na koje se ispitanici, prema svojim odgovorima, uopšte ne razlikuju. Stavke prvog, drugog i trećeg reda diferencijacije prikazane su tabelom 2.

Tabela 2: Matrica strukture diskriminativne funkcije za porodičnu klimu

Stavke prvog reda diferencijacije	D1
Bar neko me iz moje porodice ohrabruje da samostalno donosim odluke.	,434
Mogu da se obratim svojoj porodici za pomoć.	,432
Bar neko iz moje porodice će mi pomoći ako imam ličnih problema.	,424
Bar neko iz moje porodice me ohrabruje da izrazim svoje mišljenje.	,416
U mojoj porodici uvijek se nađe neko da mi pomogne ukoliko mi je pomoć potrebna.	,374
U mojoj porodici svađe traju dugo.	,370
Bar nekome iz moje porodice je važno moje mišljenje	,364
Stavke drugog reda diferencijacije	
U mojoj porodici problemi se rješavaju svađom.	,343
Moja kuća je puna vike i svađe.	,316
Bar neko iz moje porodice mi pomaže da pronađem način na koji ću nešto da uradim.	,286
Bar neko iz moje porodice pokazuje da mu je zaista stalo do mene.	,249

U mojoj porodici svi idu jedni drugima na živce.	,219
Stavke treæeg reda diferencijacije	
Svi u mojoj porodici kritikuju jedan drugog.	,190
Bar neko iz moje porodice me je pitao kako je bilo u školi.	,180
Bar neko iz moje porodice me ohrabruje da svoje slobodno vrijeme porovodim kako želim.	,158
Bar nekome iz moje porodice prija ako radim stvari onako kako mislim da treba.	,148
U mojoj porodici se svi jako ljute oko nebitnih stvari.	,080
Bar neko iz moje porodice može da odvoji vrijeme da razgovara samnom o stvarima koje su mi važne.	,068

Analizirajući stavke prvog reda, u odnosu na koje se ispitanici, prema svojim odgovorima, najviše razlikuju uočljivo je da se najveći broj odnosi na dimenziju prihvatanja koja je definisana kao procijenjena toplina u odnosima unutar porodice, te prihvatanje članova porodice. Stavke drugog reda se dominantno odnose na dimenziju konflikata, dok se stavke koje ne prave razlike među ispitanicima u odnosu na manifestovanje vršnjačkog nasilja i porodičnu klimu odnose na dimenziju autonomije. Bolji uvid u sličnosti i razlike među ispitanicima stiče se preko položaja centroida, što je prikazano tabelom 3.

Tabela 3: Centoridi grupa po diskriminativnoj fukciji za porodičnu klimu

Grupa	Centoridi
veoma često i ponekad manifestovano nasilje	-,532
nikada nije manifestovano nasilje	,166

Na osnovu položaja centroida za značajnu diskriminativnu funkciju, na osnovu predznaka dobijenih vrijednosti, može se zaključiti da ispitanici koji često ili ponekad manifestuju vršnjačko nasilje imaju hladniju porodičnu klimu (vrijednost centroida je -,532), dok ispitanici koji nikada nisu manifestovali vršnjačko nasilje imaju pozitivniju porodičnu klimu (vrijednost centroida je ,166).

Pored porodične klime, odnosi u porodici analizirani su i preko percepcije ispitanika o tome koliko svoj odnos sa roditeljima (posebno sa ocem i posebno sa majkom) doživljavaju kao topao, ravnodušan ili hladan.

Razlike među ispitanicima identifikovane su u odnosu na manifestovano nasilje i pecepciju odnosa sa ocem. Naime, ispitanici koji odnos sa ocem češće opažaju kao hladan češće manifestuju nasilje prema vršnjacima (tabela 4).

Tabela 4: Relacija između percepcije odnosa sa ocem i manifestovanog nasilja

Manifestovano nasilje	Kako biste opisali odnos sa ocem?			Σ
	total	ravnodušan	hladan	
Veoma često i ponekad	62	62	37	111
	56,36%	33,64%	10,00%	100,00%
Nikada	272	67	15	354
	76,84%	18,93%	4,24%	100,00%
Σ	334	104	26	464
	71,98%	22,41%	5,60%	100,00%

Pearson Chi-square: 17,962; df=2; p=0,000;

Percepcija odnosa sa majkom se nije pokazala značajnim izvorom razlika među ispitanicima u odnosu na manifestovano vršnjačko nasilje. Naime, na osnovu vrijednosti hi-kvadrat testa koja nije statistički značajna, može se izvesti zaključak da ne postoje razlike među ispitanicima u odnosu na to da li odnos sa majkom percipiraju kao topao, ravnodušan ili hladan i manifestovanje nasilje prema vršnjacima, što je prikazano u tabeli 5.

Analizirajući dobijene rezultate uočljivo je da većina ispitanika, bilo da su u kategoriji onih koji nikada nisu manifestovali nasilje ili u kategoriji onih koji su to činili ponekad ili često, svoj odnos sa majkom opaža kao topao.

Tabela 5: Relacije između percepcije odnosa sa majkom i manifestovanog nasilja

Manifestovano nasilje	Kako biste opisali odnos sa majkom?			Σ
	topal	ravnodušan	hladan	
Veoma često i ponekad	101	14	2	117
	86,32%	11,97%	1,71%	100,00%
Nikada	342	33	4	379
	90,24%	8,71%	1,06%	100,00%
Σ	443	47	6	496
	89,31%	9,48%	1,21%	100,00%

Pearson Chi-square: 1,741; df=2; p=0.479

Percepcija odnosa sa ocem se pokazala kao značajan izvor razlika među ispitanicima i kada je u pitanju doživljeno nasilje (tabela 6). Naime, ispitanici koji su češće žrtve vršnjačkog nasilja svoj odnos sa ocem češće opažaju kao ravnodušan i hladan, u odnosu na ispitanike koji su procijenili da nikada nisu bili žrtve nasilja od strane svojih vršnjaka.

Tabela 6: Relacije između percepcije odnosa sa ocem i doživljenog nasilja

Doživljeno nasilje	Kako biste opisali odnos sa ocem?			Σ
	topal	ravnodušan	hladan	
Veoma često i ponekad	43	29	9	81
	53,09%	35,80%	11,11%	100,00%
Nikada	289	75	17	381
	75,85%	19,69%	4,46%	100,00%
Σ	332	104	26	462
	71,86%	22,51%	5,63%	100,00%

Pearson Chi-square: 17,774; df=2; p=0,000;

Razlike među ispitanicima su značajne u ovom slučaju i kada je u pitanju percepcija odnosa sa majkom i doživljeno nasilje (tabela 7). Ispitanici koji su češće žrtve vršnjačkog nasilja češće odnos sa majkom procjenjuju kao ravnodušan i hladan.

Tabela 7: Relacije između percepcije odnosa sa majkom i doživljenog nasilja

Doživljeno nasilje	Kako biste opisali odnos sa majkom?			Σ
	topal	ravnodušan	hladan	
Veoma često i ponekad	67	15	2	84
	79,76%	17,86%	2,38%	100,00%
Nikada	374	32	4	410
	91,22%	7,80%	0,98%	100,00%
Σ	441	47	6	494
	89,27%	9,51%	1,21%	100,00%

Pearson Chi-square: 9,653; df=2; p=0,008;

Diskusija i zaključci

Posmatrajući dobijene rezultate u cjelini moguće je izvesti generalni zaključak, koji je svakako ograničen na ispitanu uzorak, a to je da su odnosi u porodici značajna determinanta vršnjačkog nasilja, kako iz ugla nasilnika, tako i iz ugla žrtve. Porodična klima, definisana preko relacija bliskosti, konflikata i emocionalne razmjene među članovima porodice, pokazala se značajnim izvorom razlika među ispitanicima u odnosu na manifestovano nasilje, ali ne i u odnosu na doživljeno nasilje.

Na osnovu dobijenih rezultata diskriminativne analize, može se izvesti zaključak da ispitanici koji češće manifestuju vršnjačko nasilje, porodičnu klimu opažaju kao neprihvatajuću i konfliktnu. Drugim riječima, smatraju da u odnosima unutar njihovih porodica ne postoji toplina i prihvatanje među članovima, te procjenjuju da su konflikti učestali i intenzivni. Ukoliko dijete opaža da u porodici postoji manjak topline i bliskosti među njenim članovima, te ukoliko su konflikti među članovima porodice učestali i trajni, utoliko postoji veća vjerovatnoća da će frustraciju nastalu uslijed toga manifestovati nasiljem prema vršnjacima. Dimenzija autonomije se nije pokazala značajnim izvorom razlika među ispitanicima u odnosu na manifestovano vršnjačko nasilje.

Analizirajući percepciju odnosa sa oba roditelja posebno, moguće je zaključiti da djeca koja odnos sa ocem percipiraju kao hladan, češće manifestuju, ali su i češće žrtve vršnjačkog nasilja. Djeca koja odnos sa majkom češće opažaju kao hladan ili ravnodušan, češće su žrtve nasilja od strane vršnjaka.

Kako je otac zaštitnička figura za dijete, ukoliko je taj odnos iz bilo kog razloga poremećen, nasilje može biti „samostalni oblik zaštite“ od druge djece (za one koji manifestuju nasilje). Posljedica hladnog i ravnodušnog odnosa sa ocem i majkom može biti javljanje preosjetljivosti, anksioznosti i povučenosti (karakteristike tipičnih žrtava vršnjačkog nasilja), te ta djeca uslijed toga češće trpe vršnjačko nasilje.

Nasilničko ponašanje u adolescentnom periodu je oblik ponašanja koji ukoliko se „ne sankcioniše“ na adekvatan način i u ranim fazama, može u odrasloj dobi preći u različite oblike kriminalnog ponašanja koje je povezano sa nasiljem. Rezul-

tati ovog istraživanja su potvrdili pretpostavku da je negativna porodična klima povezana sa različitim poteškoćama u ponašanju. Prihvatanje djeteta u porodici, rješavanje konflikata na nenasilan način i topao odnos najbolji su način prevencije poteškoća u ponašanju, a time i vršnjačkog nasilja.

Literatura

- Krstić, D. (1991): *Psihološki rečnik*. Beograd: Savremena administracija.
- Mihić, I., Zotović, M., Jerković, I. (2006): Struktura i sociodemografski korelati porodične klime u Vojvodini, *Psihologija*, 39 (2), 297–312.
- Pec, B. (2005): *Psihologijski rječnik*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Popadić, D. (2009): *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Stanković-Đorđević, M. (2007): Integracijsko nasilje u školi, *Pedagoška stvarnost*, 9–10, 798–811.
- Tomić, R., Šarić, H. (2008): *Sociopatološke manifestacije kod djece i mladih*. Tuzla: OFF SET.

Gorjana D. Koledin, Jelena D. Malinić, Bojana R. Popadić

FAMILY RELATIONSHIPS AND PEER VIOLENCE

Summary: The subject of the study is defined as the perception of family relationships and peer violence. The goal of the study is establishment of differences among respondents in relation to family atmosphere and perception of family relationships with parents, from one side, and peer violence from the other side. The sample consists of 520 high school students. To test family atmosphere we used modified Inventory of family atmosphere, while perception of respondents about relationship with their mother and father is examined by two questions where respondents at their own discretion defined relationships with their parents as a worm, lukewarm or cold. The frequency of peer violence is examined using two general closed questions. There were used Canonical discriminative analysis and Chi-square test.

The differences were identified among students in relation to family atmosphere and manifested peer violence ($\chi=38,380$, $df=17$, $p<0,05$). By Canonical discriminative analysis was isolated discriminative function, on which contents we can conclude that respondents who often manifest violence have poorer perception of family atmosphere, while relationship with their father they described as lukewarm and cold ($\chi=17,962$, $df=2$, $p<0,01$). Students, who are victims of peer violence, relationship with their father ($\chi=170774$, $df=2$, $p<0,01$) as well as with their mother ($\chi=09,653$, $df=2$, $p=0,008$) describe as calm and cold.

Keywords: peer violence, family atmosphere, perception of relationships with parents

Danka S. Janjić¹
Jelisaveta A. Todorović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet, Niš

UDK 316.356.2-057.875

KVALITET PORODIČNIH INTERAKCIJA KOD STUDENATA UNIVERZITETA U NIŠU²

Sažetak: U ovom radu su sa teorijskog i empirijskog stanovišta ispitivani kvalitet porodičnih interakcija i razlike u pogledu kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata Univerziteta u Nišu, kao i razlike s obzirom na vrstu fakulteta studenata, pol, godine i strukturu porodice (potpunost/nepotpunost porodice, življenje sa porodicom/odvojeno od porodice). Istraživanje je izvršeno na uzorku od 200 prigodno biranih ispitanika, studenata Društveno-humanističkih fakulteta (Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Ekonomski fakultet, Pravni fakultet) i Tehničkih fakulteta (Građevinski fakultet, Arhitektonski fakultet, Elektronski fakultet). Za procenu kvaliteta porodičnih interakcija (zadovoljstvo porodicom, prihvatanje i odbacivanje od strane roditelja), primenjena je skala KOB1, autorke Anite Vulić-Prtorić, a upitnikom osnovnih podataka o ispitaniku prikupljeni su podaci o sociodemografskim karakteristikama studenata. Rezultati su, što se tiče poređenja aspekata kvaliteta porodičnih interakcija između studenata društveno-humanističkih i tehničkih fakulteta, pokazali da nema statistički značajnih razlika. Razlike u kvalitetu porodičnih interakcija pronađene su između studenata Psihologije i studenata drugih fakulteta, jer je kod njih izraženiji doživljaj prihvatanja od strane majke. Takođe, razlike među studentima postoje i s obzirom na pol i strukturu porodice. Konkretno, kod studenata ženskog pola je izraženije zadovoljstvo porodicom i prihvatanje od strane majke nego kod studenata muškog pola, dok su kod studenata muškog pola izraženiji doživljaj odbacivanja od strane oca i od strane majke nego kod studenata ženskog pola. Kod studenata koji potiču iz potpunih porodica, izraženije je zadovoljstvo porodicom i doživljaj prihvatanja od strane oca, a kod studenata koji potiču iz nepotpunih porodica je izraženiji doživljaj odbacivanja od strane oca. Što se tiče razlika u pogledu kvaliteta porodičnih interakcija između studenata različite starosti, one nisu značajne, kao što za procenu porodičnih interakcija nije značajno ni to da li studenti žive sa svojom porodicom ili su odvojeni od nje zbog studiranja.

Cljučne reči: Zadovoljstvo porodicom, prihvatanje ili odbacivanje od strane roditelja, struktura porodice, vrsta fakulteta studenata, pol studenata

¹ janjicdanka7@gmail.com

² Rad je nastao u okviru projekta br. 179002 Ministarstva prosvete, nauke i tehnoškog razvoja Republike Srbije

Uvod

Po Ekermanu, porodica je društvena grupa koju čine pojedinci povezani srodničkim (krvnim) ili bračnim vezama, kulturno i istorijski promenljiva kategorija po tipu, strukturi i funkciji. Njena najvažnija funkcija je reprodukcija ili stvaranje potomstva, koja ne obuhvata samo rađanje i obezbeđivanje fizičkog opstanka, već i brigu oko integrisanja potomaka u društvo ili kulturu (Ekerman, 1987). Termin *porodica* različito je definisan u pojedinim istorijskim periodima i u različitim sredinama. U upotrebi je od XVIII veka. Pre toga korišćeni su različiti termini: kuća, domaćinstvo, domaća zajednica, loza, srodstvo, rod, rodbina (Milić, prema Todorović, 2005a). Porodica prolazi kroz određene faze, odnosno cikluse. *Životni ciklusi* porodice su: početna porodica (faza zasnivanja porodice), porodica sa malim detetom, porodica sa predškolskim detetom, porodica sa školskim detetom, porodica sa adolescentom, porodica u kojoj deca napuštaju roditeljski dom, postroditeljska porodica (porodica sa praznim gnezdom), porodica koja stari (ostarela porodica) (Duval, prema Goldner-Vukov, 1988a).

Zdrav porodični sistem je nesumnjivo važan tokom celog života, jer predstavlja sigurnu „bazu“ i oslonac tokom rasta i razvoja jedne ličnosti, ali i prilikom promena životnih uslova koji su neminovni tokom života. Porodica jednog studenta je u velikom broju slučajeva porodica praznog gnezda. Ovim radom smo ispitivali da li postoje razlike u pogledu kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata različitih društveno-humanističkih i tehničkih fakulteta Univerziteta u Nišu, kao i da li postoje razlike među njima s obzirom na pol, godine i strukturu porodičnog sistema. Interesovalo nas je da li porodični odnosi, kao što su, na primer, privrženost roditeljima i zadovoljstvo porodicom, na neki način stimulišu određene profesionalne izbore.

Funkcije, uloge i struktura porodice

Usled neprestanog procesa evolucije, ova institucija koja je stara koliko i sam ljudski rod, vekovima prolazi kroz stalni preobražaj. Od velike patrijarhalne porodice, stvarala se uža porodica koju čine roditelji i deca. Takva monogamna porodica povezana je prisnim emocionalnim vezama i uzajamnim pomaganjem. Njene funkcije, kao primarne zajednice bio-socijalnog karaktera, menjale su se kroz istoriju. U antropološkim i sociološkim određenjima, najčešće se navode sledeće *funkcije* porodice: *seksualna, ekonomska, reproduktivna i vaspitna*. Neke funkcije su se redukovale ili sasvim izgubile, neke ponovo vraćale kada je društvo bilo u krizi, a neke bile i ostale vanvremene i univerzalne (Todorović, 2005b). Takođe su značajne *emotivna* i *zaštitnička* funkcija porodice, jer pružaju uslove da osoba prođe različite periode u razvoju, kao i krize i formira se kao čvrsta i humana ličnost. S tim u vezi, treba reći da se i struktura porodice, autoritet i odnosi u njoj, svakako razlikuju od društva do društva, od kulture do kulture. Na oblikovanje njene konačne forme, osobenosti i načina vaspitanja dece utiču uslovi života u određenoj sredini.

Svakako je, prema navodima, stabilnost porodice jedan od osnovnih uslova koji utiču na to da pojedinac stiče određene navike i sposobnost za ispunjavanje brojnih društvenih uloga. U stabilnoj porodici vladaju skladni odnosi među članovima i svaki član ima svoju jasno definisanu ulogu. Porodične uloge predstavljaju, ustvari, vezu između ličnosti i strukture njene porodice. One su isprepletene i međuzavisne. Svaki član porodice ima veći broj uloga, kako u porodici tako i van nje, na osnovu kojih razvija svoje intelektualne i kreativne potencijale (Ekerman, 1966a).

Osnovne uloge porodice su: biološko-reproduktivna, staranje o deci u periodu rasta i razvoja i emotivna uloga, ali i prenošenje moralnih i društvenih vrednosti potomstvu zarad procesa socijalizacije i adaptacije dece. Naime, iz biološke veze proizilaze karakteristični porodični odnosi poput osećanja zavisnosti i emocionalne povezanosti, odnosno osećanje pripadnosti kao fundamentalna komponenta porodice i osećanje intimnosti, proizašlo iz emocionalne povezanosti, koje stvara osećanje sigurnosti (Ekerman, 1966b).

Što se tiče strukture porodice, ona se menja u skladu sa društvenim promenama. Tako je od proširene sa nekoliko naraštaja u istom domaćinstvu, procesom industrijalizacije i urbanizacije, porodica postala urbana, nukleusna (jezgrova) porodica, koju čine otac, majka, dete/deca (Čudina-Obradović i Obradović, 2006a).

Prema strukturi, porodice se, uobičajeno, dele na *dvoroditeljske (potpune) porodice*, u kojima dete živi sa oba roditelja i koje su najpovoljnije za dete i *jednoroditeljske (nepotpune) porodice*, gde je najčešće glava porodice majka. Kako se navodi, dvoroditeljska (potpuna) porodica predstavlja zajednicu muža, žene i njihove rođene ili usvojene dece, a jednoroditeljska (nepotpuna) porodica je zajednica gde nedostaje jedan roditelj zbog smrti ili odlaska („dezerterstva“), razvoda ili rođenja deteta u vanbračnoj zajednici (Piorkowska-Petrović, 1990).

Posebno je važan uticaj jednoroditeljske (nepotpune) porodice na razvoj dece, jer promenjen ekonomski položaj porodice, manjkavost ili nepostojanje autoriteta, stres zbog raspada porodice i majčina neadekvatna psihološka adaptacija na nove uslove života uzrokuju češće delinkventno ponašanje dece, zloupotrebu droga, alkohola i pušenja, nisko samopoštovanje, napuštanje školovanja, rano napuštanje porodičnog doma i ranu seksualnu aktivnost. Međutim, iako negativne posledice po razvoj dece mogu da prate razvode braka roditelja, život deteta u poremećenoj porodičnoj sredini sa oba roditelja napravio bi veću štetu dečjem psihičkom razvoju (Čudina-Obradović i Obradović, 2006b).

Inače, kada govorimo o funkcijama porodice i njenoj ulozi u posredovanju između individualnog i društvenog, nameće se pitanje kakva porodica i kojim vaspitnim metodama najefikasnije realizuje psihološke ciljeve socijalizacije.

Porodica kao agens socijalizacije

Uslovi porodičnog života, posebno u najranijem periodu, smatraju se odlučujućim u formiranju ličnosti. Opšta atmosfera u porodici često je najvažnija za

socijalizaciju deteta. Porodice u kojima postoje prijateljski odnosi između samih roditelja, ali i između roditelja i njihove dece, međusobno poverenje i ljubav, pogodnije su „tlo“ za formiranje stabilnih ličnosti, odnosno budućih odraslih ljudi sa pozitivnim osobinama, nego one u kojima su česti sukobi i razmirice i u kojima nema dovoljno brige i ljubavi za dete. Često se naglašava značaj socijalizacije u razvoju psihološke strukture ličnosti. Porodica je najvažniji agens socijalizacije deteta, ima najveću ulogu i relativno trajne efekte na jedinku – utemeljuje društveno očekivano i prihvatljivo socijalno ponašanje deteta. Ali, nekada, svojim efektima može otežati socijalnu adaptaciju (Milosavljević, 2002). Međutim, ne treba zanemariti kao bitne agense ni obrazovne i društvene institucije, vršnjake, kulturno nasleđe.

Zdrava (funkcionalna) porodica je ona porodica čiji članovi ne ispoljavaju neki psihopatološki poremećaj, akutni ili hronični. U osnovi ove porodice je ljubav, poštovanje, osećanje sigurnosti, naklonosti, nežnosti, odanosti, pripadnosti, prijateljstvo, kao i zdrava komunikacija, dok su rizične (disfunkcionalne ili dezorganizovane) porodice izložene brojnim problemima socijalne, emocionalne, moralne i materijalne prirode (Ekerman, 1966c).

Znamo da je biološka funkcija porodice jedna od glavnih funkcija iz koje proizilaze karakteristični porodični odnosi, kao što su osećanje zavisnosti i emocionalna povezanost. Glavna odlika joj je, svakako, osećanje pripadnosti, ali i osećanje intimnosti, koje, pak, stvara osećanje sigurnosti.

Ono što nepovoljno utiče na razvoj dece je prelivanje svakodnevnih bračnih napetosti na odnose sa decom, zanemarivanje ili telesno kažnjavanje dece i grubo postupanje prema njima, detetovo prisustvovanje roditeljskim svađama i međusobnom nasilju, nekvalitetno roditeljstvo na prelazu u adolescenciju i krizne porodične situacije (Čudina Obradović i Obradović, 2006c).

Krizne porodične situacije, tj. nagle promene porodičnog stanja, koje je predstavljalo detetovu sigurnost su: razvod roditelja, smrt člana porodice, bolest člana porodice, bolest i hospitalizacija deteta, nasilje u porodici, zlostavljanje deteta, bolesti zavisnosti u porodici, dete sa posebnim potrebama u porodici, nagla promena ekonomske moći porodice, promena mesta stanovanja, vrtića ili škole, svako dalje odvajanje od roditelja i promena negovatelja (Bujišić, 2005, prema Čudina Obradović i Obradović, 2006d).

Roditeljstvo na prelazu u adolescenciju

Za kvalitetno roditeljstvo na prelazu u adolescenciju je bitno da se menja u skladu sa adolescentovim preuzimanjem odgovornosti. Tokom detinjstva i preadolescencije za kvalitetno roditeljstvo je tipičan visok stupanj nadzora i discipline, što se menja u adolescenciji, kada nadzor poprima suptilnije, demokratskije oblike, a disciplina omogućava sve veće širenje granica samostalnosti. Adolescentni odnosi roditelji–dete prolaze kroz obostranu korekciju, koja podrazume-

va visoku senzitivnost i fleksibilnost roditelja za izmenjene potrebe adolescenta. Pobuna adolescenta je znak da roditelj nije korigovao svoje ponašanje afektivnog vezivanja na način potreban adolescentu (Stefanović Stanojević, 2004). Ukoliko roditelji ne menjaju odnos prema adolescentu već mu osporavaju samostalnost, nastavljajući da ga nadziru i disciplinuju kao u detinjstvu, nastaće sukobi sa adolescentom i prekid emocionalne veze, što će smanjiti uticaj roditelja na dalji razvoj (Čudina Obradović i Obradović, 2006e).

Životni ciklus porodice praznog gnezda

Ono što karakteriše ovu fazu jeste odvajanje roditelja i dece – „deca se puštaju da odu“ i diferenciranost roditelja i dece, koja je tada najvidljivija.

Nesumnjivo, ovaj proces je bolan i za roditelje i za decu, a podnose ga bez većih problema samo funkcionalne porodice. Način na koji mlad čovek napušta porodicu u velikoj meri određuje njegov budući život. Studenti su adolescenti sa porodicom u ovoj fazi, koja, inače, najduže traje. S tim u vezi, važno je ispitati da li postoje razlike u pogledu kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata različitih društveno-humanističkih i tehničkih fakulteta, tj. da li na neki način porodični odnosi (privrženost roditeljima i zadovoljstvo porodicom) stimulišu određene profesionalne izbore.

Metodološki pristup problemu

Problem i ciljevi istraživanja

Osnovni problem istraživanja je ispitivanje razlika u pogledu kvaliteta porodičnih interakcija roditelji–dete, koji se tiče zadovoljstva porodicom, prihvatanja od strane oca i majke (međusobna bliskost, emocionalna toplina, intimnost, poverenje, razumevanje, podrška) i odbacivanja od strane oca i majke (nerazumevanje, prevelika zahtevnost, kontrola, emocionalno zanemarivanje, kažnjavanje) kod studenata različitih fakulteta Univerziteta u Nišu. Njegovim razlaganjem su postavljeni i užii ciljevi istraživanja:

- ispitati stepen izraženosti aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata,
- ispitati da li postoje razlike u pogledu aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata s obzirom na vrstu fakulteta (društveno-humanistički i tehnički fakulteti),
- ispitati da li postoje razlike u pogledu aspekata kvaliteta porodičnih interakcija između studenata šest različitih fakulteta Univerziteta u Nišu,
- ispitati da li postoje razlike u pogledu aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata s obzirom na sociodemografske karakteristike

(pol, godine i struktura porodičnog sistema – potpunost/nepotpunost porodice, življenje sa porodicom/odvojeno od porodice).

Uzorak i postupak istraživanja

Uzorak čini 200 prigodno biranih ispitanika, studenata 3. godine društveno-humanističkih fakulteta (Filozofski fakultet – Departman za psihologiju, Ekonomski fakultet, Pravni fakultet) i tehničkih fakulteta (Građevinski fakultet, Arhitektonski fakultet, Elektronski fakultet), različitog pola, starosti i strukture porodičnog sistema. Naime, uzorak se sastoji od 35 (17,5%) ispitanika koji su studenti Psihologije, a i od po 33 (16,5%) ispitanika, studenata Ekonomskog, Pravnog, Građevinsko-arhitektonskog i Elektronskog fakulteta u Nišu. Uzorak čini 94 (47%) ispitanika muškog pola i 106 (53%) ispitanika ženskog pola. 166 (83%) studenata potiče iz potpunih porodica, a 34 (17%) ispitanika iz nepotpunih porodica. Od ispitanika iz nepotpunih porodica, 19 (9,5%) ima razvedene roditelje, a 15 (7,5%) živi u nepotpunim porodicama usled smrti roditelja. U uzorku istraživanja su 83 (41,5%) studenta koji studiraju i žive sa svojim primarnim porodicama, a onih koji žive odvojeno od svojih porodica tokom studija ima 117 (58,5%). Što se tiče starosne strukture uzorka, ona se kreće od 20 do 29 godina, dok je prosečna vrednost 21,96 godina. Na osnovu pregleda frekvencija, čak 97 (48,5%) studenata ima dvadeset jednu godinu, tako da su prema starosti podeljeni na dve grupe: do 21 godine starosti i od 22 godine starosti.

Istraživanje je sprovedeno u periodu decembar–januar 2011/2012. godine, u saradnji sa profesorima 6 niških fakulteta, zadavanjem upitnika studentima 3. godine tokom redovne nastave.

Instrumenti i varijable istraživanja

Upitnik osnovnih podataka o ispitaniku, konstruisan je za potrebe ovog istraživanja, a u svrhu dobijanja informacija o polu, godinama, vrsti fakulteta i strukturi porodičnog sistema studenata.

Skala kvaliteta porodičnih interakcija – KOBI, autorke Anite Vulić-Prtorić (2000) u jednom svom delu je modifikovana verzija skale porodične interakcije Opačića i Kosa, a meri zadovoljstvo vlastitom porodicom i interakcije deteta i roditelja na dve dimenzije, u literaturi najčešće opisane kao *prihvatanje* (emocionalna toplina, intimnost, poverenje) i *odbacivanje* (kontrola, emocionalno zanemarivanje, kažnjavanje). Sastoji se od 55 tvrdnji: 22 koje opisuju odnos deteta s majkom, 22 koje opisuju odnos deteta sa ocem i 11 tvrdnji koje se odnose na opštu atmosferu u porodici. Skala se sastoji od 5 subskala: *Zadovoljstvo vlastitom porodicom*, *Prihvatanje od strane majke*, *Prihvatanje od strane oca*, *Odbacivanje od strane majke* i *Odbacivanje od strane oca*. Ispitanici na skali Likertovog tipa procenjuju (od 0 = uopšte nije tačno, do

5 = da, u potpunosti je tačno) koliko se svaka od navedenih tvrdnji odnosi na njihov odnos sa majkom, ocem ili porodicom kao celinom. Ukupan rezultat utvrđuje se za svaku subskalu posebno, a dobija se jednostavnim sabiranjem bodova, pri čemu veći rezultat na subskali *prihvatanje* ukazuje na veću međusobnu bliskost, poverenje i razumevanje između majke i deteta, odnosno oca i deteta, a veći rezultat na subskali *odbacivanje* znači da dete doživljava više zabrana, grubosti i zanemarivanja od strane majke, odnosno od strane oca. Subskala *zadovoljstvo porodice* ispituje kako se ispitanik oseća u svojoj porodici i njegovo zadovoljstvo porodičnim životom. Raspon skorova se kreće između 11–55 na subskali *zadovoljstvo porodicom*, 10–50 na subskali *prihvatanje – otac*, 10–50 na subskali *prihvatanje – majka*, 12–60 na subskali *odbacivanje – otac* i 12–60 na subskali *odbacivanje majka*.

Što se tiče psihometrijskih karakteristika ove skale, za svih 5 subskala utvrđena je visoka unutrašnja pouzdanost (Cronbach alpha se kreće od 0,85 do 0,90) i predstavljaju merne instrumente zadovoljavajućih psihometrijskih karakteristika (uzorak od 527 ispitanika, učenika od 5. do 8. razreda osnovne škole). Prosečan rezultat na subskali *zadovoljstvo porodicom* iznosi 46,29 (SD = 7,92), na subskali *prihvatanje* 42,23 (SD = 7,63) za odnos sa majkom i 39,17 (SD = 8,09) za odnos sa ocem, a na subskali *odbacivanje* 21,21 (SD = 7,75) za odnos sa majkom, a za odnos sa ocem 21,45 (SD = 7,79). Na našem uzorku, pokazala je visoku pouzdanost u celini, takođe. Naime, veoma visoku pouzdanost imaju subskale *zadovoljstvo porodicom*, *prihvatanje od strane oca* i *odbacivanje od strane oca*, a visoku pouzdanost subskale *prihvatanje od strane majke* i *odbacivanje od strane majke*.

Rezultati istraživanja i diskusija

Prikaz rezultata se odnosi na podatke o stepenu izraženosti aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata, razlikama među studentima s obzirom na vrstu fakulteta koju su studenti odabrali (društveno-humanistički ili tehnički fakulteti), ali i izbor same profesije, kao i na one o razlikama među studentima s obzirom na pol studenata i potpunost i nepotpunost porodice, jer razlike koje se tiču starosti studenata i življenja sa svojom porodicom ili odvojeno od nje, nisu značajne.

Izraženost aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata

Očekivali smo da će postojati stepen izraženosti aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata. Upoređujući skorove dobijene na našem uzorku za odgovarajuću subskalu sa skorovima normativnog uzorka te subskale, može se zaključiti da naši ispitanici imaju niži skor na *prihvatanju od strane oca* (u proseku oko 38 poena, od mogućih 50) i neznatno snižene vrednosti na *odbacivanju od strane majke* (u proseku oko 20 poena od mogućih 60). Varijable, koje na našem

uzorku imaju gotovo iste skorove kao i na normativnim uzorcima, su: *zadovoljstvo porodicom* (u proseku oko 47 poena, od mogućih 55), *prihvatanje od strane majke* (u proseku oko 42 poena, od mogućih 50) i *odbacivanje od strane oca* (u proseku oko 21 poena od mogućih 60).

Tabela 1. Stepen izraženosti aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata

Varijable	Normativni statistici			Empirijski statistici		
	Raspon	AS	SD	Raspon	AS	SD
Zadovoljstvo porodicom	11-55	46,29	7,92	16-55	46,60	7,87
Prihvatanje-otac	10-50	39,17	8,09	12-50	37,41	9,59
Prihvatanje-majka	10-50	42,23	7,63	14-50	41,64	6,36
Odbacivanje-otac	12-60	21,45	7,79	12-53	21,13	9,95
Odbacivanje-majka	12-60	21,21	7,75	12-52	20,12	8,11

Inače, može se videti da najizraženiji aspekt kvaliteta porodičnih interakcija predstavlja zadovoljstvo porodicom, a zatim slede prihvatanje od strane majke, prihvatanje od strane oca, odbacivanje od strane oca i odbacivanje od strane majke. Zapitali smo se da li su zadovoljavajući ovi stepeni aspekta kvaliteta porodičnih interakcija i kakva je situacija sa porodicama danas, kada, kao što znamo, usled sve veće modernizacije društva i težnje pojedinaca za usavršavanjem, kraj XX i početak XXI veka karakteriše sve veća težnja za sve većom zaradom i ugledom u društvu i, s tim u vezi, veća iscrpljenost pojedinaca, i, često, nedostatak vremena za posvećivanje porodici i deci usled zaboravljanja činjenice da je porodica, ustvari, najveće bogatstvo.

U poređenju sa normativnim uzorkom Anite Vulić Prtorić (2000), može se pretpostaviti da se razlika između srednjoškolaca i studenata javlja zbog promena načina života i životnih okolnosti. Studenti imaju manje vremena za druženje, usled većih obaveza vezanih za učenje, u odnosu na decu i tinejdžere. Često se, kao odrasle osobe za kakve ih i roditelji smatraju, ne obraćaju roditeljima za pomoć u rešavanju nekih svojih problema, dok su srednjoškolci kao mlađa populacija, u većini slučajeva, zavisni od svojih roditelja, a uz to, imaju i manje prohteve, pa imaju i viši doživljaj prihvatanja od strane roditelja, tj. doživljaj međusobne bliskosti, poverenja i razumevanja, odnosno manji doživljaj odbačenosti od strane svojih roditelja, koji podrazumeva neshvaćenost, grubost, zabrane i zamenarivanje. Inače, može se oceniti da ima nade za savremenu porodicu, jer fleksibilnost u porodičnim odnosima usled urbanijeg načina življenja, ne znači i disfunkcionalnost te porodice.

Očekivali smo da će postojati statistički značajne razlike u pogledu aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata s obzirom na vrstu fakulteta (društveno-humanistički i tehnički fakulteti), međutim, takve razlike nisu nađene.

Ustanovljeno je da u pogledu zadovoljstva porodicom kao celinom nema značajnih razlika među studentima šest različitih fakulteta, ali da su studentkinje generalno zadovoljnije porodicom (videti tabelu 4).

Međutim, analizom varijanse (ANOVA) utvrđeno je da statistički značajne razlike nezavisne i zavisne varijable postoje na varijablama „prihvatanje od strane

majke“ i „prihvatanje od strane oca“. Radi utvrđivanja sa kog se to fakulteta studenti razlikuju od studenata ostalih fakulteta, sproveden je Post hoc test.

Tabela 2. Razlike u *prihvatanju od strane majke* između studenata različitih fakulteta

Post hoc test	(I) Fakultet	(J) Fakultet	AS razlike (I-J)	p
Prihvatanje-majka	Filozofski fakultet (psihologija)	Ekonomski fakultet	3,46250*	,025
		Pravni fakultet	3,18788*	,037
		Arhitektonski fakultet	3,00606*	,049
		Građevinski fakultet	2,11875	,168
		Elektronski fakultet	4,91515*	,001
	Ekonomski fakultet	Ff (psihologija)	-3,46250*	,025
		Pravni fakultet	-27462	,860
		Arhitektonski fakultet	-,45644	,769
		Građevinski fakultet	-1,34375	,392
		Elektronski fakultet	1,45265	,351
	Pravni fakultet	Ff (psihologija)	-3,18788*	,037
		Ekonomski fakultet	,27462	,860
		Arhitektonski fakultet	-,18182	,906
		Građevinski fakultet	-1,06913	,492
		Elektronski fakultet	1,72727	,264
	Arhitektonski fakultet	Ff (psihologija)	-3,00606*	,049
		Ekonomski fakultet	,45644	,769
		Pravni fakultet	,18182	,906
		Građevinski fakultet	-,88731	,569
		Elektronski fakultet	1,90909	,217
	Građevinski fakultet	Ff (psihologija)	-2,11875	,168
		Ekonomski fakultet	1,34375	,392
		Pravni fakultet	1,06913	,492
		Arhitektonski fakultet	,88731	,569
		Elektronski fakultet	2,79640	,073
	Elektronski fakultet	Ff (psihologija)	-4,91515*	,001
		Ekonomski fakultet	-1,45265	,351
		Pravni fakultet	-1,72727	,264
		Arhitektonski fakultet	-1,90909	,217
		Građevinski fakultet	-2,79640	,073

Kao što se može videti iz tabele 2, studenti Psihologije se razlikuju od studenata Ekonomskog, Pravnog, Arhitektonskog i Elektronskog fakulteta po izraženijem doživljaju prihvatanja od strane majke ($F = 2.330$, $p = .044$). Drugim rečima, prihvatanje od strane majke, podrška i toplina, najizraženije su kod studenata Psihologije. Prema polnoj strukturi, među studentima psihologije je najviše devojaka, a pol doprinosi proceni prihvatanja od strane majke (videti tabelu 4). Donekle, ove razlike između studenata različitih fakulteta možemo objasniti polnom strukturom uzorka.

S obzirom na to da su svi pozitivni aspekti emocionalnog odnosa kod studenata psihologije dovedeni u vezu sa majkom, može se, na neki način, naći određena veza i sa izborom njihovog zanimanja. Kao što znamo, doživljaj prihvatanja se odnosi na pozitivne emocionalne aspekte odnosa roditelj–dete koji se tiče međusobne bliskosti, pružanja podrške, poverenja i razumevanja i relativne simetričnosti u međusobnim odnosima. Doživljaj prihvatanja od strane sopstvenih roditelja,

sopstvene porodice, ostaviće doboki trag u ličnosti pojedinca, u smislu uspostavljanja odnosa sa drugima – prihvatanja drugih ljudi i težnje da se bude prihvaćen od drugih ljudi, što je pozitivno. Samim izborom ovog fakulteta, studenti su izabrali da budi komunikativni, predusretljivi, solidarni, jer poziv psihologa podrazumeva ostvarivanje odnosa sa pacijentom, ulivanje poverenja pacijentu, empatiju, pružanje podrške, razumevanje pacijenta, ni na koji način isticanje sebe u prvi plan ili nesimetričnosti u odnosu koji se ostvaruje tom prilikom itd. Taj poželjni doživljaj prihvaćenosti, obeležiće sve kasnije odnose – sa rođacima, prijateljima, profesorima, kolegama na fakultetu, emotivnim partnerima, pacijentima, u smislu da će student – psiholog moći da ostvaruje dobru komunikaciju kad god i gde god je to potrebno.

Struktura porodice jeste povezana sa procenom očevog prihvatanja i odbacivanja. Interesantno je da je prihvatanje od strane oca najizraženije kod studenata ekonomije, što se vidi iz tabele 3. Ali, ako se pogleda struktura poduzoraka na pojedinim fakultetima, među studentima psihologije je najviše nepotpunih (razvedenih) porodica, a na ekonomiji najmanje, pa to, donekle, može da pojasni zašto je prihvatanje od strane oca najizrazitije na ekonomiji – najmanje je razvoda, a ukoliko prihvatimo da je razvod jedan pokazatelj nefunkcionalnosti braka, onda bismo mogli da zaključimo da studenti ekonomije možda potiču iz porodica gde su partnerski odnosi nešto funkcionalniji u odnosu na studente drugih fakulteta. No, ovo svakako treba proveriti.

Tabela 3. Razlike u *prihvatanju od strane oca* između studenata različitih fakulteta

Post hoc test	(I) Fakultet	(J) Fakultet	AS razlike (I-J)	p
Prihvatanje-otac	Filozofski fakultet (psihologija)	Ekonomski fakultet	-3.28935	.165
		Pravni fakultet	3.04735	.195
		Arhitektonski fakultet	.35152	.883
		Građevinski fakultet	-2.73390	.244
		Elektronski fakultet	-3.03128	.201
	Ekonomski fakultet	Ff (psihologija)	3.28935	.165
		Pravni fakultet	6.33669*	.008
		Arhitektonski fakultet	3.64086	.134
		Građevinski fakultet	.55544	.816
		Elektronski fakultet	.25806	.914
	Pravni fakultet	Ff (psihologija)	-3.04735	.195
		Ekonomski fakultet	-6.33669*	.008
		Arhitektonski fakultet	-2.69583	.262
		Građevinski fakultet	-5.78125*	.015
		Elektronski fakultet	-6.07863*	.011
	Arhitektonski fakultet	Ff (psihologija)	-.35152	.883
		Ekonomski fakultet	-3.64086	.134
		Pravni fakultet	2.69583	.262
		Građevinski fakultet	-3.08542	.200
		Elektronski fakultet	-3.38280	.163
	Građevinski fakultet	Ff (psihologija)	2.73390	.244
		Ekonomski fakultet	-.55544	.816
		Pravni fakultet	5.78125*	.015
		Arhitektonski fakultet	3.08542	.200
		Elektronski fakultet	-.29738	.901
	Elektronski fakultet	Ff (psihologija)	3.03128	.201
		Ekonomski fakultet	-.25806	.914
		Pravni fakultet	6.07863*	.011
		Arhitektonski fakultet	3.38280	.163
		Građevinski fakultet	.29738	.901

Ono što smo, takođe, očekivali je da postoje razlike u aspektima kvaliteta porodičnih interakcija između polova, a one su nađene t-testom.

Tabela 4. Razlike u aspektima kvaliteta porodičnih interakcija između studenata različitog pola

Varijable	Pol	AS	SD	t	df	p
Zadovoljstvo porodicom	Muški	45,40	7,56	-2,038	198	,043
	Ženski	47,66	8,02			
Prihvatanje-otac	Muški	37,10	8,87	-,426	187	,670
	Ženski	37,69	10,23			
Prihvatanje-majka	Muški	38,78	5,71	-6,556	196	,000
	Ženski	44,18	5,84			
Odbacivanje-otac	Muški	23,27	10,18	2,871	187	,005
	Ženski	19,19	9,38			
Odbacivanje-majka	Muški	21,95	8,52	3,058	196	,003
	Ženski	18,49	7,39			

Kao što se iz tabele 4. može videti, kod studenata ženskog pola je izraženije zadovoljstvo porodicom ($t = -2,038$, $p = ,043$) i prihvatanje od strane majke ($t = -6,556$, $p = ,000$), dok je kod studenata muškog pola izraženiji doživljaj odbacivanja od strane oba roditelja ($t = 2,871$, $p = ,005$; $t = 3,058$, $p = ,003$). U većini slučajeva, ženska deca ostaju bliska sa svojim majkama, u smislu međusobnog poveravanja i intimnosti i nakon napuštanja porodičnog gnezda. Obično se muškoj deci od malena nameće uloga buduće „glave porodice“, što ih često uslovljava da se sami nose sa nekim problemom, ali i roditelji nenamerno zanemare svoje „junake“ u nekim situacijama.

Očekivali smo da će izraženost aspekata kvaliteta porodičnih interakcija zavisi i od potpunosti i nepotpunosti porodice ovih studenata. U pogledu potpunosti i nepotpunosti porodice, pretpostavili smo da će kod studenata iz nepotpunih porodica biti izraženije odbacivanje od strane roditelja. Dobijeni rezultati su u tabeli 5.

Tabela 5. Razlike u aspektima kvaliteta porodičnih interakcija između studenata iz potpunih i nepotpunih porodica

Varijable	Potpunost porodice	AS	SD	t	df	p
Zadovoljstvo porodicom	Potpuna porodica	47,46	7,15	3,524	198	,001
	Nepotpuna porodica	42,38	9,79			
Prihvatanje-otac	Potpuna porodica	38,59	8,39	4,792	187	,000
	Nepotpuna porodica	28,91	13,09			
Prihvatanje-majka	Potpuna porodica	41,57	6,37	-,342	196	,732
	Nepotpuna porodica	42,00	6,43			

Odbacivanje-otac	Potpuna porodica	20,31	9,25	-3,128	187	,002
	Nepotpuna porodica	27,08	12,74			
Odbacivanje-majka	Potpuna porodica	19,68	7,91	-1,748	196	,082
	Nepotpuna porodica	22,40	8,86			

Zadovoljstvo porodicom i prihvatanje od strane oca izraženije je kod studenata koji potiču iz potpunih porodica ($t = 3,524$, $p = ,001$; $t = 4,792$, $p = ,000$), a odbacivanje od strane oca je izraženije kod studenata koji potiču iz nepotpunih porodica ($t = -3,128$, $p = 002$). Ovo je i očekivano, s obzirom na to da potpuna porodica daje primarni osećaj pripadnosti, ljubavi i sigurnosti. Kako se navodi, većina dece razvod ili, pak, gubitak roditelja doživljava veoma stresno i može se javiti snažan osećaj nevoljenosti, odbačenosti i napuštenosti od strane roditelja. Kao što smo već naveli, nedostatak roditelja usled smrti živi roditelj nikada ne može nadoknaditi detetu, čak ni adekvatnom zamenom partnera, a nedostatak roditelja, najčešće oca, usled razvoda može se nadoknaditi u fizičkom smislu, ali bez njegove optimalne vremenske dostupnosti. Obično je manja majčina posvećenost deci usled novonastalih većih obaveza oko porodice. S tim u vezi, deca mogu osetiti i njenu manju prisutnost u fizičkom i emotivnom smislu (Čudina Obradović i Obradović, 2006f). Zato se često ističe da razvod može ostaviti teške posledice po razvoj dece.

Međutim, odbacivanje od strane oca koje je u našem uzorku izrazitije u nepotpunim porodicama, nije parametar po kome se studenti različitih fakulteta razlikuju. Recimo da se studenti Psihologije, gde je najviše razvedenih brakova, ne razlikuju po pitanju doživljaja odbačenosti od strane oca.

Nema očekivanih statistički značajnih razlika u proceni aspekata kvaliteta porodičnih interakcija (zadovoljstvo porodicom, prihvatanje od strane oca, prihvatanje od strane majke, odbacivanje od strane oca i odbacivanje od strane majke) između studenata Univerziteta u Nišu koji žive sa svojim porodicama i onih koji, zbog odlaska na studije, žive odvojeno od svojih porodica, kao i između onih različite starosti. Naime, pravilno uspostavljeni porodični obrasci življenja i ponašanja imaju veliki uticaj na razvoj ličnosti i njen kasniji život, što pokazuju rezultati gde nema statistički značajne korelacije između određenih sociodemografskih karakteristika kao kontrolnih varijabli i nezavisne, odnosno zavisne varijable.

I baš ovim rezultatima mi podupiremo sva ona shvatanja koja se odnose na to da je porodica primarna i najbitnija grupa kojoj pojedinac pripada i da njen uticaj može biti ključan čak i onda kada pojedinac više nije fizički u njoj. Tipični događaji u životu porodice koji uslovljavaju promenu granica i prilagođavanje na njih su: formiranje bračnog para, rođenje prvog deteta, polazak deteta u školu, odsustvo roditelja koje je vezano za posao, adolescentovo odvajanje od porodice, polazak na fakultet, usvajanje dece ili briga o deci partnera, gubitak bračnog partnera, gubitak roditelja, formiranje nove partnerske dijade ili ponovni brak i

samstvo (Goldner Vukov, 1988b). Svaka porodica mora da se menja i prilagođava, u skladu sa novonastalim promenama. Ali, promena kao što je odvojenost deteta od porodice zbog studiranja, neće imati uticaja na porodične odnose i neće izazivati doživljaje koji se tiču nezodovoljstva vlastitom porodicom, manje prihvaćenosti od strane roditelja ili, pak, odbacivanja od strane roditelja, ukoliko su porodični obrasci funkcionisanja pravilno uspostavljeni. Sasvim suprotno, zdravi porodični obrasci življenja funkcionisaće i na dalje, bez obzira na promenu kao što je odvojenost deteta od porodice zbog studiranja. Na primer, povećaće se fleksibilnost u porodičnim odnosima, a ona, u stvari, nije nešto nužno disfunkcionalno i povezano sa teškoćama u međuljudskim odnosima, već naprotiv, postavljaju se više vrednosti – roditelji se trude da poštuju sve veću potrebu svoje „velike dece“ za nezavisnošću, kao i njihovu okrenutost brojnim drugim socijalnim grupama kojima mogu pripadati (kolege, bliski ili intimni prijatelji, društvene organizacije). Za veliki broj studenata karakterističan život je van roditeljskih domova i odvojenost od porodice, u konkretnom slučaju 58,5%, ali to ne nosi sa sobom i promene u dotada uspostavljenim porodičnim vezama i odnosima.

Zaključak

Često se kaže kako možemo birati sve – prijatelje, emotivne partnere, saradnike, ali ne i porodicu – roditelje, rođake. Ovo, zaista, jeste i suviše korišćena fraza, ali shodno rezultatima ovog istraživanja, treba je navesti. To što smo od samog svog nastanka vezani srodničkim vezama za svoju porodicu, svoje roditelje, nosi sa sobom činjenicu da nam je porodica zaista neophodna kao zajednica u kojoj postoji i u kojoj se neguje osećanje međusobne pripadnosti i solidarnosti, bliskosti i poverenja i time održava njena snaga i funkcionalnost. Ono što se ne sme izostaviti je da postoji uzajamni, recipročni uticaj dece i roditelja, gde jedni na druge utiču svojim karakteristikama, međusobno se navodeći na ponašanje i postupke koji, pak, povoljno ili nepovoljno mogu delovati na dečji razvoj.

Na osnovu svega navedenog u ovom radu, može se izvesti zaključak da razlike među studentima Univerziteta u Nišu postoje zavisno od fakulteta, pola i potpunosti, odnosno nepotpunosti porodice, u kojoj oni žive. Cilj našeg istraživanja bio je da se utvrdi da li postoje razlike u pogledu aspekata kvaliteta porodičnih interakcija kod studenata različitih fakulteta Univerziteta u Nišu. Saglasno nekim od očekivanja, nađene su razlike među studentima na određenim aspektima kvaliteta porodičnih interakcija.

Rezultati su dobijeni na prigodnom uzorku ispitanika, ali su subskele primenjenog instrumenta pokazale visoku unutrašnju pouzdanost. S obzirom da je porodično okruženje jedino važno i da odnosi u primarnoj porodici prate jedinku kroz čitav život, svakako bi trebalo nastaviti sa proučavanjem ove tematike. Sprovedeno istraživanje treba da posluži za unapređenje saznanja o kvalitetu porodičnih interakcija kod studenata Univerziteta u Nišu, ali i podstaći razvoj edukativnih

programa mladih, kojim bi oni mogli poboljšati kvalitet odnosa sa svojom porodicom, kao i razvoj preventivnih programa za očuvanje zdravlja i života studentske populacije i njenog osnaživanja vezanog za krizne porodične situacije, kao što je razvod roditelja, smrt roditelja, promena mesta stanovanja i odvajanje od roditelja i slično.

Literatura

- Čudina Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Ekerman, N. V. (1966). *Treating The Troubled Family*. New York: Basic Books.
- Ekerman, N. (1987). *Psihodinamika porodičnog života, dijagnoza i lečenje porodičnih odnosa*. Titograd: Biblioteka „Psiha“.
- Goldner Vukov, M. (1988). *Porodica u krizi*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga.
- Milosavljević, B. (2002). *Porodica i mladi*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Piorkowska Petrović, K. (1990). *Dete u nepotpunoj porodici*. Beograd: Prosveta, Institut za pedagoška istraživanja.
- Stefanović Stanojević, T. (2004). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Prosveta.
- Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*. Niš: Prosveta.
- Vulić Prtorić, A. (2000): Skala kvalitete obiteljskih interakcija – KOBİ. *Zbirka psihologijskih skala i upitnika II* (str. 24–31). Zadar: Sveučilište.
- http://wikipedia.org/akademski_članci.pdf
- <http://www.sijakovic.com/02/kuda-ide-savremena-porodica>
- www.scholar.google.com/porodica.pdf

Danka S. Janjić, Jelisaveta A. Todorović

THE QUALITY OF FAMILY INTERACTIONS AMONG STUDENTS OF THE UNIVERSITY OF NIS

Summary: In this study from theoretical and empirical point of view, the quality of family interactions and differences depending on a quality of family interactions have been examined to students of the University of Nis, such as differences considering to type of students faculty, gender, age and structure of the family system (the completeness/incompleteness of the family, living with family/separated from their families). The research was conducted on a sample of 200 respondents selected appropriately, students of Social-humanities (Faculty of Philosophy - Department of Psychology, Faculty of Economy, Faculty of Law) and Technical faculties (Faculty of Civil Engineering, Faculty of Architecture, Faculty of Electronics). There were used a modified version of The Scale KOBİ by Anita Vulić-Prtorić for the assessment of family interactions

(satisfaction with family, acceptance and rejection of parents) and The Questionnaire of basic data on the respondent which was collected informations about socio-demographic characteristics of students. As regards comparison of quality of family interactions between students of Social-humanities and Technical faculties, the results showed that there were no statistically significant differences. The differences in a quality of family interactions were found between the students of Psychology and students of other faculties, because they experienced the feeling of the acceptance of mother at a greater level. Also, there were the differences in a quality of family interactions considering to gender and family structure. Specifically, female students experienced the feeling of satisfaction with family and acceptance of mother at a greater level than male students, while male students experienced the feeling of rejection of father and mother at a greater level than female students. Students who come from complete family experienced the feeling of satisfaction with family and acceptance of father at a greater level, and students who come from incomplete family experienced the feeling of rejection of father at a greater level. As regards the difference regarding aspects of quality of family interactions between students of different ages, they're no significant, as for the estimate is not significant whether students live with their families or are separated from it because of studying.

Keywords: satisfaction with family, acceptance and rejection of parents, family structure, type of students faculty, gender of students.

Sandra M. Čačić¹
Centar za Socijalni rad, Sombor
Vesna J. Gavrilov Jerković,
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

UDK 159.942
343.96

MEDIJACIJE U RELACIJI DIMENZIJE AFEKTIVNOG VEZIVANJA – PSIHOPATOLOGIJA

Sažetak: Cilj istraživanja odnosio se na identifikovanje psiholoških mehanizama preko kojih se ostvaruje veza između afektivnog vezivanja i psihopatologije. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 231 odrasle osobe iz nekliničke populacije.

Podaci su prikupljeni sledećim mernim instrumentima: Upitnik bliskih odnosa (Brennan et al., 1998), Skala opštih stavova i uverenja (Marić, 2002), Inventar anksioznih misli (Wells, 1994), Upitnik kognitivno-emotivne regulacije (Garnefski et al., 2002), Inventar anksioznosti (Spielberger et al., 1970), Skala stanja depresivnosti (Novović i sar., 2007). Podaci su obrađeni statističkim metodom višestruke medijacije.

Rezultati: Racionalna uverenja, zdravstvena zabrinutost i katastrofiranje kao strategija regulacije emocija imaju medijatorsku ulogu u relaciji između dimenzije afektivnog vezivanja – izbegavanja i depresivnog stanja. Povezanost dimenzije anksioznosti i stanja depresivnosti se uspostavlja preko tri medijatora: zdravstvena zabrinutost, refokusiranje i katastrofiranje. Rezultati ukazuju da samo metazabrinutost ostvaruje značajnu, parcijalnu medijaciju u uspostavljanju povezanosti između dimenzije izbegavanja i anksioznosti kao psihopatološkog stanja. Strategija regulacije emocija pozitivno refokusiranje (negativna veza) ostvaruje značajnu potpunu medijaciju u relaciji anksioznost kao dimenzije vezivanja i anksioznost kao psihopatološko stanje.

Cljučne reči: Dimenzije afektivnog vezivanja, uverenja, anksiozne misli, strategije regulacije emocija, depresija, anksioznost

Uvod

Dosadašnji rezultati istraživanja u oblasti afektivnog vezivanja dosledno ukazuju da se i u nekliničkoj populaciji, a u kojoj se kao dominantan izdvaja siguran obrazac vezivanja, izvestan broj osoba razvrstava i u nesigurne obrasce vezivanja, kao što se i u kliničkoj populaciji neke osobe raspoređuju u sigurni obrazac vezivanja, mada je za kliničku populaciju karakteristična prevaga obrazaca nesigurne

¹ sandracacic2000@yahoo.com

vezanosti (Barahmand & Homeily, 2009; Barone & Guiduci, 2009; Cole et al., 2007; Williams & Riskind, 2004; Mićanović Cvejić i sar., 2009; Morris, van der Gucht et al., 2009; Shelley & Gibaeg, 2009). Ovi nalazi nedvosmisleno impliciraju da problemi u afektivnom vezivanju ne vode direktno do razvoja psihopatoloških fenomena.

Međutim, na osnovu pregleda teorije i rezultata istraživanja ostaje nejasno koji su to kognitivno-afektivni psihološki mehanizmi koji posreduju u uspostavljanju veze između afektivne vezanosti i psihopatologije, odnosno da li problemi u afektivnom vezivanju utiču na razvoj specifičnih psiholoških mehanizama, a koji potom dovode do razvoja psihopatologije kod osoba različitog kvaliteta afektivne vezanosti.

U istraživanju smo se rukovodili teorijskim okvirom i rezultatima istraživanja u oblasti afektivnog vezivanja, a pomažući se teorijskim okvirom i rezultatima istraživanja u oblasti regulacije emocija, kao i kognitivnim konceptima racionalnih i iracionalnih uverenja, sa ciljem da kroz integraciju navedenih teorijskih okvira identifikujemo psihološke mehanizme preko kojih se ostvaruje veza između afektivnog vezivanja i psihopatologije.

Teoretičari afektivne vezanosti posmatraju ranu relaciju afektivne vezanosti kao primarni kontekst učenja upravljanja vlastitim emocijama, a što je uticalo da istraživački interes usmerimo ka različitim modelima i rezultatima istraživanja o ulozi različitih strategija regulacije emocija u održavanju psihopatoloških simptoma. Regulacija emocija se najčešće u literaturi definiše kao način na koji osoba utiče na to koje će emocije kod nje biti prisutne, te kada i kako će ih doživljavati i iskazivati (Gross, 1999).

Polazeći od toga da rezultati istraživanja dosledno ukazuju da su neke maladaptivne strategije regulacije emocija kao što su supresija, ruminacija, katastrofiranje, samookrivljivanje karakterističnije za kliničku populaciju, dok se retko koriste adaptivnije strategije kao što su ponovna procena, pozitivno refokusiranje, prihvatanje emocija u poređenju sa nekliničkom populacijom (Brinker & Dozois, 2009; Davis & Nolen-Hoeksema, 2000; Campbell-Sills et al., 2005; Craske et al., 1990; Granefski & Kraaija, 2007; Gross & John, 2004; Feldner et al., 2003; Lynch et al., 2001) pretpostavili smo da bi preferirane strategije regulacije emocija mogle da odražavaju razlike u kvalitetu afektivne vezanosti, odnosno da osobe koje su nesigurno vezane i koje ispoljavaju generalno veći broj problema i psihopatoloških simptoma koriste češće maladaptivne strategije regulacije emocija i na taj način održavaju disfunkcionalnost kako u bliskim relacijama tako generalno u svom funkcionisanju.

Pregled literature ukazuje na to da se unutrašnji radni model može posmatrati i kao kognitivna shema, jer su u njegovoj osnovi generalizovana očekivanja i uverenja o relaciji, koja doprinose razlici u kvalitetu vezanosti i funkcionalnosti obrazaca vezivanja. Pretpostavili smo da različita relacijska iskustva pogoduju razvoju racionalnih i/ili iracionalnih uverenja kao kognitivnih mehanizama kod osoba iz obrazaca različitog kvaliteta vezanosti, a onda iracionalna uverenja potpomažu razvoj psihopatologije. Stoga smo se u istraživanju oslanjali na Elisov Kognitivni model emotivnih poremećaja (Ellis, 1994). Po ovom modelu osoba reaguje

na neki aktivirajući događaj u zavisnosti od svog sistema uverenja, koji predstavlja životnu filozofiju osobe kojom se ona rukovodi u postizanju njoj značajnih životnih ciljeva i vrednosti. Sistem uverenja se sastoji od racionalnih uverenja – želje i preferencije i iracionalnih uverenja – apsolutistička i druga nelogična uverenja o aktivirajućem događaju. Po Elisuu svaki emotivni poremećaj u sebi sadži neko centralističko iracionalno uverenje o sebi, o drugima ili životnim uslovima, kojim se osoba rukovodi i koje je sprečava da se prilagodi i prihvati okolnosti koje ne može da promeni ili da menja ono što može da promeni.

Na osnovu svega navedenog, **problem** istraživanja smo izrazili preko sledećeg istraživačkog pitanja: Da li specifični kognitivno-afektivni mehanizmi kao što su startegije regulacije emocije, anksiozne misli i uverenja, posreduju u uspostavljanju relacije između afektivne vezanosti i ispoljavanja disfunkcionalnih oblika ponašanja i doživljavanja?

Shodno problemu istraživanja, **cilj** istraživanja se odnosio na identifikovanje racionalnih i iracionalnih uverenja, anksioznih misli i strategija regulacije emocija kao psiholoških mehanizama preko kojih se ostvaruje povezanost između dimenzija afektivne vezanosti i depresije, odnosno anksioznosti kao psihopatoloških stanja. Identifikovanjem ovih terapijski tretabilnih koncepata, mogli bismo posredno, menjajući ih, uticati kako na redukovanje psihopatoloških simpotoma, tako i na kvalitet afektivne vezanosti.

Metodologija

Opis uzorka i procedura istraživanja

Da bismo odgovorili na istraživačko pitanje organizovali smo korelacioni istraživački nacrt. Istraživanje je sprovedeno na nekliničkom uzorku, koji je uključio 231 odraslu osobu. Uzorak je prigodan, a biran je metodom snežne grudve tako što su istraživači delili merne instrumente svojim kolegama i poznicima, a svako od njih je pronašao bar još jednu osobu koja je bila zainteresovana da učestvuje u istraživanju. Prosečno vreme odgovaranja ispitanika na bateriju mernih instrumenata primenjenih u ovom istraživanju iznosilo je 40 minuta.

Instrumenti za prikupljanje podataka

U istraživanju smo prikupljali podatke pomoću sedam mernih instrumenata. Prilikom izbora mernih instrumenata rukovodili smo se teorijskim okvirima ispitivane pojave, zadovoljavajućim psihometrijskim karakteristikama instrumenata koji su već primenjivani u ranjim istraživanjima, sa tendencijom da preuzmemo rizik i proverimo metrijske karakteristike dva strana instrumenta ERQ i CERQ za ispitivanje strategija regulacije emocija, prvi put na našoj populaciji odraslih ispitanika. Primenjena baterija sadrži 191 ajtem.

1. Za ispitivanje partnerske afektivne vezanosti korišćen je Close Relationships Questionnaire – CRQ (Brennan et al., 1998), koji je zasnovan na teorijskom modelu Bartolomej (Bartholomew, 1991). Za ovaj instrument smo se odlučili ne zato što je partnerska afektivna vezanost bila predmet našeg istraživanja, već zbog toga što partnerska afektivna vezanost predstavlja najbolji reprezent odrasle afektivne vezanosti, imajući u vidu da su odrasli ispitanici u uzorku sprovedenog istraživanja. Na osnovu upitnika dobijaju se četiri stila afektivnog vezivanja: siguran, bojažljiv, izbegavajući i preokupiran. U osnovi ovog modela su dve dimenzije – anksioznost i izbegavanje, a njihovim kombinovanjem se dobijaju četiri stila afektivne vezanosti. U istraživanju smo se bavili samo dimenzijama vezivanja, a ne i stilovima. Upitnik CRQ sadrži 36 ajtema, razvrstanih u subskalu izbegavanja i subskalu anksioznosti. Instrument je već korišćen u istraživanjima kod nas (Stefanović Stanojević, 2002; Adamović, 2012).

2. Za registovanje iracionalnih i racionalnih uverenja koristili smo Skalu opštih stavova i uverenja (Marić, 2002). Reč je o prevedenoj i modifikovanoj verziji General Attitude and Belief Scale (Bernard, 1998) od 54 tvrdnje. Modifikovana skala sadrži 37 ajtema. Po izostavljanju redundantnih tvrdnji, sve tvrdnje su formulisane kao uverenja o određenim aspektima sebe, drugih ljudi i životnih uslova, i to tako da ne sadrže termine koji se odnose na emocije. Skala je petostepena Likertovog tipa, a sastoji se iz dve subskale. Subskala iracionalnih uverenja sadrži 29 tvrdnji. Autorka je dobila da je njena pouzdanost α .91. Subskala racionalnih uverenja sadrži 8 ajtema. Njena pouzdanost je prihvaljiva α .70.

3. Zastupljenost anksioznih misli merili smo preko Anxiety Thoughts Inventory (Wells, 1994). Ovaj instrument je konstruisan kao četvorostepena skala Likertovog tipa. Sastoji se od 22 ajtema, odnosno tri subskale: subskala socijalne zabrinutosti (odnosi se pre svega na socijalnu anksioznost), subskala zdravstvene zabrinutosti (odnosi se na brige o sopstvenom zdravlju) i skala metazabrinutosti (odnosi se na zabrinutost zbog svoje zabrinutosti). Mere subskala koreliraju sa drugim merama anksioznosti, a pouzdanost merenja se kreće u rasponu od α .75 do .84 (Wells & Carter, 1999).

U istraživanju smo se odlučili da emocionalnu regulaciju ispitujemo sa instrumentima ERQ i CERQ, jer ta dva instrumenta kao predmet merenja obuhvataju najveći broj različitih, u literaturi navođenih i istraživanih strategija regulacije emocija.

4. Emotion Regulation Questionnaire ERQ (Gross & John, 2004) jeste instrument kojim smo merili supresiju i ponovnu procenu kao strategije regulacije emocija. Upitnik se sastoji od deset ajtema, odnosno dve subskale: supresija (meri neizražavanje emocije, iako je ona prisutna i intenzivna) i ponovna procena (meri moduliranje emotivnog odgovora uključivanjem kognitivne obrade čime se intenzitet emocije smanjuje). Upitnik je konstruisan kao sedmostepena skala. Pouzdanost za obe skale, po autorima, visoka je i iznosi α .97.

U našem istraživanju koristili samo subskalnu supresija, zbog loših metrijskih karakteristika skale ponovne procene.

5. Cognitive emotional regulation questionnaire CERQ (Garnefski et al., 2002) jeste instrument kojim smo merili različite kognitivno-emotivne strategije regulacija emocija. Upitnik se sastoji od 36 ajtema, odnosno devet subskala. Konstruisan je kao petostepena skala Likertovog tipa. Autori navode da se pouzdanost subskala α kreće od .75 do .87. Subskale upitnika su:

1. Subskala samookrivljavanja meri tendenciju osobe da sebe okrivljuje za negativna iskustva i životne događaje.
2. Subskala okrivljavanja drugih registruje sklonost osobe da druge ili životne uslove krivi za svoja iskustva i negativne događaje. Pouzdanost ove skale je niska, zbog čega smo je isključili iz istraživanja.
3. Subskala ruminacije meri tendenciju osobe da kada joj se nešto negativno dogodi intenzivno razmišlja o negativnim osećanjima i samom neprijatnom događaju.
4. Subskala katastrofiranja meri tendenciju osobe da ima misli koje eksplicitno ističu katastrofičnost po osobu onoga što se dogodilo.
5. Subskala stavljanje u perspektivu meri strategiju koja ukazuje da osoba relativizuje ozbiljnost onoga što se dogodilo, poredeći aktuelni događaj sa drugim događajima i njenim ranijim iskustvom.
6. Subskala pozitivno refokusiranje meri tendenciju osobe da u susretu sa stresnim događajem razmišlja o pozitivnim stvarima, umesto o aktuelnom dešavanju.
7. Subskala pozitivna korekcija registruje strategiju koja govori o tendenciji osobe da u susretu sa negativnim životnim događajem sagledava pozitivne strane samog događaja za njen lični razvoj.
8. Subskala prihvatanja meri strategiju prihvatanja misli i osećanja koje osoba ima u vezi sa negativnim događajem koji je iskusiła. Pored skale okrivljavanja drugih, skala Prihvatanja ima najslabije metrijske karakteristike, te smo je isključili iz dalje analize.
9. Subskala preusmeravanje ka planiranju meri strategiju regulacije emocija koja govori o tome da osoba razmišlja o koracima koje će preduzeti kako bi upravljala posledicama negativnog događaja.

6. Za procenu anksioznosti koristili smo Inventar anksioznosti (Spielberger et al., 1970). Upitnik čine dve subskale, jedna za procenu anksioznosti kao stanja, i druga za procenu anksioznosti kao tendencije, odnosno crte ličnosti. Upitnik se sastoji od 40 ajtema i konstruisan je kao četvorostepena skala procene. U našem istraživanju primenili smo subskalnu za procenu anksioznosti kao stanja.

7. Za procenu depresivnosti kao stanja koristili smo Skalu stanja depresivnosti SD (Novović i sar., 2007). Skala sadrži 20 ajtema definisanih u pravcu prisustva depresivnog afekta, kognitivnih sadržaja i smetnji koje su njegovi pratioci, kao i bihevioralnih i motivacionih smetnji koje se vezuju za depresivno stanje. Ispita-

nici imaju za zadatak da na Likertovoj petostepenoj skali označe u kojoj se meri upravo sada osećaju na opisan način.

U Tabeli 1 prikazani su prosečni rezultati uzorka na pojedinačnim subskalama korišćene baterije mernih instrumenata, kao i Cronbach's α koeficijent kao pokazatelj pouzdanosti rezultata merenja za svaku subskalu.

Tabela 1. Prosečne vrednosti i pouzdanost pojedinačnih subskala

Subskale	AS	SD	α
Izbegavanje	2.83	.83	.76
Anksioznost	3.09	.94	.78
Racionalna uverenja	32.01	6.86	.94
Iracionalna uverenja	54.07	10.82	.63
Socijalna zabrinutost	18.45	3.97	.73
Zdravstvena zabrinutost	10.81	3.38	.73
Meta zabrinutost	10.86	2.81	.78
Supresija	11.58	4.61	.76
Ponovna procena	28.52	7.70	.49
Samookrivljavanje	4.82	2.78	.71
Okrivljavanje drugih	4.00	3.54	.37
Ruminacija	8.81	3.61	.70
Katastrofiranje	6.44	2.88	.85
Stavljanje u perspektivu	10.75	2.95	.75
Prihvatanje	8.75	3.46	.40
Usmerenost na planiranje	12.35	2.74	.75
Pozitivna korekcija	12.67	2.97	.83
Pozitivno refokusiranje	10.59	3.61	.86
Depresivno stanje	11.57	11.15	.97
Anksiozno stanje	35.94	9.91	.93

N=231, N(žene)=134 i N(muškarci)=97

Rezultati

Pre nego što smo testirali hipoteze o tome da kognitivno-afektivni regulatorni mehanizmi posreduju između dimenzija vezivanja i depresivnosti, odnosno anksioznosti, kao prethodni korak proverili smo da li se sigurno vezani ispitanici razlikuju od nesigurno vezanih po izraženosti depresivnog i anksioznog stanja. Proveru smo uradili koristeći statistički postupak diskriminativne analize.

Tabela 2. Parametri diskriminativne funkcije

svojtvena vrednost	procenat varijanse	kanonička korelacija	Wilks lambda	χ^2	df	značajnost
.127	100	.335	.888	27.191	2	.000

Iz Tabele 2 vidimo da je izdvojena jedna statistički značajna diskriminativna funkcija, dok na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 4 zaključujemo da je diskriminativna funkcija opisana simptomima depresivnog i anksioznog stanja.

Tabela 3. Standardizovan koeficijent kanoničke diskriminativni funkcije

Varijable	Funkcija
DEPRESIVNOST	.230
ANKSIOZNOST	1.135

Tabela 4. Matrica strukture izolovane funkcije

Varijable	Funkcija
DEPRESIVNOST	.985
ANKSIOZNOST	.511

Na osnovu položaja centroida grupa na diskriminativnoj funkciji prikazanih u Tabeli 5, zaključujemo da se ispitanici koji su sigurno vezani nalaze bliže negativnom polu funkcije, a što znači da imaju mali broj depresivnih i anksioznih simptoma, dok se ispitanici koji su nesigurno vezani grupišu oko pozitivnog pola diskriminativne funkcije ispoljavajući više psihopatoloških simptoma.

Tabela 5. Centroidi grupa na izolovanoj funkciji

grupa	centroidi	N	tačnost klasifikacije
Sigurno vezani	.365	111	72,3%
Nesigurno vezani	.344	120	65,4%

Nakon sprovedene diskriminativne analize, koristeći procedure koje opisuju Pričer i Hejs (Preacher & Hayes, 2008), statističkom analizom višestruke medijacije, proverili smo naše očekivanje da se relacija između dimenzija afektivne vezanosti (izbegavanja i anksioznosti) i depresivnosti, odnosno anksioznosti kao mera psihopatologije, ostvaruje preko opštih uverenja, anksioznih misli i strategija regulacije emocija kao medijatorskih varijabli. Analiza višestruke medijacije omogućava istovremeno ispitivanje svakog pojedinačnog, indirektnog medijatorskog efekta u modelu, kao i direktnog efekta prediktora, odnosno nezavisne varijable na zavisnu.

Da bi smo određene varijable uključili u analizu medijacije, Baron i Keni (Baron & Kenny, 1986) navode tri preduslova koja varijable treba da ispunjavaju:

Svaki prediktor ima značajnu varijansu u kriterijskoj varijabli.

U našem istraživanju prediktorske varijable – izbegavanje i anksioznost predviđaju i depresivno i anksiozno stanje, a što vidimo na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 6.

Tabela 6. Dimenzije vezivanja kao prediktori anksioznosti i depresije

Dimenzija vezivanja	β (depresija)	β (anksioznost)
Izbegavanje	.24**	.25**
Anksioznost	.25**	.29**

** $p < .01$, * $p < .05$

Svaka medijator varijabla je u značajnoj korelaciji sa kriterijskom varijablom.

Na osnovu rezultata u Tabeli 7 uočljivo je da su sve varijable osim varijabli korekcije i stavljanja u perspektivu, značajni prediktori depresivnosti. Varijable korekciju i stavljanje u perspektivu isključićemo iz dalje analize koja se odnosi na depresiju kao kriterijum.

Takođe, vidimo da su medijator varijable koje ne predviđaju anksioznost racionalna uverenja, korekcija i stavljanje u perspektivu. Ove tri varijable isključujemo iz dalje analize u slučaju anksioznosti kao kriterijske varijable, dok ostale zadržavamo pošto značajno koreliraju sa anksioznošću.

Tabela 7. Medijatori kao prediktori anksioznosti i depresije

Medijatori	β (depresija)	β (anksioznost)
Racionalna uverenja	-.29**	.03
Iracionalna uverenja	.17**	.22**
Socijalna zabrinutost	.39**	.35**
Zdravstvena zabrinutost	.46**	.36**
Meta zabrinutost	.43**	.40**
Supresija	.19**	.19**
Samookrivljavanje	.26**	.24**
Ruminacija	.24**	.18**
Katastrofiranje	.23**	.24**
Stavljanje u perspektivu	-.05	.02
Pozitivna korekcija	-.11	-.04
Pozitivno refokusiranje	-.25**	-.33**

** $p < .01$, * $p < .05$

Prediktor varijable koreliraju sa medijatorskim varijablama.

U našem modelu istraživanja imamo dva prediktora: dimenzije vezivanja – izbegavanje i anksioznost. Iz prikazanih rezultata u Tabeli 8 vidimo da je dimenzija

izbegavanja značajno povezana sa svim medijator varijablama, osim sa iracionalnim uverenjima, supresijom i refokusiranjem, a koje ćemo isključiti iz dalje analize. Dimenzija anksioznosti ne predviđa racionalna uverenja i supresiju, dok je statistički značajno povezana sa ostalim medijator varijablama.

Tabela 8. Dimenzije vezivanja kao prediktori medijator varijabli

β (medijatori)	Izbegavanje	Anksioznost
Racionalna uverenja	.13*	.05
Iracionalna uverenja	.10	.24**
Socijalna zabrinutost	.12*	.34**
Zdravstvena zabrinutost	.23**	.18**
Meta zabrinutost	.26**	.38**
Supresija	.03	.01
Samookrivljavanje	.22**	.44**
Ruminacija	.22**	.32**
Katastrofiranje	.28**	.30**
Pozitivno refokusiranje	-.05	.17

** p < .01, * p < .05

Medijacijski doprinos relaciji dimenzije izbegavanja i depresivnog stanja

Tabela 9. Indirektni i direktni efekti na depresiju

Medijatori i efekti	Koeficijent ab	Koeficijent a	Koeficijent b
Racionalna uverenja	.267	-1.098*	-.244*
Socijalna zabrinutost	.299	.693	.420
Zdravstvena zabrinutost	.809**	.977**	.828**
Meta zabrinutost	.324	.892**	.364
Samookrivljavanje	.041	.748**	.054
Ruminacija	.162	.909**	.178
Katastrofiranje	.806**	1.001**	.805**
Direktan efekat	.713		
Ukupan efekat (c)	3.413**		

** p < .01, * p < .05

Na osnovu prikazanih rezultata u Tabeli 9 izdvojile su se tri varijable koje imaju medijatorsku ulogu u uspostavljanju relacije između dimenzije afektivnog vezivanja – izbegavanja i depresije, kao mere psihopatologije. Medijacija je potpuna, što znači da izbegavanje ne vodi direktno do depresije, već se veza uspostavlja preko medijatora. Ovakav rezultat ukazuje da izbegavanje bliskosti verovatno dovodi do odsustva racionalnih uverenja, razvoja preterane brige za svoje zdravlje, kao i korišćenja strategije regulacije emocija katastrofiranja, a onda odsustvo racionalnih uverenja, zdravstvena zabrinutost i katastrofiranje čine osobu vulnerabilnom za depresiju.

Medijacijski doprinos relaciji dimenzije anksioznosti i stanja depresije

Табела 10. Indirektni i direktni efekti na depresiju

Medijatori i efekti	Koeficijent ab	Koeficijent a	Koeficijent b
Iracionalna uverenja	.019	4.116**	.005
Socijalna zabrinutost	.440	1.377**	.320
Zdravstvena zabrinutost	.521*	.634**	.823**
Meta zabrinutost	.275	.880**	.317
Samookrivljivanje	-.012	1.259**	-.009
Ruminacija	.099	1.230**	-.541**
Refokusiranje	.343*	-.635**	1.045**
Katastrofiranje	.929**	.889**	.005
Direktan efekat	.139		
Ukupan efekat (c)	2.765**		

**p < .01, *p < .05

Rezultati analize medijacije koji su prikazani u Tabeli 10 pokazuju da se povezanost dimenzije vezivanja – anksioznosti i mere psihopatologije – depresivnosti uspostavlja preko tri medijatora: zdravstvena zabrinutost, refokusiranje i katastrofiranje. Medijacija je potpuna.

Ovo znači da anksioznost u bliskim relacijama, utiče na razvoj zdravstvene zabrinutosti, nemogućnosti da se osoba u susretu sa stresnim situacijama fokusira na pozitivne aspekte situacije kao i da koristi katastrofiranje kao maladaptivnu strategiju regulacije emocija, a ti psihološki mehanizmi (medijatori) čine osobu sklonom depresiji.

Medijacijski doprinos relaciji izbegavanja i anksioznosti

Analiza medijacije ukazuje da jedna medijatorska varijabla i to meta zabrinutost ostvaruje značajnu parcijalnu medijaciju u uspostavljanju povezanosti između izbegavanja kao dimenzije vezivanja i anksioznosti kao psihopatološkog stanja. Pregled rezultata prikazan je u Tabeli 11. Uočljivo je da izbegavanje predviđa anksioznost, ali da utiče i na razvoj metazabrinutosti, koja takođe čini osobu vulnerabilnom za anksioznu simptomatologiju.

Табела 11. Indirektni i direktni efekti na anksioznost

Medijatori i efekti	Koeficijent ab	Koeficijent a	Koeficijent b
Racionalna uverenja	.191	1.098*	.119
Socijalna zabrinutost	.115	.693	.116
Zdravstvena zabrinutost	.411	.977**	.420
Meta zabrinutost	.668	.892**	.749*
Samookrivljivanje	.209	.748**	.280
Ruminacija	.065	.909**	-.072
Katastrofiranje	.266	1.001**	.261
Direktan efekat	3.469**		
Ukupan efekat (c)	1.999**		

**p < .01, *p < .05

Medijacijski doprinos relaciji dimenzije anksioznosti i stanja anksioznosti

Tabela 12. Indirektni i direktni efekti na anksioznost

Medijatori i efekti	Koeficijent ab	Koeficijent a	Koeficijent b
Iracionalna uverenja	.108	4.116**	.027
Socijalna zabrinutost	.292	1.377**	.211
Zdravstvena zabrinutost	.254	.634**	.401
Meta zabrinutost	.377	.880**	.429
Samookrivljanje	.320	1.259**	-.044
Ruminacija	.055	1.230**	.178
Refokusiranje	.436*	.889**	-.687**
Katastrofiranje	.342		
Direktan efekat	.535		
Ukupan efekat (c)	1.999**		

** p < .01, * p < .05

Analiza medijacije ukazuje da jedna medijatorska varijabla i to pozitivno refokusiranje (negativna veza) ostvaruje značajnu potpunu medijaciju u uspostavljanju povezanosti između anksioznosti kao dimenzije vezivanja i anksioznosti kao psihopatološkog stanja. Ovaj rezultat govori u prilog tome da će osoba biti anksiozna ne zato što je anksiozna u bliskim relacijama, već zato što anksioznost u bliskim relacijama utiče na to da osoba u stresnoj situaciji ne uspeva da preusmeri misli na pozitivne stvari, već razmišlja o aktuelnom stresnom dešavanju, a što utiče na pojavu anksioznosti kao psihopatološkog stanja.

Diskusija

Poslednjih godina u psihologiji je primetan trend razvoja integrativnih teorijskih pristupa u proučavanju psiholoških fenomena. Ako se ima u vidu inflacija znanja i istraživanja u specifičnim oblastima psihologije, nastojanje da se integrišu saznanja do kojih se došlo polazeći iz različitih teorijskih okvira, čini se kao prirodna, očekivana razvojna faza psihologije. Tendencija ka integraciji se može posmatrati kao jedan zreliji naučni pristup psihološkim fenomenima.

I naš istraživački dizajn je kreiran sa ambicijom ka integraciji. U istraživanju smo se rukovodili teorijskim okvirom i rezultatima istraživanja u oblasti afektivnog vezivanja, a pomažući se teorijskim okvirom i rezultatima istraživanja u oblasti regulacije emocija, kao i kognitivnim konceptima racionalnih i iracionalnih uverenja, sa ciljem da kroz integraciju ovih teorijskih okvira identifikujemo psihološke mehanizme preko kojih se ostvaruje veza između afektivnog vezivanja i psihopatologije.

Dosadašnji rezultati istraživanja, u oblasti afektivne vezanosti, a neke od njih smo i naveli u uvodnom delu članka, ukazuju da problemi u afektivnom vezivanju ne vode direktno u psihopatologiju, jer se nesigurno vezani ispitanici nalaze i u nekliničkoj populaciji, kao što se i sigurno vezani ispitanici nalaze u manjem broju i u kliničkoj populaciji. Rezultati istraživanja potvrđuju medijatorku ulogu različitih

kognitivno-afektivnih mehanizama u relaciji dimenzije vezivanja – psihopatologija. Rezultati o vezi između dimenzija vezivanja i depresije su sledeći: izbegavanje bliskosti dovodi do odsustva racionalnih uverenja, razvoja preterane brige za svoje zdravlje, kao i korišćenja strategije regulacije emocija – katastrofiranje, a onda odsustvo racionalnih uverenja, zdravstvena zabrinutost i katastrofiranje vode osobu do depresije. Anksioznost u bliskim relacijama, utiče na razvoj zdravstvene zabrinutosti i učestale upotrebe katastrofiranje kao maladaptivne strategije regulacije emocija, a dovodi i do toga da se osoba u stresnim situacijama ne uspeva fokusirati na pozitivne aspekte situacije, a ti psihološki mehanizmi (medijatori) doprinose razvoju depresije.

Rezultati o vezi između dimenzija vezivanja i anksioznosti su sledeći: samo izbegavanje predviđa anksioznost (parcijalna medijacija), ali je povezano i sa razvojem metazabrinutosti, koja takođe čini osobu vulnerabilnom za anksioznu simptomatologiju. Osoba će biti anksiozna ne zato što je anksiozna u bliskim relacijama, već zato što anksioznost u bliskim relacijama doprinosi tome da osoba u stresnim situacijama ne uspeva da preusmeri misli na pozitivne stvari, već razmišlja o trenutnoj stresnoj situaciji, a što doprinosi pojavi anksioznosti kao patološkog stanja.

Iz navedenog se može zaključiti da su navedeni rezultati istraživanja u skladu sa dosadašnjim nalazima. Uočljivo je da ispitivani psihološki mehanizmi ne ostvaruju potpunu medijaciju jedino u relaciji izbegavanje – anksioznost. Međutim, na osnovu ovog rezultata ne možemo zaključiti da postoji direktna veza između ove dimenzije vezivanja i patoloških stanja, jer ne znamo da li dimenzija izbegavanja preko nekih drugih mehanizama, koje nismo obuhvatili istraživanjem, ostvaruje povezanost. Ostali rezultati istraživanja su u skladu sa dosadašnjim rezultatima o tome da nema direktne veze između afektivne vezanosti i psihopatologije.

To što se neki psihološki mehanizmi pojavljuju i kao medijatori između, recimo, i izbegavanja i depresije, i anksioznosti i depresije (zdravstvena zabrinutost i katastrofiranje), kao i između anksioznosti kao dimenzije vezivanja i anksioznosti kao psihopatološkog stanja, interpretirali smo kao očekivano, jer sve dimenzije vezivanja realno pripadaju prostoru afektivnog vezivanja, te u njemu dele i neki zajednički deo, odnosno preklapaju se, kao što i depresija i anksioznost kao reprezentanti psihopatologije imaju komorbiditet, jer dele deo zajedničkog prostora psihopatologije, pa ih mogu predvideti i neki zajednički prediktori. Ovome u prilog ide značajnost koeficijenta korelacije između dimenzija vezivanja ($r = .225, p < .001$).

Etkinson i Goldberg (Atkinson & Goldberg, 2004) navode da problemi u afektivnom vezivanju predisponiraju osobu da tokom života interpretira i kreira nova iskustva o emotivnoj bliskosti na osnovu ranijih iskustava sa primarnom figurom vezanosti, te da tokom života ponavlja i akumulira slična iskustava. Na taj način održavaju i probleme u afektivnom vezivanju, koji onda postaju faktor vulnerabilnosti za razvoj maladaptivnih strategija i psihopatologije. Rezultati sprovedenog istraživanja u skladu su sa navedenim objašnjenjem i mogu da se interpretiraju

na sledeći način: osobe različitog iskustva vezivanja da bi održale obrazac vezanosti razvijaju određene psihološke regulatorne mehanizme, a neki od tih mehanizama su maladaptivni i utiču na razvoj i psihopatoloških fenomena. Rezultati istraživanja o strategijama regulacije emocija kod osoba sa mentalnim poremećajima ukazuju da depresivni i anksiozni ispitanici češće koriste neke od maladaptivnih strategija, a neke od njih su se u sprovedenom istraživanju pokazale kao medijatori veze između dimenzije vezivanja i psihopatologije: supresija kod anksioznih ispitanika (John & Gross, 2004); ruminacija kod depresivnih ispitanika (Brinker & Dozois, 2009; Davis & Nolen-Hoeksema, 2000); katastrofiranje i izostanak refokusiranja kod depresivnih i anksioznih ispitanika (Granefski & Kraai, 2007).

Takođe, Rajs (Reiss, 1991) u svojoj teoriji isčekivanja govori o osetljivosti na anksioznost kao važnom generatoru anksioznih i depresivnih poremećaja. U tom svetlu i interpretira nalaze da su depresivne i anksiozne osobe sklone da strahuju od gubitka mentalnog zdravlja, pa zato i postižu visoke skorove na skali zdravstvene zabrinutosti. Rezultati ovog istraživanja o tome da se zdravstvena zabrinutost pojavljuje kao medijator varijabla između dimenzija izbegavanja i anksioznosti, sa jedne i depresije sa druge strane, mogu se interpretirati u svetlu Rajsove teorije i teorije afektivne vezanosti u smislu da je iskustvo razvoja nesigurne vezanosti kontekst razvoja i Rajsovog koncepta anksiozne osetljivosti, a ta osetljivost utiče da nesigurno vezane osobe razviju strah za svoje mentalno zdravlje, a onda to što strahuju utiče da razviju i depresivne simptome. Ista interpretacija je primenljiva i na zdravstvenu zabrinutost kao medijatorsku varijablu u relaciji između dimenzije anksioznosti i stanja anksioznosti.

Dobijeni rezultati imaju i praktičnu vrednost. Isti sugerišu da je prilikom konstrukcije plana tretmana ili plana preventivnih akcija korisno voditi računa o specifičnoj relaciji među ispitivanim varijablama u smislu da se pokazuje da se veza između dimenzija afektivnog vezivanja i depresivnog i anksioznog stanja ostvaruje preko ispoljavanja karakterističnih afektivno-kognitivnih mehanizama regulacije. Iz naših rezultata proizilazi nekoliko sugestija u vezi sa planiranjem tretmana ili preventivnim akcijama:

- Kod depresivnih osoba, a koje na dimenziji vezivanja – izbegavanja postižu visok skor, da bi se prevazišla depresija tretman je preporučljivo usmeriti na povećanje broja racionalnih uverenja o sebi i o drugima, ka smanjenju preterane brige oko zdravlja i zameni strategije katastrofiranja nekom adaptivnijom strategijom regulacije emocija. Kod depresivnih koji na dimenziji vezivanja – anksioznosti postižu visok skor tretman usmeriti ka smanjenju zdravstvene zabrinutosti i zameni katastrofiranja strategijom pozitivnog refokusiranja.
- Kod osoba sa anksioznim poremećajem, a koje su u bliskim relacijama visoko izbegavajuće, anksiozni simptomi će se u izvesnoj meri redukovati tretmanom usmernim na preterano brinjenje, ali pošto izbegavanje i samostalno doprinosi anksioznosti, tretman je korisno dopuniti menjanjem verovatno nekih drugih psiholoških mehanizama posredovanja u relaciji izbegavanje – anksioznost, a koje nismo obuhvatili ovim

istraživanjem. Tretman osoba koje imaju anksiozni poremećaj, a pri tome i visok skor na anksioznosti kao dimenziji vezanosti poželjno je usmeriti na učenje i korišćenje pozitivnog refokusiranja kao funkcionalne strategije regulacije emocija.

Zaključak

Imajući u vidu značaj iskustva relacije sa figurom vezanosti tokom čitavog života osobe i njenog uticaja na gotovo sve oblasti funkcionisanja, učinilo nam se intrigantnim pretpostaviti da relacija, odnosno afektivna vezanost kao relativno stabilna po svom kvalitetu, regulatornu funkciju ostvaruje preko nekih psiholoških mehanizama, koji u većoj ili manjoj meri mogu biti adaptivni ili maladaptivni za funkcionisanje osobe. Istraživački poduhvat koji smo preduzeli odnosio se prve svega na identifikovanje regulatornih kognitivno-afektivnih mehanizama i njihove posredničke uloge u uspostavljanju relacije između afektivne vezanosti i depresije, odnosno anksioznosti kao psihopatoloških stanja.

Iako rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na neke značajne aspekte odnosa između afektivne vezanosti, psiholoških mehanizama i psihopatologije, postoje i izvesna istraživačka ograničenja koja treba imati u vidu prilikom sagledavanja i interpretiranja rezultata. Naime, naš istraživački nacrt je korelacioni, te na osnovu njega ne možemo zaključivati o vremenskom sledu razvoja afektivne vezanosti i ispitivanih kognitivno-afektivnih psiholoških mehanizama, odnosno na osnovu korelaciono utemeljenog istraživanja ne možemo odgovoriti na pitanje: šta je starije afektivno vezivanje ili regulacija emocija, anksiozne misli i opšta uverenja? Ovo istraživačko ograničenje implicira potrebu za proverom rezultata istraživanja kroz organizovanje longitudinalnog istraživanja. Takođe, rezultati istraživanja sugerišu da je potrebno proveriti indirektni efekat na kvalitet afektivne vezanosti, psihoterapijskog tretmana koji bi primarno bio usmeren na menjanje kognitivno-afektivnih psiholoških mehanizama, a koji su se u ovom istraživanju pokazali kao značajni u genezi depresivnog i anksioznog stanja, a u cilju redukovanja depresivnih i anksioznih simptoma.

Literatura

- Adamović, S. (2012). *Afektivno vezivanje kod žena koje su bile izložene fizičkom nasilju u partnerskom odnosu*. Beograd: Ministratsvo rada, socijalne politike, Uprava za rodnu ravnopravnost. Projekt borba protiv seksualnog i rodno zasnovanog nasilja.
- Atkinson, L., Goldberg, S. (2004). *Attachment issues in psychopatology and intervecion*. Mahwah, NJ.: Lawrence Erlbaum Associattes.
- Barahmand, U., Homeily, N. (2009). *Attachment Styles, Dysfunctional Attitudes, and Intolerance of Uncertainty in Patients With Generalized Anxiety Disorders*,

- Obsessive--Compulsive Disorders, and Depression*. Conference Presentation. Retrived November 10, 2009, <http://www.apa.org/> .
- Barone, L., Guiduci, V. (2009). Mental representations of attachment in Eating Disorders: a pilot study using the Adult Attachment Interview. *Attachment & Human Development, Vol. 11, 405–417*.
- Baron, R. M., Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51, 1173–1182*.
- Bartholomew, K. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four category model. *Journal of Personality and Social Psychology, 226–244*.
- Bernard, M. (1998). Validation of the General Attitude and Belief Scale. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy, Vol.16, 183–196*.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., Shaver, P. R. (1998) Self - report measurement of adult attachment: An integrative overview. U knjizi: J.A: Simpson & W.S. Rholes (Ed.), *Attachment theory nad close relationships (pp 46–76)* New York: Guilford Press.
- Brinker, J. K., & Dozois, D. J. A. (2009). Ruminative thought styles and depressed mood. *The Journal of Clinical Psychology, Vol. 65 (1), 1–19*.
- Cole, D.A., Warren, D.E., Dallaire, D.H., Lagrange, B., Travis, R., Ciesla, J. (2007). Early Predictors of Helpless Thoughts and Behaviors in Children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry, 12(2), 295–312*.
- Garnefski, N., Kraaij, V., & Spinhoven, P. (2002). *Manual for the use of the Cognitive Emotion Regulation Questionnaire*. Leiderdorp, The Netherlands: DATEC.
- Garnefski, N., Kraaij, V. (2007). The Cognitive Emotion Regulation Questionnaire. *European Journal of Psychological Assessment, 23, 141–149*.
- Gross, J. J. (1999). Emotion regulation: Past, present, future. *Cognition & Emotion, 13, 551-573*.
- Gross, J. J., & John, O. P. (2004). Individual differences in two emotion regulation processes: Implications for affect, relationships, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 85, 348–362*.
- Davis, R.N.; Nolen-Hoeksema, S. (2000). Cognitive Inflexibility Among Ruminators and Nonruminators. *Cognitive Therapy and Research, 24, 699–711*.
- Ellis, A. (1994). *Reason and Emotion in Psychotherapy*. New York, Birch Lane Press.
- Feldner, M. T., Zvolensky, M. J., Eifert, G. H., Spira A. P. (2003). Emotional avoidance: an experimental test of individual differences and response suppression using biological challenge. *Behavior Research and Therapy, 41, 403-411*.
- Lynch, T. A., Robins, C. J., Morse, J. O., & Krause, E. D. (2001). A mediational model relating affect intensity, emotional inhibition, and psychological distress. *Behavior Therapy, 32, 519–536*.

- Marić, Z. (2002). Kognitivni činioci emocije i emocionalnog poremećaja iz ugla REBT. Magistarski rad. Beograd, Filozofski fakultet.
- Mićanović-Cvejić, Ž., Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija, D. (2009). Ambivalentna afektivna vezanost u bračnim odnosima. *Psihijatrija danas*, 41 (1–2), 43–53.
- Morris, RK., van der Gucht, E., Lancaster, G., Bentall, RP. (2009). Adult attachment in bipolar 1 disorder. *Psychology And Psychotherapy, Vol. 82 (Pt 3)*, 267–77.
- Novović, Z., Biro, M., Nedimović, T. (2007). Stanje depresivnosti – sindrom ili raspoloženje? *Psihologija*, 40, 447–461.
- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40, 879–891.
- Reiss, S. (1991). Expectancy model of fear, anxiety, and panic. *Clinical Psychology Review*, 11, 141–153.
- Shelley, A., Gibaeg, H. (2009). Predictors of Anxiety and Depression in Emerging Adulthood. *Journal of Adult Development*, Vol. 16, 39–52.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L. & Luschene, R. E. (1970). *The State-Trait Anxiety Inventory (test manual)*. Palo Alto, CA, Consulting Psychologists Press.
- Stefanović-Stanojević, T. (2002). Bliske partnerske veze. *Psihologija. Vol.35(1–2)*, 3–23.
- Wells, A. & Carter, K. (1999). Preliminary tests of a cognitive model of generalized anxiety disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 37, 585–594.
- Williams, N. L., Riskind, J. H. (2004). Adult Romantic Attachment and Cognitive Vulnerabilities to Anxiety and Depression: Examining the Interpersonal Basis of Vulnerability Models. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 18 (1), 7–24.

Sandra M. Čačić, Vesna J. Gavrilov Jerković,

MEDIATIONS IN RELATIONS WITH DIMENSIONS OF EMOTIONAL ATTACHMENT-PSYCHOPATOLOGY

Summary: The main objective of this research was identifying of physiological mechanisms providing the link between attachment, operationalized by scores on the attachment dimension rating scale, and pathology, shown by scores on anxiety and depression scales. The research was conducted in Sombor, and the sample consisted of 231 adults in non-clinical populations.

In the research we used following measuring instruments: Close Relationships Questionnaire-CRQ (Brennan et al., 1998), General attitudes and beliefs scale (Marić, 2002), Anxiety Thoughts Inventory (Wells, 1994). Cognitive emotional

regulation questionnaire CERQ (Garnefski et al., 2002), Anxiety Inventory (Spielberger et al., 1970) and State Depression Scale SD (Novović et al., 2007). For data processing, we applied the statistical method of multiple mediation. Results: Rational beliefs, health concerns and catastrophizing as emotion-regulation strategies act as mediators in establishing the relationship between dimensions of attachment-avoidance and depressive states. Relationship between dimensions of anxiety and depression is established through three mediators: health concerns, refocusing and catastrophizing. Results indicate that only meta concern provides partial mediation in establishing the connection between dimensions of avoidance and anxiety as a psycho-pathological state. Strategy of emotion-regulation by positive refocusing (negative correlation) achieved a significant full mediation between the anxiety dimension of attachment and anxiety as a psycho-pathological state.

Key words: attachment dimension, beliefs, anxious thought, emotion-regulation strategies, depression, anxiety.

Tatjana Stefanović Stanojević¹

UDK 177.61:159.942+159.952+159.922.1

Univerzitet u Nišu,

Filozofski fakultet u Nišu

Jasmina Nedeljković

Fakultet za pravne i poslovne studije Lazar Vrkatić Novi Sad

LJUBAVNI ODNOSI KAO TROJSTVO: AFEKTIVNA VEZANOST, PAŽNJA I SEKS

Sažetak: Prema teoriji afektivne vezanosti ljubavni odnos sastoji se iz tri komponente: afektivna vezanost, pažnja i seksualno ponašanje. Predstavnici teorije pretpostavljaju da je u osnovi njihove povezanosti rano usvojena strategija regulacije emocija. Sa namerom provere opisanog koncepta organizovano je istraživanje na uzorku studenata (N = 512) Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. Za procenu afektivne vezanosti korišćen je ECR-r (Experiences in Close Relationships, Brennan, Clark, and Shaver, 1998), za procenu dimenzije pažnje u partnerskoj vezi subskale testa IRI (Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1983), dok je za procenu dimenzija seksualnog ponašanja korišćen: EHIS (Experience of Heterosexual Intercourse Scale, G. Birnbaum, 2002).

Rezultati istraživanja, iako delimično potvrđuju postavljene hipoteze o povezanosti komponenata u pravcu hiper ili hiporegulacije emocija, ne potvrđuju pretpostavljeni model funkcionisanja ljubavnih odnosa kao kontrolnog sistema u čijoj osnovi je strategija regulacije emocija. Ipak, pre razmatranja mogućnosti odbacivanja teorijskog koncepta trebalo bi sagledati nedostatke sprovedenog istraživanja i organizovati proveru koncepta u bolje kontrolisanim uslovima.

Cljučne reči: Afektivna vezanost, pažnja, seksualno ponašanje, strategije regulacije emocija

Ljubavni odnosi svakako su jedna od dominantnijih i značajnijih formi partnerskih odnosa odraslih. Vekovima unazad, fenomen ljubavi jedna je od najzastupljenijih tema u sveskolikoj umetničkoj produkciji, a brojna istraživanja, baš kao i laičko iskustvo potvrđuju značaj ljubavi za zadovoljstvo životom u odraslom dobu.

Srazmerno značaju fenomena, veoma je malo empirijskih analiza ljubavnih odnosa. Neke od razloga treba tražiti u često plasiranoj i opšte prihvaćenoj predstavi o ljubavi kao fenomenu koji budući da pripada domenu fantazije i umetnosti ne može biti operacionalizovan, pa samim tim ni empirijski proučavan. Tek po-

¹ sstanja63@gmail.com

slednjih decenija javljaju se prvi pokušaji naučnih operacionalizacija ljubavi (Sternberg, 1986; Lee, 1988). Odlikuju ih prilično razrađene klasifikacije individualnih razlika i relativno nerazrađeni teorijski koncepti. Mogli bismo reći da pomenute pristupe gotovo i ne odlikuje teorijski kontekst. Lijeva tipologija ljubavi, iako delom preuzeta iz antičke klasifikacije, zasnovana je na klasifikaciji brojnih izjava o ljubavi pisaca i filozofa, dok je R. Sternberg, kao pristalica psihometrijskog pristupa u nauci, do svoje klasifikacije došao testiranjem velikog broja ispitanika raznovrsnim testovnim materijalom.

U svetlu navedenih podataka, čini se da pristup ljubavi iz ugla teorije afektivne vezanosti zaslužuje pažnju. Ponudili su ga psiholozi Sindi Hazan i Fil Šejver krajem prošlog veka (Hazan & Shaver, 1987). Hazan i Šejver se u sagledavanju ljubavi oslanjaju na koncept kontrolnog sistema ponašanja kao regulatora odnosa, koji je ponudio osnivač teorije afektivne vezanosti Džon Bolbi. Onako kako je za Bolbija kontrolni sistem regulator odnosa između majke i deteta, tako Hazan i Šejver predlažu kontrolni sistem kao regulator ljubavnih odnosa.

Kontrolni sistem vezanosti kao regulator odnosa u detinjstvu

Koncept kontrolnog sistema ponašanja preuzet je iz etologije da označi ponašanje koje doprinosi verovatnoći preživljavanja pred zahtevima koje okruženje postavlja (Bowlby, 1969/1982). Sastoji se od niza pokretačkih okidača (signala), koji čine primarnu strategiju sistema za dostizanje određenog cilja. Iako su kontrolni sistemi delimično urođene nervne strukture koje deluju na supkortikalnom nivou i automatski, njihova sposobnost da postignu željeni cilj zavisi od mere do koje se mogu korigovati i prilagoditi u odgovoru na kontekstualne zahteve i mogućnosti. Stoga je Bolbi (1969/1980) pretpostavio da svaki kontrolni sistem sa drži i kognitivno-bihejvioralne mehanizme, koji omogućavaju fleksibilniju, ciljem korigovanu promenu primarne strategije. Dakle, u odnosu na zahteve sredine, dešava se odustajanje od primarne i razvijanje nekih od sekundarnih strategija za dostizanje određenog cilja. Tada govorimo o hiperaktivaciji ili o hipoaktivaciji kontrolnog sistema ponašanja.

Kako sve to izgleda u ranom detinjstvu? Po rođenju, ljudska beba je fizički najbespomoćnije živo biće. Potreba za hranom jednako je primarna kao i potreba za drugima, pa beba razvija socijalne moći kojima nastoji da obezbedi zadovoljenje svih potreba, a kroz staranje i naklonost značajnih drugih. Dakle, beba šalje signale odraslima o svojim potrebama (plače, osmehuje se, guče), i u zavisnosti od njihove responzivnosti razvija određenu strategiju reagovanja, odnosno određeni obrazac afektivne vezanosti. Upravo zato što je formativni deo obrasca afektivne vezanosti strategija regulacije doživljaja ugroženosti, Bolbi smatra da se čitav sistem afektivne vezanosti može razumeti upravo kao kontrolni sistem. Način aktivacije kontrolnog sistema, a u zavisnosti od obrasca vezanosti, najjasnije se može ilustrovati opisom ponašanja deteta u tzv. Situaciji sa strancem. Reč

je o eksperimentalnoj situaciji dizajniranoj za utvrđivanje individualnih razlika u pogledu kvaliteta vezanosti (Situacija sa strancem, Ainsworth, 1978), a koja se sastoji iz osam trominutnih epizoda u kojima prema unapred utvrđenom redosledu majka i eksperimentator ulaze i izlaze iz prostorije, ostavljajući dete samo ili sa nepoznatom osobom.

U slučaju sigurnog obrasca, kontrolni sistem vezanosti aktivira se uvek kada je situacija ugrožavajuća i po prestanku doživljava ugroženosti – deaktivira. Ovo znači da će dete, na primer, reagovati traženjem majčine zaštite kada je umorno ili uplašeno, ali i da će, čim majka reaguje i osigura ga, prestati da je traži. Kontrolni sistem biće deaktiviran i dete će se vratiti igri ili istraživanju sredine. Ovo je primarna strategija.

Sekundarne strategije mogu imati više različitih formi. U slučaju odbacujućeg obrasca, dete će nastojati da kontrolni sistem vezanosti drži neprekidno deaktiviranim. Ovo se postiže podizanjem praga za prepoznavanje potencijalno ugrožavajućih situacija, što znači da će dete naučeno majčnim doslednim nereagovanjem nastojati da ne šalje signale, odnosno nastojati da ignoriše situacije koje izazivaju strah, bol ili umor. Nasuprot strategiji deaktivacije kontrolnog sistema vezivanja, nalazi se strategija hiperaktivacije. Razvija se kod dece koja su suočena sa nedoslednim reagovanjem dominantnog staratelja na signale koje šalju (ambivalentni obrazac afektivne vezanosti). Budući nesigurna u dostupnost majke, ova deca pokušavaju da neprekidnim slanjem signala obezbede njenu dostupnost, što znači da sistem afektivne vezanosti stalno drže aktiviranim. Ovo se naravno postiže spuštanjem praga za prepoznavanje potencijalno ugrožavajućih situacija.

Kontrolni sistem vezanosti kao regulator odnosa u partnerskoj vezi

Rano formirani obrasci vezanosti u formi unutrašnjeg radnog modela o sebi i drugima prenose se kroz odrastanje i u izvesnoj meri određuju osećanja, ponašanje i stavove odraslih osoba prema značajnim drugim ljudima. Budući da je dominantni odnos odrasle osobe partnerski ili ljubavni odnos, rano usvojeni obrazac vezanosti biva prenet u partnersku vezu. Sindi Hazan i Fil Šejver (1987) smatraju da obrasce vezanosti u odraslom dobu takođe određuje strategija reagovanja na situacije koje se prepoznaju kao ugrožavajuće, odnosno strategija regulacije emocija u potencijalno ugrožavajućoj situaciji. Ovo znači da će sigurno afektivno vezana osoba u takvim situacijama aktivirati primarnu strategiju, odnosno tražiti od partnera pomoć ili podršku (aktivacija kontrolnog sistema) i pošto ih dobije biti u stanju da sistem deaktivira.

U slučaju odbacujućeg obrasca, kontrolni sistem vezanosti uglavnom je deaktiviran, što znači da osoba zahvaljujući podignutom pragu uspeva da izbegava situacije koje bi mogle izazvati aktivaciju: na primer, u situaciji privreme-

nog rastanka od partnera fokus biva pomeren na poslovne odnose, te uopšte ne dolazi do reagovanja na separaciju. Dakle, dominira dimenzija izbegavanja. U slučaju preokupiranog (ili ambivalentnog obrasca) kontrolni sistem stalno je aktiviran, što znači da spuštenu prag tolerancije na situacije koje su potencijalno ugrožavajuće dovodi do neprekidnog slanja signala partneru čime se obezbeđuju njegova pažnja, nega ili dostupnost: na primer, u istoj situaciji privremeno rastanka, osoba je neutešna povodom separacije i nastoji da spreči partnersov odlazak, što znači da dominira dimenzija anksioznosti.

Kontrolni sistemi seksualnog ponašanja i pažnje kao regulatori odnosa u partnerskoj vezi

Hazan i Šejver smatraju da se sagledavanju ljubavnih odnosa ne može pristupiti samo iz ugla afektivne vezanosti, već da je neophodno uzeti u obzir i kvalitet pažnje i kvalitet seksualnog ponašanja. Pri tome, ističu da sve tri komponente treba sagledati kao kontrolne sisteme i upravo se time njihov predlog o komponentama koje čine ljubavi odnos razlikuje od prethodno navedenih (Lee, 1988; Sternberg, 1986). Naime, Hazan i Šejver tragaju za zajedničkim imeniteljem u dinamici komponentata u ljubavnom odnosu i predlažu formativni činilac kontrolnog sistema: strategiju reagovanja na signale iz sredine, odnosno strategiju regulacije emocija u potencijalno ugrožavajućoj situaciji.

Pažnja podrazumeva širok spektar ponašanja koja su komplementarna signalima potrebe koje druga osoba šalje. Postavljeni cilj ponašanja je umanjenje patnji drugih ili podsticanje njihovog rasta i razvoja, a mehanizam za postizanje ovih ciljeva je primena empatije – stavljanje sebe u poziciju osobe koja je pod stresom kako bi joj na delotvoran način pomogli da ublaži taj stres. Dakle, kontrolni sistem pažnje usmeren je ka drugima, osoba se fokusira na stres drugih pre nego na sopstveno emotivno stanje.

Pored velikog značaja koji ima u početnim fazama romantične ljubavi, seksualni sistem igra važnu ulogu i u utvrđivanju i održavanju zadovoljavajuće, dugotrajne partnerske veze. Budući da je kontrolni sistem seksualnog ponašanja usmeren ka zadovoljavanju potreba partnera, koliko i ka zadovoljavanju sopstvenih potreba (Sprecher&Cate, 2004, prema Mikulincer, Goodman, 2006), aktivira se na iskazivanje i sopstvenih i potreba partnera.

Iako su uveli koncept kontrolnih sistema u eksplanaciju ljubavnih odnosa, Hazanova i Šejver (1987) su svoje dalje istraživačke napore uglavnom usmerili ka deskripciji individualnih razlika u partnerskoj vezi, dok je dinamika koja leži u osnovi kontrolnog ponašanja nedovoljno proučena. Pregled postojećih istraživanja dinamike romantične ljubavi obezbeđuje Mikulincer (Mikulincer, Goodman, 2006).

U najkraćem, smatraju teoretičari (Mikulincer, 2007), primarna strategija koja je odredila formiranje sigurnog obrasca afektivne vezanosti važiće i za se-

gment seksualnog ponašanja, i za segment pažnje: kontrolni sistem će biti probuđen u stanju potrebe, a nakon zadovoljenja potrebe biće deaktiviran. Ukoliko je sekundarna strategija odredila formiranje izbegavajućeg obrasca, tendencija hiporegulacije važiće i za sistem pažnje, kao i za seksualno ponašanje: osoba neće imati empatiju u situacijama u kojima je to partneru potrebno ili će izbegavati seksualnu bliskost. U slučaju preokupiranog obrasca tendencija hiperregulacije važiće i za sistem pažnje (nametljiva, neuvremenjena briga o partneru) i za seksualno ponašanje.

I mada formulisana krajem prošlog veka i citirana u brojnim radovima, ova očekivanja još uvek nisu empirijski proverena. Razlozi su prevashodno metodološke prirode. Naime, da bismo mogli proveriti da li tri aspekta ljubavnih odnosa funkcionišu usklađeno, sva tri aspekta moraju biti operacionalizovana, odnosno merljiva. Kada se radi o aspektu afektivne vezanosti ovaj uslov je ispunjen, afektivna vezanost je operacionalizovana i merljiva preko dimenzija anksioznosti i izbegavanja. Pritom, za dalje razumevanje rada važno je naglasiti da je dimenzija anksioznosti karakteristična za sklonost hiperregulaciji emocija, dok se dimenzija izbegavanja povezuje sa sklonošću hiporegulaciji.

Manje je jednostavna situacija sa preostalim aspektima. Ne postoji instrument za procenu kontrolnog sistema pažnje u ljubavnoj vezi. Na osnovu teorijskih radova može se zaključiti da bi osoba koja ima optimalnu pažnju za partnera, morala imati sposobnost za empatiju, dok bi hiporegulacija sistema pažnje mogla da se odnosi na odsustvo empatije, a hiperregulacija na preteranu, stresogenu brigu za druge. Instrument koji obuhvata navedene aspekte ne postoji, ali u već postojećim testovnim baterijama se mogu naći relativno odgovarajuće subskele: empatijska briga i lični stres (Interpersonal Reactivity Index, Davis 1983), koji se u teroijskim radovima preporučuju (Mikulincer, 2007). Kao i u oblasti pažnje, još uvek ne postoji instrument za ocenjivanje hiper- i hiporegulacije seksualnog kontrolnog sistema ponašanja. Ipak, u literaturi se može naći preporuka za korišćenje Skale iskustva heteroseksualnog odnosa (Experience of Heterosexual Intercourse scale; Birnbaum&Laser-Brandt, 2002) koja se bavi ljubavnim osećanjima prema partneru, osećanjima centriranim na brigu povodom seksa i osećanjima centriranim na sopstveno zadovoljstvo u seksu. Na osnovu opisanog teorijskog koncepta, mogli bismo očekivati da će osobe sklone hiporegulaciji emocija imati niže skorove na navedenim dimenzijama od osoba sklonim hiperregulaciji emocija.

Na osnovu svega navedenog formulisano je osnovno istraživačko pitanje: Da li se ljubavni odnosi mogu sagledati kao trojstvo kontrolnih sistema vezanosti, pažnje i seksa, odnosno, da li se može utvrditi povezanost između dimenzija afektivne vezanosti, dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja?

Empirijski deo

Problem istraživanja

Ljubavni odnosi u teoriji afektivnog vezivanja sagledavaju se kao trijas komponenti: afektivne vezanosti, pažnje i seksualnog ponašanja. Teoretičari smatraju da sve navedene komponente reaguju kao kontrolni sistem, deo koga je strategija regulacija emocija usvojena u detinjstvu. Ukoliko je tako, strategija regulacije (sklonost nadregulaciji, optimalnoj regulaciji ili podregulaciji emocija) zajednička je svim navedenim komponentama ljubavnog odnosa. Sa namerom da opisanu teorijsku pretpostavku proverimo, identifikovali smo u postojećem testovnom inventaru skale koje komponente ljubavnog odnosa opisuju – dimenzionalno. Njihova korelacija mogla bi ići u prilog postojanju zajedničke strategije regulacija emocija. Problem istraživanja odnosi se na proveru navedene pretpostavke.

Hipoteze istraživanja

H: Očekuje se da postoji povezanost između dimenzija afektivne vezanosti, dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja.

Specifične hipoteze

H1 Očekuje se da postoji pozitivna povezanost između dimenzije anksioznosti i dimenzija pažnje: empatijska briga i lični stres.

H2 Očekuje se da postoji negativna povezanost između dimenzije izbegavanja i dimenzija pažnje: empatijska briga i lični stres.

H3 Očekuje se da postoji pozitivna povezanost između dimenzije anksioznosti i dimenzija seksualnog ponašanja: fokus na ljubavna osećanja u seksu, fokus na brigu i fokus na vlastito zadovoljstvo.

H4 Očekuje se da postoji negativna povezanost između dimenzije izbegavanja i dimenzija seksualnog ponašanja: fokus na ljubavna osećanja u seksu, fokus na brigu i fokus na vlastito zadovoljstvo.

H5 Očekuje se da postoji pozitivna povezanost između dimenzije pažnje empatijska briga i dimenzija seksualnog ponašanja: fokus na ljubavna osećanja, fokus na brigu i fokus na vlastito zadovoljstvo.

H6 Očekuje se da između dimenzije pažnje: lični stres i dimenzije seksualnog ponašanja: fokus na brigu postoji pozitivna povezanost, dok između dimenzije lični stres i dimenzija seksualnog ponašanja: fokus na vlastito zadovoljstvo i fokus na ljubavna osećanja postoji negativna povezanost.

H7 Očekuje se da postojanje značajnih razlika između dimenzija afektivne vezanosti, dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja u odnosu na pol i u odnosu na kvalitet partnerske veze.

H8 Očekuje se da postojanje značajnih razlika između dimenzija afektivne vezanosti, dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja u odnosu na kvalitet partnerske veze.

Varijable istraživanja

Nezavisna varijabla

Kontrolni sistem afektivne vezanosti: Afektivna vezanost je specifičan, asimetričan odnos koji se u najranijem detinjstvu uspostavlja između deteta i staratelja i u formi unutrašnjeg radnog modela traje kroz čitav život. Funkcioniše kao kontrolni sistem koji se aktivira i deaktivira u odnosu na unutrašnje i spoljašnje signale (Bowlby, 1978).

Zavisne varijable

Kontrolni sistem pažnje: Pažnja podrazumeva širok spektar ponašanja koja su komplementarna signalima potrebe koje druga osoba šalje (Mikulincer, Goodman, 2006).

Kontrolni sistem seksualnog ponašanja: Seksualno ponašanje podrazumeva ponašanja usmerena ka zadovoljavanju potreba partnera, kao i ka zadovoljavanju sopstvenih potreba (Sprecher&Cate, 2004, prema Mikulincer, Goodman, 2006).

Kontrolne varijable

Pol, zadovoljstvo ljubavnom vezom.

Instrumenti

Za procenu afektivne vezanosti korišćen je: ECR-r (Experiences in Close Relationships, Brennan, Clark, and Shaver, 1998). Ovaj instrument se sastoji iz 36 stavki, od kojih se po 18 odnosi na dimenziju izbegavanja („Više volim da ne pokazujem svom emotivnom partneru koliko se loše osećam“ i „Pokušavam da izbegnem preterano zbližavanje sa svojim partnerom“), odnosno anksioznosti („Strahujem da ću biti ostavljena“ i „Često želim da su osećanja mog emotivnog partnera prema meni jaka kao moja prema njemu“). Na svakoj od stavki ispitanici na sedmostepenoj skali procenjuju koliko je stavkom opisano uverenje karakteristično za njih. Skorovi na obe dimenzije predstavljaju aritmetičke sredine suma odgovora na 18 stavki, a nakon rekodiranja stavki: 3, 7, 15, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 29, 31, 33, 35. Viši skor ukazuje na više izraženu dimenziju. Vrednosti Kronbah alfa koeficijenta za obe dimenzije su relativno visoke: dimenzija izbegavanja $\alpha = .769$ dimenzija anksioznosti $\alpha = .854$.

Za procenu dimenzije pažnje u partnerskoj vezi korišćen je: IRI (Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1983). Instrument se sastoji iz 28 stavki od kojih se po sedam odnosi na: Skalu perspektive drugih, Skalu fantazije, Skalu empatijske brige i Skalu ličnog stresa. Na svakoj od stavki ispitanici na petostepenoj skali procenjuju koliko je stavkom opisano uverenje karakteristično za njih. Nakon rekodiranja određenih stavki, skorovi na dimenzijama se dobijaju sumiranjem odgovora, pri čemu viši skor ukazuje na više izraženu dimenziju. Za potrebe ovog istraživanja korišćena su postignuća ispitanika na Skali empatijske brige („Kada vidim da nekog iskorišćavaju, osetim se nekako zaštitnički prema njemu“ i „Opisao/la bih sebe kao osobu 'mekog srca'“) i Skali ličnog stresa („U vanrednim situacijama,

osećam se prestrašeno i nesigurno“ i „Ponekad se osećam bespomoćno kad sam u sred veoma emotivne situacije“). Vrednosti Kronbah alfa koeficijenta za obe dimenzije su relativno visoke: dimenzija empatijske brige $\alpha = .831$, dimenzija ličnog stresa $\alpha = .742$.

Za procenu dimenzija seksualnog ponašanja korišćen je: EHIS (Experience of Heterosexual Intercourse Scale, G. Birnbaum, 2002). Instrument se sastoji iz 79 stavki, od kojih se 29 odnosi na dimenziju fokusiranja na osećanje ljubavi povodom seksualnog iskustva („Osećam da moj partner/ka brine o meni“ i „Fokusiran/a sam ka zadovoljavnju svog partnera/ke“), 26 na dimenziju fokusiranja na osećanje brige povodom seksualnog iskustva („Bojim se da ne razočaram svog partnera“ i „Osećam da nisam ‘dovoljno dobra/dobar’ u krevetu“) i 24 na dimenziju fokusiranja na osećanje zadovoljstva povodom seksualnog iskustva („Koncentrisan sam na sopstvene potrebe“ i „Fokusiram se isključivo na sebe“). Na svakoj od stavki ispitanici na devetostepenoj skali procenjuju koliko je stavkom opisano uverenje karakteristično za njih. Skorovi na dimenzijama se dobijaju sumiranjem odgovora, pri čemu viši skor ukazuje na više izraženu dimenziju. Vrednosti Kronbah alfa koeficijenta za sve tri dimenzije su relativno visoke: dimenzija fokusa na osećanje ljubavi u seksu $\alpha = .939$, dimenzija fokusa na brigu u seksu $\alpha = .891$ i dimenzija fokusa na sopstveno zadovoljstvo u seksu $\alpha = .921$,

Za potrebe istraživanja sačinjen je upitnik za procenu sociodemografskih podataka.

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 512 studenata, prosečne starosti 21.10. godina. Ispitanici su studenti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Tabela 1: Struktura uzorka prema polu

pol	Broj ispitanika	Procenat
Muški	260	50.7
Ženski	252	49.1

Procedura

Prikupljanje podataka sprovedeno je krajem 2010. godine i januara i februara 2011. godine. Svi testirani ispitanici su se izjasnili da u dosadašnjem životnom iskustvu imaju i iskustvo ljubavne veze. Takođe, svi ispitanici su potpisali saglasnost za učešće u istraživanju.

РЕЗУЛТАТИ

Podaci o aritmetičkim sredinama istraživačkih varijabli prikazani su u tabeli 2. Rezultati ukazuju na srednju izraženost dimenzija *izbegavanja* i *anksioznosti* (u odnosu na teorijski minimum i maksimum), što je nešto više od uobičajeno dobijanih aritmetičkih sredina za obe dimenzije kako u domaćoj sredini, tako i širom sveta (Crowell, Fraley, Shaver, 1999, Stefanović Stanojević, 2008). Takođe, rezultati ukazuju na prosečno izražene vrednosti na skalama *empatijska briga* i *lični stres*. Kada se radi o skali *fokus na ljubavni odnos u seksu* aritmetička sredina je niža od očekivane (s obzirom na teorijski maksimum, 261), što važi i za aritmetičku sredinu na skali *fokus na sopstveno zadovoljstvo u seksu* (teorijski maksimum je 216). Izrazito niska aritmetička sredina dobijena je na skali *fokus na brigu u seksu*, (teorijski maksimum je 234).

Tabela 2: Deskriptivni pokazatelji osnovnih istraživačkih dimenzija

	N	Minimum	Maksimum	AS	SD
Izbegavanje	512	1.22	5.67	3.08	.784
Anksioznost	512	1.00	5.94	3.41	.972
Empatijska briga	511	7.00	35.00	22.04	4.270
Lični stres	512	10.00	33.00	21.79	4.184
Fokus na ljubavni odnos u seksu	512	57.00	158.00	104.11	21.647
Fokus na brigu u seksu	511	26.00	93.00	39.00	17.257
Fokus na sopstveno zadovoljstvo u seksu	508	13.00	99.00	72.77	15.302

U tabeli 3 predstavljeni su pokazatelji kvaliteta veze u odnosu na pol. Najviše ispitanika opisalo je svoju vezu kao punu poverenja (301), zatim kao strastvenu (119) i na kraju kao vezu punu konflikata (92). Nema značajnih razlika između mladića i devojaka u ovom pogledu.

Tabela 3: Deskriptivni pokazatelji kvaliteta veze u odnosu na pol

Pol	Kvalitet veze		
	Česti konflikti	Strast	Poverenje, sklad
Muški	44	58	158
Ženski	48	61	143
Total	92	119	301

U tabeli br. 4 predstavljeni su rezultati analize korelacije između dimenzija anksioznost i izbegavanje i empatijska briga i lični stres. Rezultati ukazuju na postojanje statistički značajnih korelacija između anksioznosti i obe dimenzije koje

ukazuju na kvalitet pažnje (Empatijska briga i Lični stres), što je u skladu sa postavljenim očekivanjima. Međutim, rezultati ukazuju i na postojanje statistički značajne korelacije između dimenzije izbegavanja i dimenzije lični stres, što je suprotno postavljenim očekivanjima.

Tabela 4: Korelacije između dimenzija afektivne vezanosti i dimenzija pažnje

	Empatijska briga	Lični stres
Izbegavanje	.053	.168**
Anksioznost	.146*	.164**
	.001	.000

**p < .01

U tabeli 5 predstavljena je korelacija između dimenzija afektivne vezanosti i dimenzija seksualnog ponašanja. Rezultati ukazuju na statistički značajnu povezanost *anksioznosti sa fokusom na brigu u seksu*, što je u skladu sa očekivanjima o hiperregulaciji. Sa druge strane, neočekivani rezultat odnosi se na takođe statistički značajnu povezanost izbegavanja sa *fokusom na brigu u seksu*. Pored ovih, rezultati ukazuju i na statistički značajnu negativnu korelaciju *izbegavanja sa fokusom na ljubavni odnos u seksu* i sa *fokusom na zadovoljstvo u seksu*.

Tabela 5: Korelacije između dimenzija afektivne vezanosti i dimenzija seksualnog ponašanja

Korelacije	Fokus na ljubavni odnos u seksu	Fokus na brigu u seksu	Fokus na zadovoljstvo u seksu
Anksioznost	-.036	.221**	.012
Izbegavanje	-.252**	.186**	-.124*

**p < .01

U tabeli 6 predstavljena je korelacija između dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja. Rezultati ukazuju na statistički značajnu povezanost dimenzije *empatijska briga sa skalom fokus na ljubavni odnos u seksu* i sa skalom *fokus na zadovoljstvo u seksu*. Takođe, rezultati ukazuju na statistički značajnu negativnu povezanost skale *lični stres sa skalom fokus na ljubavni odnos u seksu* i značajnu pozitivnu korelaciju sa skalom *fokus na brigu u seksu*.

Tabela 6: Korelacije između dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja

Korelacije	Fokus na ljubavni odnos u seksu	Fokus na brigu u seksu	Fokus na zadovoljstvo u seksu
Empatijska.briga	.171**	-.037	.192**
Licni.stres	-.354**	.143*	.053

**p < .01

U tabeli 7 predstavljen je odnos svih istraživačkih varijabli sa kontrolnom varijablom – pol. Rezultati ukazuju na postojanje značajnih polnih razlika na dimenzijama izbegavanje, empatijska briga, fokus na ljubav u seksu, fokus na brigu u seksu i fokus na sopstveno zadovoljstvo u seksu. Pritom, kod devojaka su nagla-

šenije dimenzije empatijska briga, fokus na ljubav u seksu i fokus na sopstveno zadovoljstvo, a kod mladića dimenzije izbegavanje i fokus na brigu.

Tabela 7: Dimenzije afektivne vezanosti, pažnje i seksualnog ponašanja u odnosu na polne razlike

Dimenzije ljubavnog odnosa	pol	M	SD	t
Izbegavanje	M	2.95	.791	4.141**
	Ž	3.23	.751	
Anksioznost	M	3.35	1.040	1.492
	Ž	3.48	.894	
Empatijska briga	M	20.94	3.946	6.119**
	Ž	23.17	4.301	
Lični stres	M	21.77	3.994	0.109
	Ž	21.81	4.378	
Fokus na ljubav u seksu	M	101.55	20.913	2.732*
	Ž	106.75	22.111	
Fokus na brigu u seksu	M	41.59	18.994	4.492*
	Ž	36.34	14.840	
Fokus na sopstveno zadovoljstvo u seksu	M	70.49	16.553	3.472*
	Ž	75.14	13.513	

**p < .01

U tabeli 8 sve dimenzije komponenti ljubavnog odnosa sagledane su u odnosu na zadovoljstvo osobe partnerskom vezom. Osobe sklone izbegavanju statistički značajno češće procenjuju svoj ljubavni odnos kao strastven, što je zapravo za njih najprihvatljiviji opis ljubavnog odnosa. Takođe se čini logičnim da osobe koje su sklone stresu, značajno ređe partnersku vezu procenjuju kao punu poverenja, kao i da osobe sklone fokusu na ljubavni odnos u seksu češće procenjuju svoju vezu kao punu poverenja.

Tabela 8: Komponente ljubavnog odnosa u odnosu na zadovoljstvo ljubavnom vezom

	Česti konflikti	Strast	Poverenje	F
Izbegavanje	3.0676	3.2750	3.0220	4.544*
Anksioznost	3.4511	3.5168	3.3671	1.079
Empatijska briga	22.5934	21.7935	22.000	1.072
Lični stres	22.5326	22.3529	21.3455	4.279*
Fokus na ljubavni odnos u seksu	103.1957	100.1345	105.9734	3.232*
Fokus na brigu u seksu	39.5714	40.4286	38.2724	.724
Fokus na sopstveno zadovoljstvo u seksu	74.6304	70.9244	72.9360	1.566

*p < .05

DISKUSIJA

Na osnovu dobijenih rezultata može se reći da je osnovna istraživačka hipoteza delimično potvrđena. Dobijena je delimična povezanost između komponenti ljubavnog odnosa: afektivna vezanost, pažnja i seksualno ponašanje. Međutim, analiza dobijenih rezultata ne dozvoljava zaključivanje o teorijski postuliranom usaglašenom regulisanju emocija u sva tri aspekta ljubavnog odnosa. Ovaj zaključak biće argumentovan, nakon diskusije svake pojedinačne hipoteze.

Pre svega, dobijena je očekivana pozitivna veza između dimenzije afektivne vezanosti (anksioznost), i dimenzija pažnje (empatijska briga i lični stres), čime se potvrđuje pretpostavka o sklonosti hiperregulaciji emocija u ova dva domena ljubavnog odnosa. Međutim, očekivanje negativne povezanosti dimenzije izbegavanja sa dimenzijama pažnje nije potvrđeno. I kod osoba sklonih izbegavanju evidentirani su visoki skorovi na dimenziji ličnog stresa, što znači da druga specifična hipoteza nije potvrđena. Podatak o povezanosti dimenzije izbegavanja sa dimenzijom ličnog stresa *obara* i očekivanje o mogućoj strategiji hiporegulacije kao načinu regulacije emocija.

Povezanost između dimenzija afektivne vezanosti i dimenzija seksualnog ponašanja takođe je samo delimična. Potvrđeno je očekivanje povezanosti između dimenzije anksioznosti i samo jedne dimenzije seksualnog ponašanja (fokus na brigu u seksu) i očekivanje negativne povezanosti izbegavanja sa dvema dimenzijama seksualnog ponašanja (fokus na ljubavni odnos u seksu i fokus na vlastito zadovoljstvo). Ovi nalazi potvrđuju pretpostavku o hiperregulaciji emocija. Međutim, nije potvrđeno očekivanje povezanosti anksioznosti sa preostalim dimenzijama seksualnog ponašanja, a suprotno očekivanjima dobijena je pozitivna povezanost između izbegavanja i fokusa na brigu u seksu. Time su samo delimično potvrđene treća i četvrta hipoteza. Posebno je važno naglasiti da rezultat o povezanosti dimenzije izbegavanja sa dimenzijom fokusa na brigu u seksu ne ide u prilog očekivanju strategije hiporegulacije emocija u svim domenima ljubavnog odnosa. Ukoliko se ovaj podatak sagleda u svetlu već navedene povezanosti između dimenzije izbegavanja i dimenzije ličnog stresa, postaje prilično jasno da osobe sklone izbegavanju i strategiji hiporegulacije u domenu afektivne vezanosti nisu sklone sličnoj strategiji regulacije emocija ni u domenu pažnje (lična briga) ni u domenu seksualnih odnosa (sklonost brizi u seksu).

Peta istraživačka hipoteza je delimično potvrđena. Dobijena je pozitivna povezanost između dimenzije empatijska briga i dveju dimenzija seksualnog ponašanja (fokus na ljubavni odnos i fokus na vlastito zadovoljstvo). Takođe je delimično potvrđena i šesta hipoteza, odnosno očekivanje pozitivne povezanosti dimenzije ličnog stresa sa fokusom na brigu u seksu i negativne povezanosti sa fokusom na ljubavni odnos. Budući da su korelacije između dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja u velikoj meri potvrđene (sa izuzetkom pozitivne korelacije između empatijske brige i fokusa na brigu u seksu, i negativne korelacije između dimenzije ličnog stresa i dimenzije fokusa na zadovoljstvo u seksu), pred budućim

istraživačima nalazi se pitanje faktora koji su u osnovi dobijene povezanosti, kao i mogućeg udela strategije regulacije emocija.

Očekivanja povezanosti dimenzija ljubavnog odnosa sa polom delimično su potvrđena. Konstatovane su značajne razlike između polova u odnosu na dimenziju izbegavanja, dimenziju empatijske brige i u odnosu na sve tri dimenzije seksualnog ponašanja. Pritom, aritmetičke sredine ukazuju da devojke postižu više skorove na izbegavanju, empatijskoj brizi, fokusu na ljubavna osećanja u seksu, kao i fokusu na vlastito zadovoljstvo. Jedina dimenzija na kojoj mladići postižu više rezultate je dimenzija fokusa na brigu u seksu. Nalaz o višim skorovima devojaka na dimenziji izbegavanja nije sasvim u skladu sa do sada dobijenim nalazima, pa i kulturom uslovljenim očekivanjima o mladićima kao sklonijima izbegavanju, a devojkama kao sklonijima anksioznosti, ali se verovatno može razumeti u svetlu tranzicionih procesa deo kojih je i promena očekivanja u odnosu na polne uloge. Jednako neočekivanim, a tranzicionim dešavanjima objašnjiv, čini se i nalaz o izrazitijoj sklonosti ka brizi u seksu kod mladića nego kod devojaka.

I na kraju, osma hipoteza takođe je delimično potvrđena, odnosno delimično je potvrđeno očekivanje postojanja razlika između dimenzija ljubavnog odnosa u odnosu na zadovoljstvo vezom. Prema dobijenim rezultatima, ispitanici skloni izbegavanju značajno češće svoju vezu opisuju kao strastvenu nego kao punu poverenja. Može se pretpostaviti da je za njih strastvenost prihvatljiviji motiv za ljubavnu vezu od potrebe za poveravanjem. Prilično je očekivan i nalaz da ispitanici skloni ličnom stresu svoju vezu značajno češće opisuju kao punu konflikata, dok na dimenziji fokus na ljubavni odnos postoji značajna razlika u prilog opisivanju veze kao odnosa poverenja.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja, iako delimično potvrđuju svaku od postavljenih hipoteza, ne potvrđuju pretpostavljeni model funkcionisanja ljubavnih odnosa kao kontrolnog sistema u čijoj osnovi je strategija regulacije emocija. Sumirano, osobe koje u afektivnoj vezanosti imaju izrazitiju anksioznost, jesu sklonije empatijskoj brizi, ličnom stresu i brizi u seksu. Međutim, i osobe koje su u afektivnoj vezanosti sklone izbegavanju takođe su sklone i ličnom stresu i brizi u seksu. Ovo upućuje na mogućnost da se u osnovi ponašanja u ljubavnim odnosima nalazi faktor koji nije obuhvaćen sprovedenim istraživanjem. Takođe, povezanost između dimenzija pažnje i dimenzija seksualnog ponašanja u velikoj meri je potvrđena što dodatno upućuje na potrebu za pronalaženjem faktora koji je u osnovi ove povezanosti, a nije obuhvaćen istraživanjem.

U važne zaključke istraživanja spada i dobijeni smer razlika između mladića i devojaka. Naime, uz očekivani rezultat da su devojke sklonije empatijskoj brizi i fokusu na ljubavna osećanja u seksu, rezultati ukazuju i da su devojke sklonije strategiji izbegavanja, te fokusu na sopstveno zadovoljstvo u seksu. Sa druge strane, jedina dimenzija na kojoj mladići postižu više rezultate je dimenzija fokusa na

brigu u seksu. Nalaz se može sagledati u svetlu ne samo tranzicionih dešavanja na domaćim prostorima, već i globalnih promena u oblasti polnih uloga.

Ipak, pre razmatranja mogućnosti odbacivanja teorijskog koncepta trebalo bi sagledati nedostatke sprovedenog istraživanja i organizovati proveru koncepta u bolje kontrolisanim uslovima. Pre svega, instrumenti za procenu dimenzija pažnje i aspekata seksualnog ponašanja iako prema mišljenju eksperata (Mikulincer, 2002) najbolji u postojećoj ponudi – nisu konstruisani sa zadatkom da mere strategiju regulacije emocija. Pred budućim istraživačima je stoga zadatak konstrukcije adekvatnijih instrumenata.

LITERATURA

- Ainsworth, Mary D. (1978) *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Birnbaum, G.E. & Laser-Brandt, D. (2002) Gender differences in the experience of heterosexual intercourse, *The Canadian Journal of Human Sexuality*, Vol. 11 (3–4) Fall/Winter 2002.
- Birnbaum GE, Reis HT, Mikulincer M, Gillath O, (2006), When sex is more than just sex: attachment orientations, sexual experience, and relationship quality. *J Pers Soc Psychol*. 91(5): 929–43.
- Bowlby, J. (1969), *Attachment and loss: Vol 1 Attachment*, New York : Basic Books.
- Bowlby, J. (1973), *Attachment and Loss: Vol 2: Separation*. New York: Basic Book.
- Bowlby, J. (1980), *Attachment and loss: Vol. 3 Loss: Sadness and depression*. New York, Basic Book.
- Bolbi, Dž. (2011), *Sigurna baza*, priredili Hanak, N., Dimitrijević, A., Zavod za udžbenike, Beograd.
- Brennan, K. A., Clark, C. L. & Shaver, P.R. (1998), Self - report measurement of adult attachment: An integrative overview. In J.A. Simpson & W.S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp 46–76) New York: Guilford Press.
- Crowell, J. A., Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (2008). Measurement of individual differences in adolescent and adult attachment. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (2nd ed., pp. 599–634). New York: Guilford Press.
- Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(1), 113–126.
- Davis, M. H. (1983), Interpersonal Reactivity Index, Retrieved October 05, 2011 from the World Wide Web <http://www.sjdm.org/dmidi/Interpersonal%20Reactivity%20Index.html>

- Hazan, Cindy; Shaver, Phillip (1987), Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 52(3), 511–524.
- Lee, J. A. (1973), *A colors of love: An exploration of the ways of loving*. Toronto. New Press.
- Lee, J. A. (1988), *Love-styles*. In R.J. Sternberg & M. Barnes (Eds.), *The psychology of love* (pp 38–67), New Haven, CT:Yale University Press.
- Mikulincer, M., Goodman, G. S. (2006), *Dynamics of Romantic Love: Attachment, Caregiving, and Sex*, Guilford Press, USA.
- Shaver P. R.& Hazan, C. (1987), Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511–524.
- Stefanović-Stanojević, T. (2008), *Rano iskustvo i ljubavne veze*, monografija, Punta, Niš
- Nedeljković J., Stefanović-Stanojević, T. (2012), *Romansa kao održivo iskustvo odraslih: pokušaj merenja*, Godisnjak za psihologiju, Filozofski fakultet, Niš.
- Sternberg, R. J. (1986), A triangular theory of love. *Psychological Review*, 93, 119–135.
- Sternberg, R. J. (2004), *A Triangular Theory of Love*, in H. T. Reis/C. E. Rusbult eds. *Close Relationships*.
- Sternberg, R. J., (1998), *Cupid's Arrow - the Course of Love through Time* by Robert Sternberg. Publisher: Cambridge University Press.

Tatjana Stefanović Stanojević, Jasmina Nedeljković

LOVE RELATIONSHIP AS THE TRINITY: ATTACHMENT, ATTENTION, AND SEX

Summary: According to the theory of attachment, love relationship consists of three components: attachment, attention and sexual behavior. Representatives of these theories assume that the bases of this attachment is an early adopted strategy for regulating emotions.

With the aim of testing the described concept the research has been organized on a sample of students (N512) from University of Philosophy of Nish. For the assessment of the attachment ECR-R test was used (Experiences in Close Relationships, Brennan, Clark, and Shaver, 1998), for assessment of dimensions of care in related partnership IRI subscales were used (Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1983), while for assessment of dimensions of sexual behavior EHIS was used (Experience of Heterosexual Intercourse Scale Mr. Birnbaum, 2002).

The findings, although they partially confirm the hypotheses about the connection of components in the direction of hyper or hiporegulation of emotions, they do not confirm the assumed model, for functioning of love relationships, as a control system which bases is a starategy that regulates the emotions. However, before considering the possibility of rejecting the theoretical concept we should review shortcomings of the conducted research and organize the testing of the concept in a better control terms.

Key words: Love relationship, attachment, attention, sex

Jelena Savić,
Vladimir Nešić¹,
Zorica Marković
Snežana Vidanović
Univerzitet u Nišu,
Filozofski fakultet Niš

UDK 159.922.7:796.1

SKLONOST KA ODREĐENOM TIPU IGRE U DETINJSTVU I MOTIV ZA POSTIGNUĆEM²

Sažetak: Igra, kao specifična ljudska delatnost koja se pretežno odvija u detinjstvu, može uticati na razvoj različitih domena ličnosti pojedinca. Imajući u vidu značaj igre u detinjstvu, ali i značajne implikacije koje igranje određenih igara može imati za razvoj specifičnih područja, opredelili smo se da ovim radom ispitamo da li postoji veza između sklonosti ka određenom tipu igre u detinjstvu i motiva za postignućem. Motiv za postignućem je važan motiv za ostvarivanje uspeha u obrazovanju i, kasnije, u obavljanju određenih delatnosti.

Primenjeni su sledeći instrumenti: MOP2002 (Franceško i sar., 2002), koji pretpostavlja složenu strukturu motiva za postignućem, Skala tipova igara koja je sastavljena za potrebe ovog istraživanja, na osnovu taksonomije tipova igara koje je dao Bob Hjuž (Hughes, 2000) i Upitnik koji obuhvata kontrolne varijable (pol i socijalno poreklo). Uzorak je činilo 150 studenata (75 muškog i 75 ženskog pola) Filozofskog fakulteta u Nišu sa departmana za psihologiju, pedagogiju i anglistiku.

Rezultati pokazuju da postoji negativna statistički značajna povezanost između sklonosti ka igri sa faktorom istrajnost u ostvarivanju ciljeva. Pored toga, potvrđeno je da postoji statistički značajna povezanost između ostvarenja ciljeva kao izvora zadovoljstva i orijentacije ka planiranju sa dramatičnom igrom i igrom uloga. Dobijena je i negativna statistički značajna povezanost između sklonosti ka društvenim igrama sa faktorom istrajnosti u ostvarenju cilja. Najzad, potvrđeno je da postoji pozitivna statistički značajna povezanost između faktora orijentacije ka planiranju i ostvarenja ciljeva kao izvora zadovoljstva.

Osim što je ovim istraživanjem ukazano na moguću povezanost preferencije ka određenim tipovima igre u detinjstvu i motiva postignuća, nalazi mogu imati određene implikacije u vaspitno-obrazovnom radu.

Ključne reči: Sklonost određenom tipu igre u detinjstvu, motiv za postignu-

¹ vladimir.nesic@filfak.ni.ac.rs

² Rad je nastao u okviru projekta br. 179002 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

TEORIJSKI OKVIR

Igra, kao i sklonost igri, prate čoveka kroz čitavu ljudsku istoriju. Još su u pećinama čovekovih predaka pronađeni ostaci predmeta, čija funkcija ne može da se objasni drugačije, osim da su služili za igru. Igra je odraz ljudske mašte, sposobnosti stvaranja predstava i simbolizacije.

Igra se sama po sebi, bar na prvi pogled, čini kao neki *intermezzo* u svakodnevnom životu, kao delovanje za vreme odmora i radi odmora. Ali, već po njenom svojstvu pravilnog i ponovljenog menjanja, ona postaje pratnja, dopuna i deo života uopšte. Ona i ulepšava život, dopunjuje ga, i po tome je neophodna pojedincu kao biološka funkcija i neophodna društvu, zbog smisla koji sadrži, zbog njenog značenja i izražajne snage, zbog duhovnih i socijalnih veza koje stvara: ukratko, neophodna je kao funkcija kulture (Huizinga, 1992).

Mnogo pre no što je postala predmet naučnih istraživanja, igra se široko koristila kao jedno od najvažnijih sredstava u vaspitanju dece. Posebno mesto igre u različitim sistemima vaspitanja bilo je očigledno određeno time što je igra bliska prirodi deteta, i to ne njegovoj biološkoj, već socijalnoj prirodi, njegovoj potrebi za opštenjem sa odraslima, koja se kod deteta javlja vrlo rano i pretvara u težnju da živi zajedno sa odraslima. Tamo gde dete može da učestvuje u radu sa odraslima bez neke posebne, prethodne pripreme i obuke, ono to i radi. Međutim, tamo gde toga nema, dete „urasta“ u svet odraslih preko igrovne aktivnosti, koja odražava život društva (Eljkonjin, 1978).

Po mišljenju Eljkonjina (1978), u klasnom društvu, vladajuće klase i materijalno obezbeđeni slojevi potpuno isključuju rad iz života svoje dece. Igra, kao i sve što nije rad, postaje u jednoj globalnoj formi osnovni oblik života deteta, univerzalni i jedini spontano nastali oblik vaspitanja dece. Zatvoreno u krug porodice, porodičnih odnosa i svoje dečje sobe, dete odražava u igrama pre svega one odnose i one funkcije koje pojedini članovi porodice ostvaruju u odnosu na njega i međusobno. Možda se upravo otuda i dobija utisak da postoji poseban svet deteta i igre kao aktivnosti čiji osnovni sadržaj čine svi mogući oblici kompenzacije, iza kojih se krije težnja deteta da izađe iz tog zatvorenog kruga u svet širokih socijalnih odnosa. Individualne kućne igre imaju ograničen značaj i ne mogu da zamene kolektivnu igru. U igri kod kuće lutka je često jedini drug u igri, a krug odnosa koji se mogu rekonstruisati pomoću lutke relativno je ograničen. Sasvim je drugo sa igrom uloga u grupi dece, sa njenim neiscrpnim mogućnostima rekonstrukcije najrazličitijih odnosa i veza u koje ljudi dolaze u realnom životu.

Nesumnjivo da za razvoj motivacione sfere igra ima izuzetan značaj. Kako navodi Leontjev (prema Eljkonjin, 1978), suština je u tome što dete sve više proširuje granice „predmetnog sveta“ koji saznanje. U taj svet ne ulaze više samo predmeti iz najbliže okoline deteta, oni sa kojima dete može da rukuje, već i predmeti iz aktivnosti odraslih sa kojima ono još nije u stanju da istinski rukuje, koji su mu, zasad, fizički nedostupni. Samo proširivanje kruga predmeta sa kojima dete želi

da samostalno deluje je sekundarno. U njegovoj osnovi se krije, da se izrazimo metaforično, „otkrivanje“ novog sveta od strane deteta, sveta odraslih i njihove delatnosti, funkcija i odnosa.

U literaturi iz ove oblasti navodi se i da igra ima svoj značaj za formiranje složenog dečjeg kolektiva, za formiranje samostalnosti, za korigovanje nekih nedostataka u ponašanju pojedine dece, i mnogo čega drugog. Svi ovi vaspitni efekti oslanjaju se na onaj uticaj koji igra vrši na psihički razvoj deteta, na formiranje njegove ličnosti (Eljkonjin, 1978).

Zahvaljujući igri dete formira pojmove, uviđa odnose među stvarima, pojavama i ljudima, uviđa uzročno-posledične odnose, upoznaje karakteristike predmeta oko sebe – njihovu veličinu, boju, teksturu. Pored toga, igra mu pomaže da iskaže svoje emocije, strahovanja, da se govorno izrazi i slično.

Bez obzira što je u pedagoškoj teoriji bilo pokušaja da se ospori obrazovna i vaspitna vrednost dečije igre i istakne rad u nastavi kao jedini oblik sistematskog učenja, u savremenim pedagoškim koncepcijama dečija igra u školskom sistemu dobija svoj smisao. Učenje kroz igru na mlađem školskom uzrastu doprinosi prevazilaženju postojećeg diskontinuiteta između sistema predškolskog i školskog vaspitanja i obrazovanja. Sadržaje nastavnih programa moguće je realizovati i primenom pravilno odmerenih i osmišljenih igrovnih aktivnosti u datom sistemu, uz podršku, podsticaj i usmeravanje odraslih i dobro poznavanje uzrasnih i psihofizičkih osobnosti svakog deteta. Igra omogućava i olakšava postepeni prelazak iz predškolskog u školski razvojni period, slobodno, spontano i kreativno izražavanje i razvoj dečjih potencijala.

Dok se igra, dete istražuje svet oko sebe i sopstvene mogućnosti, pronalazi i izmišlja nove mogućnosti delovanja u različitim situacijama. Na takav način, kao što ističe Šato (prema Kamenov, 1989), ono se „priprema za znatno kasniju praktičnu aktivnost, vežbajući nove funkcije, koje se sukcesivno pojavljuju u toku razvoja“ (str. 67).

Postoji sve veće slaganje među autorima o mogućim posledicama koje na razvoj deteta može imati neuključivanje deteta u igru. Pritom se, pre svega, naglašava uloga ličnog iskustva u razvoju niza sposobnosti. Na primer, u zavisnosti od vrste igara koje su im uskraćene, deca mogu ispoljiti slabiju sposobnost rešavanja motornih zadataka, imati niži nivo fizičke aktivnosti, nedovoljno adekvatnu sposobnost da se izbore sa stresnim ili traumatskim situacijama i događajima. Isto tako, usled uskraćivanja igre, dete može imati problema u usvajanju socijalnih veština, koje dovode do teškoća u snalaženju u društvenim situacijama, kao što su sukobi ili kulturne razlike.

Uopšte uzev, bez širokog opsega mogućnosti za igru, deca mogu izgubiti priliku da razvijaju svoju emocionalnu inteligenciju, nezavisnost, samopoštovanje i samopouzdanje, i da steknu samoupravljačke veštine, kao što je sposobnost da se projekti ili zadaci završe. Konačno, moglo bi se reći da deca koja nisu imala priliku da istraže različite aktivnosti, mogu imati neotkrivene talente, sposobnosti koje bi se možda razvile da su postojale pogodne okolnosti, ohrabrenje i podrška.

Takođe, važno je naglasiti da dete u igri može ponavljati i neprijatne doživljaje sa ciljem redukcije tenzije aktivnim ovladavanjem konfliktnom situacijom, tj. anksioznošću. Igra ima kreativnu funkciju, zbog toga što dete putem nje nastoji da stvori svoj sopstveni svet u kome su objekti raspoređeni na nov način. U igri se, takođe, aktivira organizam, što samo po sebi detetu pričinjava zadovoljstvo (Brković, 2000). Učestvovanje u raznim vrstama igara, posebno u simboličkim igrama ili igrama mašte i uloga, postepeno oslobađa decu od egocentrizma. Na taj način se povećava samokontrola i saradnja među decom, a smanjuje se i agresivnost u njihovom ponašanju, zbog čega izostaju mnogi disciplinski problemi (Kamenov, 2006).

Za Vigotskog (Vigotski, 1996, prema Brković, 2000), igra predstavlja zonu narednog razvitka deteta. Prema njemu, dete u igri je uvek više od svog prosečnog uzrasta, za glavu više od samog sebe. Igra u kondenzovanom vidu sadrži u sebi sve tendencije razvoja.

Istraživanje značaja igre za psihički razvoj i formiranje ličnosti skopčano je sa nizom teskoća. Eksperimentalno istraživanje u ovoj oblasti je otežano, između ostalog i zbog toga što se igrovna aktivnost ne može izdvojiti iz života deteta da bi se posmatrao proces njenog razvoja.

Igra, kao specifična ljudska delatnost koja se odvija pretežno u detinjstvu, može uticati na razvoj različitih aspekata ličnosti pojedinca, pa tako i motiva. Motiv postignuća, kao socijalni motiv koji se ostvaruje u interakciji sa drugim osobama, pokretač je socijalnog ponašanja koji zajedno sa interesima ili interesovanjima, stavovima, vrednostima i crtama ličnosti osobe, utiču na njihovo ponašanje. Na razvoj motiva postignuća, kao socijalnog motiva, u velikoj meri utiče socijalizacija. Pojam socijalizacije može se definisati, u užem smislu, što se prvenstveno sreće kod sociologa i antropologa, kao proces koji osposobljava jedinku za društveni život (sticanje veština i znanja, motiva i stavova potrebnih za vršenje uloge pojedinca u društvu), i u širem smislu, što se sreće kod psiholoških definicija, prema kojima, socijalizacija utiče ne samo na sticanje oblika ponašanja, već i na formiranje ličnosti (Rot, 2003).

Motiv za postignućem je važan motiv za ostvarivanje uspeha u obrazovanju i kasnije u obavljanju određenih delatnosti. Pored toga, ovaj motiv povezan je sa drugim motivima: motivom za samopotvrđivanjem, motivom za dominacijom, motivom borbenosti itd. Zbog toga je jasno zašto kod dece treba razvijati motiv za postignućem u što većem stepenu. O motivu za postignućem se dosta zna, jer je jedan od najčešće empirijski istraživanih stečenih motiva. Međutim, malo se zna o efektima igre na ovaj motiv, o tome kako iskustvo i sklonost ka igri utiču na njegov razvoj.

METODOLOŠKI OKVIR

Problem ovog istraživanja je sagledavanje prirode veze između sklonosti ka igri i motiva postignuća. Konkretnije, istraživali smo da li postoji statistički

značajna povezanost između sklonosti ka određenom tipu igre u detinjstvu i motiva za postignućem kod studenata. Ova oblast je do sada nedovoljno istraživana, a smatramo je značajnom za razumevanje procesa razvoja.

Razmatrali smo sklonost prema 16 različitih tipova igara (komunikacione, kreativne, opasne, dramatične, istraživačke, igre fantastike, igre mašte, motoričke, igre veštine, igre predmetima, rekapitulativne, igre uloga, grube igre, društvene, društveno-dramatične i simbolične). Kada je reč o motivu za postignućem, sagledavali smo ga kroz četiri komponente: 1) *takmičenje sa drugima*, 2) *istrajnost u ostvarivanju cilja*, 3) *ostvarivanje ciljeva kao izvora zadovoljstva* i 4) *orijentacija ka planiranju*. Smatrali smo, takođe, da pripadnost određenom polu, kao i mesto odrastanja (selo/grad), može biti relevantno u ispitivanju ove oblasti.

Znači, opšti cilj bio je utvrditi da li postoji povezanost između sklonosti ka igri i motiva za postignućem.

Posebni ciljevi

- Ispitivanje da li postoji statistički značajna povezanost između sklonosti prema različitim tipovima igara u detinjstvu (komunikacione, kreativne, opasne, dramatične, istraživačke, igre fantastike, igre mašte, motoričke, igre veštine, igre predmetima, rekapitulativne, igre uloga, grube igre, društvene, društveno-dramatične i simbolične) i motiva za postignućem (*takmičenje sa drugima*, *istrajnost u ostvarivanju cilja*, *ostvarivanje ciljeva kao izvora zadovoljstva* i *orijentacija ka planiranju*).
- Ispitivanje da li postoji statistički značajna povezanost između sklonosti ka igri i pola.
- Ispitivanje da li postoji statistički značajna povezanost između sklonosti ka igri i mesta odrastanja (selo/grad).

Na osnovu posebnih ciljeva postavljene su sledeće hipoteze.

- Opšta hipoteza H1: postoji povezanost između sklonosti ka igri i motiva za postignućem.

Posebne hipoteze

- H2: Postoji statistički značajna povezanost između sklonosti prema različitim tipovima igara u detinjstvu (komunikacione, kreativne, opasne, dramatične, istraživačke, igre fantastike, igre mašte, motoričke, igre veštine, igre predmetima, rekapitulativne, igre uloga, grube igre, društvene, društveno-dramatične i simbolične) i motiva za postignućem (*Takmičenje sa drugima*, *Istrajnost u ostvarivanju cilja*, *Ostvarivanje ciljeva kao izvora zadovoljstva* i *Orijentacija ka planiranju*).
- H3: Postoji statistički značajna povezanost između sklonosti ka igri i pola.

- H4: Postoji statistički značajna povezanost između sklonosti ka igri i mesta odrastanja (selo/grad).

Varijable istraživanja

- Sklonost ka igri operacionalizovana preko *Skale vrsta igara* (Hudges, 2000) koja procenjuje sklonost prema pojedinim tipovima igara u detinjstvu.
- Motiv za postignućem – operacionalizovan putem *Skale motiva za postignućem* (Franceško i sar., 2002).

Kontrolne varijable

- Pol
- Mesta odrastanja (selo/grad).

Instrumenti istraživanja

1. SKALA VRSTA IGARA, koja je sastavljena za potrebe ovog istraživanja, na osnovu taksonomije tipova igara koje je dao Bob Hjuž (Hudges, 2000). Ona sadrži šesnaest tipova igara, objašnjenja i primera koji su prerađeni iz knjige Boba Hjuza *Taksonomija tipova igara* (Hudges, 2002) i *Najbolja igra: Šta obezbeđivanje igre treba da uradi za decu* (Hudges, 2000), koje je pomenuti autor napisao za potrebe odraslih koji proučavaju igru. Instrument sadrži 16 ajtema, a u formi je petostepene skale Likertovog tipa. Primer: *Pročitajte pažljivo navedene igre i na skali od 1 do 5 zaokružite broj koji najbolje opisuje Vaš stav i sklonost prema datoj igri u detinjstvu. Npr: igra fantastike: Igra koja preuređuje svet onako kako bi dete volelo, ali što je malo verovatno da se desi. To je izigravanje pilota, pirata, zmaja, letenje u svemirskom brodu, prerađivanje u super heroje i letenje ili magični trikovi i čarolije.* Kronbah alfa je 0,613.

2. MOP2002, SKALA MOTIVA ZA POSTIGNUĆEM (Franceško i sar., 2002), koja meri motiv za postignućem. Instrument se sastoji od 55 stavki, uz petostepene skale Likertovog tipa za odgovaranje. Instrument procenjuje četiri faktora motiva postignuća: *takmičenje sa drugima, istrajnost u ostvarivanju ciljeva, ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva, orijentacija ka planiranju.* Primer stavki: *Čak i kada mi ne ide lako, posao privodim kraju; Najveći podsticaj predstavlja mi takmičenje sa drugima.* Kronbah alfa je 0,822.

3. UPITNIK, koji je napravljen za potrebe istraživanja, i koji obuhvaća kontrolne varijable pol i socijalno poreklo (mesta odrastanja – selo/grad).

Uzorak je činilo 150 ispitanika (75 mladića i 75 devojaka). Ispitanici su studenti Filozofskog fakulteta u Nišu sa Departmana za psihologiju, pedagogiju i anglistiku (u svakoj podgrupi po 50 ispitanika). U uzorku je 104 ispitanika detinjstvo provelo u gradu, dok je 46 njih odraslo u seoskoj sredini.

РЕЗУЛТАТИ

Najpre ćemo prikazati rezultate koji se odnose na povezanost sklonosti ka igri i motiva za postignućem.

Tabela 1. Povezanost između sklonosti ka igri i motiva za postignućem

		Sklonost ka igri	Takmičenje sa drugima	Istrajnost u ostvarenju cilja	Ostvarenje ciljeva kao izvor zadovoljstva	Orijentacija ka planiranju
Sklonost ka igri	Koef.kor	1	0,02	-0,15	0,02	0,02
	Stat.znač		0,79	0,05	0,79	0,79
Takmičenje sa drugima	Koef.kor	0,02	1	-0,00	0,02	0,02
	Stat.znač	0,79		0,92	0,73	0,73
Istrajnost u ostvarenju cilja	Koef.kor	-0,15	-0,0	1	0,06	0,06
	Stat.znač	0,05*	0,92		0,42	0,42
Ostvarenje ciljeva kao izvor zadovoljstva	Koef.kor	0,02	0,02	0,06	1	1**
	Stat.znač	0,79	0,73	0,42		,00
Orijentacija ka planiranju	Koef.kor	0,02	0,02	0,00	1*	1
	Stat.znač	0,79	0,73	0,42	,00	

*korelacija je značajna na nivou 0.05 (2-talled)

**korelacija je značajna na nivou 0.01 (2-talled)

Dobijeni rezultati (Tabela 1) pokazuju da postoji statistički značajna negativna povezanost između sklonosti ka igri i *faktora istrajnosti u ostvarivanju ciljeva*. Takođe, utvrdili smo da postoji statistički značajna pozitivna povezanost između faktora *orijentacije ka planiranju* i *ostvarivanja ciljeva kao izvora zadovoljstva*.

Табела 2. Povezanost između određenih tipova igara i motiva za postignućem

Vrste igara	Takmičenje s drugima		Ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva		Istrajnost u ostvarenju cilja		Orjentacija ka planiranju	
	r	p.	r	p	r	p	r	p
Komunikacione igre	-0.09	0.26	.125	0.12	-0.05	0.49	.125	0.12
Kreativne igre	-0.00	0.98	0.14	0.07	-0.04	0.61	0.14	0.07
Opasne igre	.138	0.09	-0.06	0.42	-0.05	0.47	-0.06	0.42
Dramatične igre	0.04	0.57	0.18	0.02*	0.02	0.72	0.18	0.02*
Istraživačke igre	0.06	0.41	-0.13	0.10	-0.06	0.40	-0.13	0.10
Igre fantastike	0.00	0.96	-0.11	0.16	-0.08	0.28	-0.11	0.16
Igre mašte	-0.02	0.72	-0.14	0.08	-0.06	0.41	-0.14	0.08
Motoričke igre	-0.03	0.63	0.12	0.13	-0.05	0.48	0.12	0.13
Igre veštine	0.06	0.41	-0.02	0.76	-0.13	0.09	-0.02	0.76
Igre predmetima	-0.10	0.20	0.01	0.88	-0.06	0.39	0.01	0.88
Rekapitulativne igre	0.06	0.42	0.08	0.31	-0.08	0.27	0.08	0.31
Igre uloga	0.13	0.11	0.15	0.05*	0.06	0.43	0.15	0.05*
Grube igre	0.13	0.09	0.09	0.24	0.03	0.63	0.04	0.58
Društvene igre	-0.05	0.49	0.00	0.91	-0.16	0.04*	0.00	0.91
Društveno dramatične igre	-0.05	0.51	0.00	0.94	0.01	0.90	0.04	0.58
Simbolične igre	0.01	0.85	-0.04	0.58	-0.05	0.49	-0.04	0.58
Sklonost ka igri	.022	.790	.022	.790	-1.59	.050*	.022	.790

*korelacija je značajna na nivou 0.05 (2-tailed)

**korelacija je značajna na nivou 0.01 (2-tailed)

Iz Tabele 2 može se videti da postoji statistički značajna pozitivna povezanost **dramatične igre** sa faktorima *ostvarivanje ciljeva kao izvora zadovoljstva i orijentacija ka planiranju*. Takođe, nađena je statistički značajna pozitivna povezanost **igre uloga** sa faktorima motiva za postignućem *ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacije ka planiranju*. Statistički značajna negativna povezanost dobijena je između sklonosti ka **društvenim igrama** i faktora *istrajnosti u ostvarivanju ciljeva*.

U odnosu na kontrolne varijable, pokazalo se da ne postoji statistički značajna povezanost sklonosti ka igri (kao ni sa vrstama igara) sa polom i mestom odrastanja.

DISKUSIJA

Osnovni cilj istraživanja bio je ispitati postoji li povezanost između sklonosti ka igri i motiva za postignućem. Dobijeni nalazi samo delimično potvrđuju opštu hipotezu, naime, nađena je negativna statistička povezanost **sklonosti ka igri** sa faktorom *istrajnost u ostvarivanju ciljeva*. Pri sagledavanju ovih rezultata, između ostalog, treba imati u vidu da se igre intenzivno igraju u periodu detinjstva kada deca nemaju izdiferencirana interesovanja, niti upornosti, odnosno istrajnosti u ostvarivanju pojedinačnih ciljeva. Povećana sklonost ka igri podrazumeva igranje različitih igara i često se dešava da se jedna igra na pola prekida, kako bi se započela druga. S druge strane treba, takođe, reći da sklonost ka igri (na konkretnom ili simboličnom planu), na primer, jeste često obeležje kreativnih osoba koje, neretko, pokazuju izuzetnu istrajnost u svom radu. Smatramo da neki drugi faktori, koji nisu obuhvaćeni ovim istraživanjem (obeležja ličnosti, okruženje i sl.), mogu biti relevantni u razumevanju veze između sklonosti ka igri i motiva postignuća.

Rezultati govore o sttistički značajnoj pozitivnoj povezanosti između faktora *orijentacije ka planiranju i ostvarivanju ciljeva kao izvora zadovoljstva*. Takav nalaz je očekivan, obzirom da planiranje podrazumeva postojanje određene namere i predstave vezano za cilj koji se želi ostvariti. Ostvarenje planiranog cilja dovodi do zadovoljstva jer se dostignut cilj doživljava kao nagrada.

Sledeća hipoteza koja je delimično potvrđena glasi: postoji povezanost **dramatične igre** sa motivom za postignućem, konkretnije, sa faktorima *ostvarivanje ciljeva kao izvora zadovoljstva i orijentacija ka planiranju*. Dramatična igra je igra koja dramatizuje događaje u kojima dete nije neposredno učesnik, kao što je ponovno stvaranje scena iz života drugih, moguće sa televizije ili iz pozorišta. Bavi se događajima i iskustvima koji nemaju direktan uticaj na dete i koji se mogu ili ne moraju odigravati pred posmatračima. To je izmišljanje predstava, imitiranje pesme, škole, vođenje TV emisije, oponašanje poznate ličnosti. Ovakav nalaz je očekivan, s obzirom da igre same po sebi pružaju zadovoljstvo i rasterećenje. Igra sa elementima drame može da dovede do određenih ciljeva (npr. postizanje sličnosti sa osobom koja se imitira, uspeh u izvođenju pesme, gluma i sl.), koji izazivaju zadovoljstvo kod deteta i koji se doživljavaju kao nagrada. Pored toga, u prirodi

dramatične igre je da uključuje planiranje, kako toka igre, tako i njenih ishoda.

Rezultati istraživanja takođe pokazuju da postoji povezanost **igre uloga** sa motivom za postignućem, tačnije sa *faktorima ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacije ka planiranju*. Ovakav nalaz je konzistentan sa našim prethodnim nalazom. Igra uloga je slična dramatičnim igrama, s tom razlikom što su igre uloga više usmerene na istraživanje karaktera, odnosno ličnosti. Igranje uloga je efikasan način istraživanja i isprobavanja identiteta, statusa, ličnosti i aktivnosti koje osoba (dete) verovatno nije doživelo ranije, na primer, biti vozač, učitelj, praviti se slep, star ili, čak, mrtav. Ovakve igre same po sebi dovode do zadovoljstva zbog ostvarivanja cilja i zahtevaju planiranje toka i ishoda. Imajući u vidu da je motiv za postignućem produkt socijalnih interakcija (Crandall et al, 1960), onda je očekivano da igranje uloga, za koju je često potrebno više dece koja međusobno stupaju u različite odnose, dovodi do jačanja motiva za postignućem.

Zanimljiv nalaz je statistički značajna negativna povezanost između sklonosti ka **društvenim igrama** i faktora *istrajnosti u ostvarivanju ciljeva*. Jedno od objašnjenja ovakvog nalaza moguće je potražiti u samoj prirodi društvenih igara. Naime, to su igre sa pravilima koja moraju da se poštuju. Shodno tome, neko u igri dobija, neko gubi. Na taj način, dete koje gubi u igri, može lako da izgubi i motivaciju za dalji tok igre, i tako ne istraje u ostvarivanju cilja do kraja, odnosno, napušta igru. Ovakav rezultat, svakako, zaslužuje dalju istraživačku pažnju.

Rezultati ovog istraživanja nisu potvrdili naša očekivanja da postoji povezanost sklonosti ka igri sa polom i mestom odrastanja. Ne treba posebno naglašavati opštu saglasnost među teoretičarima o univerzalnoj važnosti koju ima igra za svako dete. I ovo istraživanje je pokazalo da je sklonost ka igri nevezana za pol deteta ili mesto odrastanja.

ZAKLJUČAK

Istraživanje povezanosti između sklonosti ka određenom tipu igre u detinjstvu i motiva postignuća pružilo nam zanimljive rezultate. Naime, potvrđeno je da, što je sklonost ka igrama veća, to je istrajnost u ostvarivanju ciljeva manja. Isto tako, ustanovljeno je da, ukoliko je sklonost ka dramatičnijim igrama veća, utoliko je veće ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacija ka planiranju. Rezultati su, takođe, pokazali da postoji povezanost između sklonosti ka igri uloga i faktora ostvarenje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacije ka planiranju.

Imajući prethodno rečeno u vidu, možemo zaključiti da su dobijeni nalazi značajni, ali i da se ne mogu tako lako interpretirati, budući da je do sada malo teorijskih i empirijskih radova u okviru ove problematike. To upućuje na potrebu detaljnijeg ispitivanja delovanja igre na motive čoveka. Smatramo da buduća istraživanja u ovoj oblasti treba da se fokusiraju na ispitivanje povezanosti između različitih vidova igre i određenih drugih motiva, kao, na primer, altruizam i motiv agresivnosti, afilijativni motiv, motiv samopotvrđivanja i drugi.

Pored toga, smatramo da bi bilo značajno ispitivati povezanost igre sa ra-

zličitim aspektima ličnosti i njenog razvoja, kao što je razvoj samopoštovanja, samoeфикаsnosti, empatičnosti i slično. Bilo bi korisno preispitati u kojoj meri sklonost ka igrama utiče na pojedine dimenzije ličnosti. Takođe, smatramo da je potrebno pratiti decu tokom više godina, kako bi se uvidelo na koji način se njihova interesovanja za igru menjaju i kako je sklonost ka igri povezana sa određenim aspektima školskog postignuća.

Pretpostavljamo i da nalazi ovog istraživanja mogu imati izvesne implikacije u vaspitno-obrazovnom radu, jer bi se, između ostalog, na osnovu igara moglo delovati u pravcu razvijanja određenih motiva ili, pak, poželjnih osobina ličnosti kod dece.

Na kraju, izdvojimo, među mnogim teoretičarima dečjeg razvoja, navode Huizinge (prema Kamenov, 2006): „Igra se odvija unutar nekih utvrđenih vremenskih ili prostornih granica, prema dobrovoljno prihvaćenim, ali obaveznim pravilima, bez izuzetka, kojoj je cilj u njoj samoj, a prati je osećaj napetosti i radosti, kao i svest da je ona nešto drugo, nego 'običan život'“ (str. 8).

LITERATURA

- Brković, A. (2000): *Razvojna psihologija*. Užice: Učiteljski fakultet.
- Crandall, V., Preston, A. & Rabson (1960): Maternal Reactions and the Development of Independence and Achievement Behavior in Young Children. *Child Development*. 31(2), 243–251. Retrived May 26, 2012 from the World Wide Web <http://www.jstor.org/stable/1125901>.
- Eljkonjin, D. B. (1978): *Psihologija dečje igre*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Franceško, M., Mihić, V., Bala, G. (2002a): Struktura motiva postignuća merena skalom MOP2002. U: M. Franceško i B. Čukić (ur.). *Ličnost u višekulturnom društvu*. 4. (134–143). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Hughes, B. (2000). *Best Play: What Play Provision should do for children*. London: Playlink, UK
- Hughes, B. (2002). *Best Play: A Taxonomy of Play Types*. London: Playlink, UK.
- Huizinga, J. (1992): *Homo Ludens*, Poreklo kulture u igri. Zagreb.
- Kamenov, E. (1989): *Intelektualno vaspitanje kroz igru*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kamenov, E. (2006): *Dečja igra*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Kopas-Vukašinović, E. (2006): Uloga igre u razvoju dece predškolskog i mladjeg školskog uzrasta. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. 38(1), 174–189.
- Rot, N. (2003): *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

The Tendency Towards a Specific Type of Game in The Childhood and The Motive for Achievement

Summary: The game as a specific human activity, which takes places in the childhood, can affect the development of different domains of an individual's personality. Having in mind the importance of the game in childhood but also the significant implications that playing a game can have on the development of specific fields we have chosen this work to examine if there is a connection between the tendency for a specific type of game in childhood and the motive for achievement. The motive for achievement is an important motive for achieving success in education and later on in performing particular activities.

The following instruments were applied: MOP2002 (2002), which assumes the complex structure of the motives for achievement, The scale of game types which was made up for the needs of this research, based on the taxonomy of game types given by Bob Hughes (2002), and a Questionnaire which includes control variables (gender and social ancestry). The sample was comprised of 150 students (75 males and 75 females) of the Faculty of Philosophy in Nis from the Department of Psychology, Pedagogy and Anglistics.

The results show that there is a negative statistically important connection between the tendency towards games with the factor of persistence in achieving goals. In addition, it is confirmed that there is a statistically important connection between achieving goals as a source of satisfaction and the orientation towards planning with the dramatic game and role play. A negative statistically important connection with the tendency towards social games with the factor of persistence in achieving goals is also obtained. At last, it is confirmed that there is a statistically important connection between the factor of orientation towards planning and achieving goals as a source of satisfaction.

This research indicates the possible connection between the preference towards specific types of games in childhood and the motives for achievement, as well as that findings can have certain implications in the upbringing and educational work.

Key words: tendency towards a specific type of game in the childhood, the motive for achievement.

Đurđa M. Soleša Grijak¹
Anida R. Fazlagić
Državni univerzitet u Novom Pazaru¹

UDK 17.023.94:159.946.5-053.81
2-457

TEMPORALNO ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM KAO PREDIKTOR MOTIVACIJE ZA RODITELJSTVO KOD MLADIH

Sažetak: Cilj istraživanja je bio da se utvrdi koje su dimenzije motivacije za roditeljstvo prisutne kod mladih, da se utvrdi temporalno zadovoljstvo mladih te da li i kakav odnos postoji između zadovoljstva životom i pojedinačnih dimenzija motivacije za roditeljstvo kod mladih. Istraživanje je sprovedeno na uzorku studenata (N = 123) uzrasta 19–25 godina. U istraživanju su korišteni instrumenti Skala temporalnog zadovoljstva životom (TSWLS) i Skala motivacije za roditeljstvo. Rezultati pokazuju da ispitanici u najvećem broju iskazuju iskrenu ljubav prema deci i potrebu da se neguje dete – altruističku motivaciju za roditeljstvo (AS = 53.1301), te da su ispitanici u najvećoj meri zadovoljni svojom sadašnjom situacijom u kojoj se nalaze (AS = 18.2439). Regresiona analiza je pokazala da je zadovoljstvo u prošlosti značajan prediktor altruističke motivacije za roditeljstvo ($t = 2.031, p < .05$), dok je zadovoljstvo sadašnjom situacijom ispitanika dobar prediktor fatalističke motivacije ($t = 2.057, p < .05$) i instrumentalne motivacije sa ciljem očuvanja braka (intimnog odnosa) ($t = 2.643, p < .01$).

Cljučne reči: Temporalno zadovoljstvo životom, motivacija za roditeljstvo, mladi

Uverenje koje postoji u većini kultura je da roditeljstvo daje osnovni smisao životu odrasle osobe. Zato je život osoba bez dece prazan, manje zadovoljan i, u starom dobu, usamljeniji od života roditelja. Iz očekivanja da roditeljstvo ima isključivo psihološke prednosti za odraslu osobu proizilaze očekivanja negativnih emocionalnih posledica na osobu koja se ne ostvari kao roditelj zbog neostvarenog i blokiranog životnog cilja, a koji se visoko lično i kulturno vrednuje (Diener et al., 1995). Ranija istraživanja su pokazala da roditeljstvo stoji kao osnovni životni cilj skoro svim mladim ljudima u sadašnjosti i prošlosti (Thornton & Young-DeMarco, 2001; Toulemon, 1996).

Kulturno određenje roditeljstva se ogleda u socijalnim očekivanjima u vezi sa roditeljstvom (McQuillan et al., 2007). Iako je socijalna stigma u vezi sa nerađanjem dece popustila, ona i dalje postoji (Park, 2002). Takođe, stavovi prema životnom stilu koji ne poštuje socijalne norme dovode do mogućnosti da osobe bez dece primaju manju društvenu podršku i pomoć u odnosu na roditelje. Prema

¹ gdjurdja@gmail.com

tome, generalno, neostvarivanje roditeljske uloge može dovesti do smanjenja socijalnog prepoznavanja, ali i osećaju ličnog neuspeha i razočarenja što dovodi do smanjenja zadovoljstva životom.

Roditeljstvo ima i razvojnu dimenziju, jer se može posmatrati i kao razvojni zadatak odrasle osobe. Prema Eriksonovoj teoriji psihosocijalnog razvoja, psihološki konflikt ranog odraslog doba je prisnost nasuprot otuđenosti (Erikson, 2008). Ovaj konflikt se ogleda u potrebi mlade osobe da se trajno obaveže drugoj osobi – partneru, prijateljima, porodici, i slično. Uspešno rešavanje ovog konflikta priprema pojedinca za sledeći razvojni zadatak – generativnost kao želju da se nešto lično ostavi narednim generacijama u cilju unapređivanja društva (npr. rađanje dece). Prema tome, Erikson motivaciju za roditeljstvo posmatra kao jedan od faktora razvoja stabilnog identiteta (Erikson, 2008).

Iz svega navedenog sledi očekivanje da osoba koja se nije ostvarila u roditeljskoj ulozi neće biti zadovoljna svojim životom. Na početku priče o roditeljstvu, imamo motivaciju za roditeljstvo, s jedne strane, i zadovoljstvo životom, s druge strane.

Rabin (1965) je u svom istraživanju očekivanja koja roditelji imaju od svoje dece i koje potrebe roditelja deca zadovoljavaju, definisao četiri kategorije motiva za roditeljstvo: (1) altruistički motivi koji podrazumevaju iskrenu ljubav prema deci i potrebu da se neguje dete, (2) fatalistički motivi koji podrazumevaju uverenje da je rađanje dece obaveza čoveka, sastavni deo života i sudbine svake odrasle osobe, jer „tako treba“, (3) narcistički motivi koji se odnose na ideju da dete potvrđuje roditeljsku reproduktivnu sposobnost ili socijalno-psihološku adekvatnost i (4) instrumentalni motivi koji podrazumevaju da je dete instrument roditelju da ostvari određene životne ciljeve poput – potvrđivanja sebe, produženja porodične loze, očuvanja braka, rodoljublja. Studija u kojoj je ispitivana motivacija za roditeljstvo studenata (Rabin&Greene, 1968) potvrdila je da se motivacija ispitanika za roditeljstvo može podeliti u četiri kategorije motiva, ali i da su altruistički i narcistički motivi povezani sa odnosom koji su ispitanici imali sa svojim roditeljima.

Ako prihvatimo da je zadovoljstvo životom kognitivna komponenta subjektivne dobrobiti onda možemo reći da je ono opažena razlika između želje i dostignuća (Campell et al., 1976 prema Hanson, Britt&Tobjorn, 2009). Ljudi različito vrednuju svoj život u zavisnosti od svojih očekivanja, vrednosti i iskustva, a svaki čovek sam određuje kriterijume na osnovu kojih procenjuje koliko je zadovoljan svojim životom. Procene zadovoljstva životom sasvim su subjektivne, jer su subjektivne i naše perspektive, a etičke norme na kojima zasnivamo naše procene mogu se razlikovati u različitim sredinama. Moguće je da neko postane zadovoljniji svojim životom čak i onda kada okolnosti za njega objektivno postaju lošije. Lucas i saradnici (1996 prema Penezić, 2006) definišu zadovoljstvo životom kao globalnu evaluaciju osobe o svom životu. Pri evaluaciji zadovoljstva životom osoba ispituje određene aspekte svoga života, upoređujući dobro sa lošim i tako dolazi do ukupne procene zadovoljstva životom. Iz ovoga sledi da je takva globalna procena relativno stabilna i da ne zavisi od trenutne percepcije osobe u trenutku

procene. Kada govorimo o temporalnom zadovoljstvu životom podrazumevamo procenu osobe o ličnom zadovoljstvu u prošlosti, sreći u sadašnjosti i optimizmu, nadi i veri u budućnost.

Ranija istraživanja su pokazala da postoji i pozitivna (Parr, 2010) i negativna korelacija (Ramu, 1984; Carmichael & Whittaker, 2007) između zadovoljstva životom i motivacije za roditeljstvo. Protivljenje promeni životnog stila je jedno od osnovnih opravdanja koje ljudi bez dece navode za vlastitu odluku da nemaju decu (Ramu, 1984; Carmichael & Whittaker, 2007). Može se pretpostaviti da su oni koji ne žele da menjaju svoj način života i zadovoljniji svojim životom iz čega sledi da zadovoljniji ljudi imaju nisku motivaciju za roditeljstvo. Drugi mogući razlog za ovu negativnu korelaciju je iskustvo gubitka deteta što može značajno sniziti nivo zadovoljstva životom i dovesti nužno do potrebe za „zamenom“ motivacije za roditeljstvo sa nekim drugim (novim) životnim ciljem (Carmichael & Whittaker, 2007).

Bez obzira da li roditeljsku ulogu posmatramo sa kulturnog ili razvojno-psihološkog stanovišta, moramo zaključiti da je roditeljstvo povezano sa zadovoljstvom životom. U radu je prikazano istraživanje koje je sprovedeno sa ciljem da ispita uticaj zadovoljstva vlastitim životom u prošlosti, sadašnjosti i očekivanja od budućnosti na motivaciju za roditeljstvo.

METOD

Cilj istraživanja je da se utvrdi koje su dimenzije motivacije za roditeljstvo prisutne kod mladih, da se utvrdi temporalno zadovoljstvo mladih te da li i kakav uticaj ima zadovoljstvo životom na pojedinačne dimenzije motivacije za roditeljstvo kod mladih.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku studenata uzrasta od 19 do 25 godina (N = 123).

U istraživanju su korišteni sledeći instrumenti – Skala temporalnog zadovoljstva životom (TSWLS) i Skala motivacije za roditeljstvo.

Skala temporalnog zadovoljstva životom – TSWLS (Proroković i sar., 2004) je namenjena merenju temporalnih aspekata zadovoljstva životom – prošlim, sadašnjim i očekivanja zadovoljstva budućim životom. Skala temporalnog zadovoljstva životom se sastoji od 15 tvrdnji, od kojih se pet tvrdnji odnosi na merenje prošlog zadovoljstva, pet tvrdnji na merenje sadašnjeg zadovoljstva i pet na merenje očekivanja budućeg zadovoljstva. Ispitanik odgovara tako što procenjuje stepen svog slaganja sa pojedinačnom tvrdnjom na skali Likertovog tipa od 5 stepeni (od 1 – uopšte se ne odnosi na mene do 5 – u potpunosti se odnosi na mene). Ukupan rezultat se računa kao jednostavna linearna kombinacija zbira procena pojedinačnih tvrdnji. Individualni rezultat na svakoj od tri subskele temporalnog zadovoljstva životom (prošlo, sadašnje i buduće zadovoljstvo životom) je linearna kombinacija na onih pet tvrdnji koje data subskala uključuje.

Skala motivacije za roditeljstvo (Lacković Grgin i sar., 2002) se sastoji od 52 tvrdnje koje se odnose na jednu od četiri dimenzije motivacije roditeljstva koje

je definisao Rabin (1965): altruistička motivacija (12 tvrdnji), fatalistička motivacija (12 tvrdnji), narcistička motivacija (5 tvrdnji) i instrumentalna motivacija koja sadrži četiri faktora – potvrđivanje sebe (9 tvrdnji), produženje porodične loze (7 tvrdnji), očuvanje stabilnosti braka (4 tvrdnje) i rodoljubiva motivacija (3 tvrdnje). Ispitanik odgovara tako što procenjuje stepen svog slaganja sa pojedinačnom tvrdnjom na skali Likertovog tipa od 5 stepeni (od 0 – uopšte se ne slažem do 4 – u potpunosti se slažem). Ukupan rezultat se računa kao jednostavna linearna kombinacija zbira procena pojedinačnih tvrdnji koje se odnose na odgovarajuću dimenziju motivacije za roditeljstvo.

REZULTATI

U tabeli 1 su prikazane aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na skali motivacije za roditeljstvo.

Tabela 1. Deskriptivni rezultati na skali motivacije za roditeljstvo

Motivacija za roditeljstvo	N	AS	SD	
Altruistička motivacija za roditeljstvo	123	53.1301	8.64032	
Fatalistička motivacija za roditeljstvo	123	43.1057	9.87945	
Narcistička motivacija za roditeljstvo	123	16.6829	4.39134	
Instrumentalna motivacija za roditeljstvo	Potvrđivanje sebe	123	27.1870	6.98517
	Produžavanje loze	123	26	5.49366
	Brak	123	13.8537	5.03542
	Rodoljublje	123	7.6280	3.33977

Rezultati pokazuju da ispitanici u najvećem broju iskazuju iskrenu ljubav prema deci i potrebu da se neguje dete – altruističku motivaciju za roditeljstvo (AS = 53.1301), ali i uverenje da je rađanje deteta obaveza svake odrasle osobe jer „to tako treba“ što označava fatalističku motivaciju za roditeljstvo (AS = 43.1057). U skladu sa tim su i rezultati koji pokazuju da ispitanici vide dete i kao instrument za ostvarivanje svojih ciljeva – kroz roditeljstvo osoba potvrđuje sebe kao odraslu osobu (AS = 27.1870) i produžava porodičnu lozu (AS = 26).

U tabeli 2 su prikazane aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na skali temporalnog zadovoljstva životom.

Tabela 2. Deskriptivni rezultati na skali temporalnog zadovoljstva životom

Temporalno zadovoljstvo životom	N	AS	SD
Prošlost	123	18.0325	4.04064
Sadašnjost	123	18.2439	4.09388
Budućnost	123	17.6016	3.74109

Rezultati prikazani u tabeli 2 pokazuju da su ispitanici u najvećoj meri zadovoljni svojom sadašnjom situacijom u kojoj se nalaze (AS = 18.2439), pa životom u prošlosti (AS = 18.0325), a da su u pogledu očekivanja od budućnosti oprezniji (AS = 17.6016).

Pretpostavka da postoji uticaj temporalnog zadovoljstva na motivaciju za roditeljstvo je proverena metodom Pirsonove korelacije. U tabeli 3 su prikazani deskriptivni podaci rezultata ispitanika na skali temporalnog zadovoljstva životom i skali motivacije za roditeljstvo.

U tabeli 3 je prikazan Pirsonov koeficijent korelacije između temporalnog zadovoljstva životom i motivacije za roditeljstvo studenata.

Tabela 3. Pirsonov koeficijent korelacije

Motivacija za roditeljstvo	r	p
Temporalno zadovoljstvo životom	.218	.015

Može se videti da varijabla temporalno zadovoljstvo životom ima statistički značajan r-koeficijent, što znači da motivacija za roditeljstvo raste što je osoba zadovoljnija svojim životom u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

S obzirom da se i u prethodnim istraživanjima polazilo od pretpostavke da zadovoljstvo životom utiče na motivaciju za roditeljstvo, sproveden je niz jednosmernih regresionih analiza koje su imale za cilj da ispituju u kojoj meri svaka dimenzija temporalnog zadovoljstva životom (prošlost, sadašnjost, budućnost) doprinosi svakoj dimenziji motivacije za roditeljstvo – altruističkoj, fatalističkoj, narcističkoj i instrumentalnoj motivaciji za roditeljstvo.

Tabela 4. Regresiona analiza sa kriterijumskom varijablom *altruistična motivacija za roditeljstvo*

	Korelacija sa kriterijumskom varijablom	Beta	t	p(t)
Zadovoljstvo u prošlosti	.521	.244	2.031	.045
Zadovoljstvo u sadašnjosti	-.127	-.060	-.473	.637
Zadovoljstvo u budućnosti	-.021	-.009	-.086	.932

R= .206
R²=.043
F= 1.765; p>.05

Od ispitivanih dimenzija temporalnog zadovoljstva životom, pozitivnu prediktivnu ulogu za altruističku motivaciju za roditeljstvo ima procena zadovoljstva

u prošlosti ($t = 2.031$, $p < .05$). Altruistička motivacija za roditeljstvo se odnosi na iskrenu ljubav prema deci, a prethodna istraživanja su pokazala da je ova dimenzija motivacije za roditeljstvo povezana sa odnosom koji su ispitanici imali sa svojim roditeljima (Rabin&Greene, 1968). U skladu sa tim, možemo zaključiti da ispitanici koji su zadovoljni odnosom koji su imali sa svojim roditeljima pokazuju veću altruističku motivaciju za roditeljstvo.

Tabela 5. Regresiona analiza sa kriterijumskom varijablom fatalistička motivacija za roditeljstvo

	Korelacija sa kriterijumskom varijablom	Beta	t	p(t)
Zadovoljstvo u prošlosti	-.046	-.019	-1.157	.875
Zadovoljstvo u sadašnjosti	.624	.258	2.057	.042
Zadovoljstvo u budućnosti	-.004	-.001	-.014	.989

R= .246
R²=.060
F= 2.551; p>.05

Za fatalističku motivaciju za roditeljstvo koja označava uverenje da je rađanje dece obaveza i smisao života odrasle osobe se pokazalo da je pozitivan prediktor procena sreće i zadovoljstva u sadašnjosti ($t = 2.057$, $p < .05$). Bez obzira na oblast u kojoj osoba procenjuje da je zadovoljna, što je osoba zadovoljnija to je verovatnije da će težiti da ima dete kao eventualnu dopunu sopstvenog života i dostizanje potpunog socijalnog priznanja.

Tabela 6. Regresiona analiza sa kriterijumskom varijablom narcistička motivacija za roditeljstvo

	Korelacija sa kriterijumskom varijablom	Beta	t	p(t)
Zadovoljstvo u prošlosti	.007	.006	.052	.958
Zadovoljstvo u sadašnjosti	.093	.087	.679	.498
Zadovoljstvo u budućnosti	.090	.077	.728	.468

R= .146
R²=.021
F= .865; p>.05

Rezultati u tabeli 6 pokazuju da se nije izdvojila nijedna dimenzija temporalnog zadovoljstva životom kao mogući pozitivni ili negativni prediktor narcističke motivacije za roditeljstvo kao motiv za potvrdu vlastite reproduktivne sposobnosti i psihološko-socijalne adekvatnosti.

Tabela 7. Regresiona analiza sa kriterijumskom varijablom instrumentalna motivacija za roditeljstvo – potvrđivanje sebe

	Korelacija sa kriterijumskom varijablom	Beta	t	p(t)
Zadovoljstvo u prošlosti	-.024	-.014	-.114	.909
Zadovoljstvo u sadašnjosti	.121	.071	.553	.582
Zadovoljstvo u budućnosti	.167	.090	.848	.398

R= .132
R²=.017
F= .7; p>.05

Analiza mogućih prediktora instrumentalne motivacije za roditeljstvo (tabela 7) pri čemu osoba kroz roditeljstvo želi da potvrdi sebe kao odraslu osobu sa biološkog, socijalnog i psihološkog aspekta je pokazala da nijedna dimenzija temporalnog zadovoljstva životom ne doprinosi ovoj dimenziji motivacije za roditeljstvo.

Tabela 8. Regresiona analiza sa kriterijumskom varijablom instrumentalna motivacija za roditeljstvo – produžavanje porodične loze

	Korelacija sa kriterijumskom varijablom	Beta	t	p(t)
Zadovoljstvo u prošlosti	.019	.014	.118	.906
Zadovoljstvo u sadašnjosti	.312	.232	1.842	.068
Zadovoljstvo u budućnosti	-.026	-.018	-.173	.863

R= .233
R²=.054
F= 2.281; p>.05

Sledeća dimenzija instrumentalne motivacije za roditeljstvo jeste motiv za produžavanje porodične loze. Rezultati regresione analize (tabela 8) su pokazali da ni zadovoljstvo u prošlosti, ni sreća u sadašnjosti ni nada u budućnost ne utiču na motivaciju za roditeljstvo radi produženja porodične loze.

Tabela 9. Regresiona analiza sa kriterijumskom varijablom instrumentalna motivacija za roditeljstvo – očuvanje stabilnosti braka

	Korelacija sa kriterijumskom varijablom	Beta	T	p(t)
Zadovoljstvo u prošlosti	-.086	-.069	-.583	.561
Zadovoljstvo u sadašnjosti	.407	.331	2.643	.009
Zadovoljstvo u budućnosti	-.176	-.131	-1.271	.206

R= .256
R²=.065
F= 2.773; p<.05

Ispitanici su sami birali oblasti života i kriterijume na osnovu kojih su procenjivali temporalno zadovoljstvo svojim životom. Rezultati pokazuju (tabela 9) da je zadovoljstvo u sadašnjosti pozitivan prediktor motivacije za roditeljstvo pri čemu je osnovni motiv očuvanje stabilnosti braka ($t = 2.643$, $p < .01$). Na osnovu ovog se može zaključiti da su partnerski odnosi jedna od oblasti koja je ispitanicima veoma važna pri proceni zadovoljstva vlastitim životom.

Tabela 10. Regresiona analiza sa kriterijumskom varijablom instrumentalna motivacija za roditeljstvo – rodoljublje

	Korelacija sa kriterijumskom varijablom	Beta	t	p(t)
Zadovoljstvo u prošlosti	-.051	-.061	-.508	.612
Zadovoljstvo u sadašnjosti	.168	.206	1.612	.110
Zadovoljstvo u budućnosti	-.005	-.006	-.054	.957

R= .169
R²=.029
F= 1.170; p>.05

Rezultati u tabeli 10 su pokazali da ne postoji statistički značajan uticaj temporalnog zadovoljstva životom na instrumentalnu motivaciju za roditeljstvo pri čemu je osnovni motiv rodoljublje.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

U dosadašnjim istraživanjima se ispitala motivacija za roditeljstvo mladih ljudi i uticaj zadovoljstva vlastitim životom na tu motivaciju, ali se nije ispitala povezanost pojedinačnih dimenzija motivacije za roditeljstvo i zadovoljstva životom u prošlosti, sreće u sadašnjosti i nade i vere u budućnost.

Istraživanje prikazano u ovom radu je sprovedeno sa ciljem da se utvrdi koje su dimenzije motivacije za roditeljstvo prisutne kod mladih, da se utvrdi temporalno zadovoljstvo mladih te da li i kakav uticaj ima zadovoljstvo životom na pojedinačne dimenzije motivacije za roditeljstvo mladih.

Rezultati su potvrdili prethodna istraživanja koja su pokazala da se kod studenata motivacija za roditeljstvo može podeliti u četiri kategorije motiva (Rabin, 1965; Rabin&Greene, 1968): (1) altruistička motivacija – iskrena ljubav prema deci i potreba da se neguje dete, (2) fatalistička motivacija – uverenje da je rađanje dece obaveza čoveka, sastavni deo života i sudbine svake odrasle osobe, jer „tako treba“, (3) narcistička motivacija – ideja da dete potvrđuje roditeljsku reproduktivnu sposobnost ili socijalno-psihološku adekvatnost i (4) instrumentalna motivacija – dete je instrument roditelju da ostvari određene životne ciljeve poput – potvrđivanja sebe, produženja porodične loze, očuvanja braka, rodoljublja.

Pri tome, kod najvećeg broja studenata je prisutna altruistička motivacija, zatim fatalistička, instrumentalna (u cilju potvrđivanja sebe i produžavanja porodične loze) i, na kraju, narcistička motivacija za roditeljstvo. Rezultatom da je kod velikog broja mladih prisutna fatalistička motivacija za roditeljstvo se potvrđuju rezultati prethodnih istraživanja koja su pokazala da roditeljstvo zaista stoji kao osnovni životni cilj skoro svim mladim ljudima u sadašnjosti i prošlosti (Thornton & Young-DeMarco, 2001; Toulemon, 1996).

Istraživanje je pošlo od pretpostavke da je zadovoljstvo životom opažena razlika između želje i mogućnosti (Hanson, Britt&Tobjorn, 2009). Pri evaluaciji zadovoljstva životom osoba ispituje određene aspekte svog života, upoređujući dobro sa lošim i tako dolazi do ukupne procene zadovoljstva svojim životom. Iz ovog sledi da je takva globalna procena relativno stabilna i da ne zavisi od trenutne percepcije osobe u trenutku procene. Svaki čovek vrednuje svoj život na osnovu ličnih kriterijuma što i samu procenu zadovoljstva životom čini izrazito subjektivnom.

Rezultati su pokazali da su studenti u najvećoj meri zadovoljni svojom sadašnjom situacijom, zatim svojom prošlošću, a najniži rezultat koji je dobijen u očekivanju budućnosti možemo tumačiti kao opreznost studenata u pogledu ulaganja nade i vere u budućnost.

Istraživanje je potvrdilo pozitivnu korelaciju između zadovoljstva životom i motivacije za roditeljstvo koja je dobijena u prethodnim istraživanjima (Parr, 2010).

Daljom analizom uticaja temporalnog zadovoljstva životom na motivaciju za roditeljstvo se pokazalo da zadovoljstvo u prošlosti značajno utiče na altruističku motivaciju za roditeljstvo. Ako uzmemo u obzir da su u pitanju studenti koji se još nisu u potpunosti odvojili od roditelja, možemo reći da je na ovaj način potvrđeno da su altruistički motivi povezani sa odnosom koji su ispitanici imali i imaju sa svojim roditeljima (Rabin&Greene, 1968). Rezultati pokazuju da zadovoljstvo sadašnjom situacijom ispitanika utiče na fatalističku motivaciju i instrumentalnu motivaciju sa ciljem očuvanja braka (intimnog odnosa). Kada govorimo o

fatalističkoj motivaciji za roditeljstvo koja označava želju osobe za detetom jer „tako treba“, pozitivan uticaj temporalnog zadovoljstva životom na ovu dimenziju motivacije za roditeljstvo možemo tumačiti kao potrebu ispitanika da upotpune svoj život rađanjem deteta i tako dobiju potpuno socijalno prepoznavanje. Zadovoljstvo u sadašnjosti, pored fatalističke motivacije, utiče i na instrumentalnu motivaciju koja ima za cilj očuvanje braka (intimnog odnosa) čime se potvrđuje Eriksonova teorija psihosocijalnog razvoja. Naime, psihološki konflikt ranog odraslog doba je prisnost nasuprot otuđenosti (Erikson, 2008). Ovaj konflikt se ogleda u potrebi mlade osobe da se trajno obaveže drugoj osobi – partneru, prijateljima, porodici, i slično. Iz ovog sledi da rezultat ukazuje na značaj oblasti bliskih odnosa za mlade ispitanike.

Rezultati ovog istraživanja su potvrdili rezultate prethodnih istraživanja koja su sprovedena na istoj uzrasnoj grupi, ali u drugim kulturama i time je dokazano da ne postoji kulturološki uticaj niti na temporalno zadovoljstvo životom niti na motivaciju za roditeljstvo. Naime, današnji mladi u našoj zemlji su zadovoljni svojom životom, veruju i očekuju uspeh u životu i neguju altruističku motivaciju za roditeljstvo. Ako ovome dodamo uticaj roditelja na razvoj altruističke motivacije za roditeljstvo, možemo reći da je uticaj porodice i roditelja na razvoj mladih očuvan i dalje veoma značajan.

LITERATURA

- Carmichael, G. A. and Whittaker, A. (2007a). Choice and circumstance: Qualitative insight into contemporary childlessness in Australia, *European Journal of Population* 23(2): 111–143.
- Diener, E., Diener, M., & Diener, C. (1995). Factors predicting the subjective well-being of nations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 851–864.
- Easterlin, R. A. (2006). Life cycle happiness and its sources: Intersections of psychology, economics, and demography, *Journal of Economic Psychology* 27(4): 463–482.
- Erikson, Erik (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Hansen, Thomas; Slagsvold, Britt; Moum, Torbjorn (2009). Childlessness and Psychological Well-Being in Midlife and Old Age: An Examination of Parental Status Effects across a Range of Outcomes, *Social Indicators Research*, 94, 2, pp. 343–362.
- Kohler, H. P., Behrman, J. R., and Skytthe, A. (2005). Partner + children = Happiness? The effects of partnerships and fertility on happiness, *Population and Development Review* 31(3): 407–445.
- Lacković-Grgin, K., Proroković, A., Čubela, V., Penezić, Z. (2002). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika – Svezak 1*. Zadar: Filozofski fakultet.
- McQuillan, J., Stone, R. T., & Greil, A. L. (2007). Infertility and life satisfaction among family issues in the United States: The 1960s through the 1990s, *Journal of Marriage and the Family*, 63(4), 1009–1037.
- Park, K. (2002). Stigma management among the voluntarily childless, *Sociological Perspectives*, 45(1), 21–45.

- Parr, Nick (2010). Satisfaction with life as an antecedent of fertility: Partner + Happiness = Children?, *Demographic Research*, 22, pp. 635–662.
- Penezić, Z. (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi, *Društvena istraživanja*, 15, 4–5 (84–85), str. 643–669.
- Proroković, A., Lacković-Grgin, K., Čubela Adorić, V., Penezić, Z. (2004). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika – Svezak 2*. Sveučilište u Zadru.
- Rabin, A. I. (1965), Motivation for Parenthood, *Journal of Projective Techniques and Personality Assessment*, 29, pp. 405–411.
- Rabin, A. I. & Greene R. J. (1968). Assessing Motivation for Parenthood, *Journal of Psychology*, 69, pp. 39–46.
- Ramu, G.N. (1984). Family background and perceived marital happiness: A comparison of voluntary childless couples and parents, *Canadian Journal of Sociology* 9(1): 47–67.
- Thornton, A., & Young-DeMarco, L. (2001). Four decades of trends in attitudes toward Women, *Journal of Family Issues*, 28(7), 955–981.
- Toulemon, L. (1996). Very few couples remain voluntarily childless, *Population*, 8, 1–27.

Đurđa M. Soleša-Grijak Anida R. Fazlagić

THE TEMPORAL SATISFACTION WITH LIFE AS A PREDICTOR OF MOTIVATION FOR PARENTHOOD IN YOUNG PEOPLE

Summary: The aim of this study was to determine the dimensions of motivation for parenthood among young people, to determine the temporal satisfaction of young people and whether and what kind of relation is between life satisfaction and individual dimensions of motivation for parenthood among young people. The survey was conducted on a sample of students (N = 123) aged 19-25 years. The instruments used in survey were Temporal satisfaction with life scale (TSWLS) and the Scale of motivation for parenthood. The results showed that the majority of respondents expressed a sincere love for children and the need to foster a child - altruistic motivation for parenthood (AS = 53.1301), and that respondents were largely satisfied with their current situation in life (AS = 18.2439). Regression analysis showed that satisfaction with past life was a significant predictor of altruistic motivation for parenthood ($t = 2031, p < .05$), while satisfaction with present life was good predictor of fatalistic motivation ($t = 2057, p < .05$) and instrumental motivation aimed to preserve marriage (intimate relationships) ($t = 2643, p .01$).

Keywords: temporal life satisfaction, motivation for parenthood, young

Tamara Z. Milenković¹

UDK 37.01:159.944

Univerzitet u Nišu

Dušan T. Stepanović

Muzička škola : "Stevan Hristić", Kruševac

SAMOEFIKASNOST I VASPITNI STILOVI

Sažetak: Vaspitni stilovi podrazumevaju relativno dosledne načine ponašanja roditelja, na osnovu kojih se uspostavljaju ukupni odnosi sa decom. Samoefikasnost se odnosi na uverenja pojedinca da je sposoban da uspešno ostvari ponašanje potrebno za postizanje nekog specifičnog cilja, i uključuje organizaciju i izvršavanje akcije na određeni način.

Osnovni cilj istraživanja bio je utvrđivanje postojanje povezanosti vaspitnih stilova roditeljstva sa samoefikasnošću kod dece. Istraživanje je sprovedeno na uzorku učenika sedmog i osmog razreda osnovne škole, starosti od 13 i 14 godina (N = 100, 50 ispitanika muškog pola i 50 ispitanika ženskog pola). Korišćeni su Muris-ov upitnik samoefikasnosti za decu (SEQ-C), EMBU skala za procenu vaspitnih stilova roditeljstva (Egna Minnen Beträffande Uppfostran) i upitnik konstruisan za prikupljanje sociodemografskih varijabli.

Rezultati pokazuju da su deca sa višom socijalnom samoefikasnošću procenjivala svoje majke i očeve kao emocionalno toplije, za razliku od vršnjaka sa nižom socijalnom samoefikasnošću. Deca sa visokom akademskom samoefikasnošću su oba roditelja procenjivala kao manje nedosledne u vaspitavanju, manje sklone odbacivanju deteta i emocionalno tople. Deca sa visokom emocionalnom samoefikasnošću procenjivala su svoje očeve kao roditelje sklone favorizovanju deteta u odnosu na drugu decu u porodici.

Cljučne reči: Vaspitni stilovi, samoefikasnost, EMBU, SEQ-C

UVOD

Samoefikasnost

Samoefikasnost je termin koji se vezuje za Bandurinu teriju socijalnog učenja (1986, prema Smederevac, 2004; Kostić, Nedeljković, 2012), i definiše se kao kognitivna evaluacija sposobnosti čoveka ili percepcija uverenosti u sposobnost nošenja s različitim rizičnim situacijama, koja se menjaju u odnosu na dotadašnja postignuća, posmatranje ponašanja drugih osoba, socijalni kontekst, itd. U tom procesu

¹ tamara_milenkovic@live.com

razvijaju se pravila ponašanja koje je regulisano kako spoljašnjim potkrepljenjem, tako i samopotkrepljenjem, i ono predstavlja nagradu za postizanje određenih standarda, koji služe kao motivacija za dalje ponašanje (Tam et al., 2012).

Teorija o samoeфикаsnosti pretpostavlja da se promene u ponašanju događaju zbog postojanja promena u percepciji lične samoeфикаsnosti, koje se odnose na procene onoga što osoba može postići bez obzira na veštine koje ima (Milošević, Ševkušić, 2005; Zimmerman, 2000). Kombinacija očekivanja koje osoba ima određuju i realizaciju aktivnosti, a kao najvažnija izdvajaju se očekivanja ефикаsnosti i ishoda акције, i smatraju se važnim činiocima koji utiču na buduće ponašanje osobe (vrsta aktivnosti, upornost, itd.). Smatra se da će se osobe koje procenjuju svoju samoeфикаsnost kao visoku brže i češće upuštati u određene акције како би ostvarile planirane ciljeve (Milošević, Ševkušić, 2005; Smederevac, 2004).

Osećanje lične samoeфикаsnosti podstiču percepcija uspešnosti drugih osoba, kao i ranija iskustva individue, jer prethodni uspesi čine da se osoba oseća sposobnom da na adekvatan način izvrši određenu aktivnost, dok će negativni ishodi aktivnosti voditi ka padu osećaja samoeфикаsnosti. Percepcija опште самоефикаsnosti (Smederevac i Mitrović, 2006) uključuje percepciju o tome: koje aktivnosti su neophodne, koliko dugo će osoba izdržati u suočavanju sa teškoćama, koliko napora je neophodno uložiti u tu situaciju, koji obrasci su neophodni za zadatak i emocionalne reakcije koje osoba anticipira.

Uverenje da je samoeфикаsnost osobe na visokom nivou u velikoj meri utiče na to koji će ciljevi privući pažnju osobi, odnosno za koje će ciljeve smatrati da su dostižni, kao i na to koliko je truda potrebno uložiti u ostvarivanje postavljenih ciljeva uprkos postojećim preprekama (Smederevac i Mitrović, 2006). Samim tim se može pretpostaviti da će osobe sa manjkom samopouzdanja i vere u sopstvenu samoeфикаsnost biti sklonije odustajanju od postizanja ciljeva, dok će osobe sa visokim samopouzdanjem i samoeфикасношću nastaviti da rade na dostizanju zacrtanih ciljeva čak i kad naiđu na neke veće prepreke.

Vaspitni stilovi

Osnovna uloga svakog roditelja jeste briga o deci, kao i socijalizacija dece, putem koje roditelji kao modeli uče decu koja su pravila i norme najprihvatljivija u određenoj kulturi (Mihic et al., 2009; Todorović, 2004). Vaspitni stilovi najčešće se predstavljaju kao procena roditelja kojim ponašanjem i postupcima se, uz poštovanje deteta, njegovih potreba i ličnosti, na najbolji način mogu ostvariti vaspitni ciljevi. Stil vaspitanja u porodici bilo koje vrste mogu ostvariti roditelj ili staratelj, odnosno odrasla osoba koja je odgovorna za dete i sa kojom dete uspostavlja dosledan, ispunjavajući afektivni odnos (Mihic et al., 2009).

Afektivni odnos roditelja/staratelja i deteta predstavlja izuzetno važan faktor prilikom formiranja roditeljskog vaspitnog stila, jer se preko afektivnog odnosa reflektuju roditeljski stavovi o tome šta se od njih očekuje u ulozi roditelja, i kako se oni snalaze u ispunjivanju ove uloge (Mihic et al., 2009; Piorkowski-Petro-

vic, prema Todorovic, 2005). Međutim, afektivni odnosi ne moraju uvek biti ispunjeni samo pozitivnim emocijama, što vodi u formiranje raznovrsnih stilova koji u manjoj ili većoj meri pogoduju razvoju deteta. Vaspitni stilovi se konstruišu u najranijem periodu života deteta pod uticajem dvosmerne komunikacije roditelja i deteta: raznovrsna roditeljska ponašanja izazivaju reakcije (pozitivne ili negativne) kod deteta, i one se doživljavaju kao povratna informacija. Porodični odnosi karakterišu se dvema bazičnim dimenzijama (Todorović, 2005):

- afektivnom (prihvatanje–odbijanje, toplo–hladno) dimenzijom: toplina se karakteriše prihvatanjem, emotivnom bliskošću, izbegavanjem kazne u vaspitanju, dok se hladnoća u odnosima karakteriše negativnim emocijama, postojanjem distance i odbojnosti, kao i upotrebom kazne u vaspitavanju deteta.
- dimenzijom kontrole–autonomije (visoki nasuprot niskim zahtevima, dominantnost–submisivnost): kontrolu karakteriše postavljanje striktnih pravila i zabrana, kao i stalna kontrola detetovog ponašanja, dok popustljivost podrazumeva viši stepen samostalnosti i slobode, pravila ponašanja se propisuju i primenjuju fleksibilno, pri čemu se obraća pažnja na situaciju u kojoj se osobe nalaze, kao i osobine ličnosti deteta.

Kombinacijom ekstremnih tačaka afektivne i kontrolne dimenzije dobijaju se 4 vaspitna stava: toplopopustljiv, toploograničavajući, hladnopolupustljiv i hladnoograničavajući vaspitni stav (Milenković i Hadži-Pešić, 2006; Turner et al., 2009). Mogu se razlikovati autoritarni vaspitni stil, demokratski vaspitni stil i liberarni vaspitni stil, u čijoj osnovi se nalaze dve osnovne dimenzije: dimenzija prihvatanje–odbijanje i dimenzija kontrola–autonomija. Kombinovanjem ove dve osnovne dimenzije moguće je definisati pet vaspitnih stilova roditelja: topao ograničavajući i hladnoograničavajući (smatra da postoje u okviru autoritarnog stila), topao popustljiv i hladnopolupustljiv (smatra da postoje u okviru liberalnog vaspitnog stila) i topao usmeravajući (smatra da postoji u okviru demokratskog vaspitnog stila).

Autoritarni vaspitni stil roditelja obuhvata topao ograničavajući (insistiranje na poslušnosti, upotreba nagrade i kazne u cilju vaspitanja, uz topao emocionalni odnos sa decom) i hladnoograničavajući (kritikovanje, kažnjavanje, naredivanje, zahtevanje stroge discipline, uz hladne emocionalne odnose sa decom). **Liberalni vaspitni stil roditelja** obuhvata topao popustljiv (dopuštanje slobode detetu, nepostavljanje ograničenja, podstiču detetov pozitivan odnos prema svesti i kreativnost) i hladnopolupustljiv (opšta nebriga za dete, odbojnost, bez poštovanja dečjih potreba) vaspitni stil. **Demokratski vaspitni stil roditelja** obuhvata toplo usmeravajući vaspitni stil, koji karakteriše timski rad sa detetom, razvijanje osećaja odgovornosti, upotreba blagog ali odlučnog stava u komunikaciji, i međusobno poštovanje (Stefanović Stanojević, 2006; Tam et al., 2012; Turner et al., 2009).

Vaspitni stilovi roditelja mogu se definisati kao relativno dosledne vrste ponašanja roditelja, uz pomoć kojih se uspostavljaju i modifikuju sveukupni odnosi

sa decom (Milenković i Hadži-Pešić, 2006; Stefanović Stanojević, 2006). Međutim, ova definicija smatra se nepotpunom jer se stil porodičnog vaspitanja svodi samo na ponašanje roditelja, a zanemaruju se neke druge komponente porodičnog vaspitanja, pa se dodaje da vaspitni stilovi predstavljaju kombinaciju roditeljskih ponašanja, međusobne komunikacije, emotivnih odnosa i ostalih faktora vaspitanja, koji su uslovljeni stavovima roditelja o vaspitanju deteta, individualnim karakteristikama roditelja/staratelja i deteta i kulturom (društvom) u kojem se roditelj/staratelj i dete nalaze.

Po drugim autorima (Maccoby & Martin) vaspitni stil roditeljstva obuhvata prihvatanje i čvrstu kontrolu (Maccoby & Martin, prema Milenković i Hadži-Pešić, 2006). Roditelji ispoljavaju prihvatanje deteta težnjom da pomognu detetu da postane zrela ličnost prepoznavanjem dečijih potreba i adekvatnim reagovanjem na te potrebe. Čvrsta roditeljska kontrola ogleda se nadgledanjem, disciplinom i kontrolom impulsivnosti deteta deci, čiji cilj jeste kvalitetnija socijalna integracija deteta (Milenković, Hadži-Pešić, 2006). Na osnovu ovih saznanja formirana je podela na sledeće vaspitne stilove: *permisivni stil* (nedirektivni, popustljivi, visoka toplina i niska kontrola), *autoritarni stil* (visoki zahtevi, visoka kontrola i niska toplina), *autoritativni stil* (visoka kontrola i visoka toplina) i *nezainteresovani stil* (neuključeni, niska toplina i niska kontrola).

Zbog važnosti koju uticaj roditeljskih vaspitnih stilova vrši na oblikovanje velikog broja aspekata života deteta, rađena su istraživanja čiji je cilj bio otkrivanje veze između roditeljskih vaspitnih stilova i njihovog uticaja na aspekte samoeфикаsnosti deteta. U jednom istraživanju (Tam et al., 2012) rezultati su pokazali da postoje statistički značajne korelacije između autoritativnog vaspitnog stila i samoeфикаsnosti kod dece, što bi značilo da su u toj kulturi (Malazija) visoka kontrola i visoka toplina roditelja doprineli visokom razvoju samoeфикаsnosti kod deteta. Isti rezultati dobijeni su u drugom istraživanju (Quazi, 2009), gde je autoritativni stil bio značajno povezan sa globalnim samopoštovanjem deteta. Prilikom ispitivanja uticaja vaspitnih stilova i samoeфикаsnosti na akademsko postignuće učenika istraživači (Turner et al., 2009) su došli do rezultata da je autoritativni vaspitni stil vršio jak uticaj na akademsko postignuće studenata, ali značajna korelacija između autoritativnog vaspitnog stila i samoeфикаsnosti nije nađena.

Teorijski i praktični značaj istraživanja ogleda se u boljem upoznavanju suštine odnosa vaspitnih stilova roditelja i samoeфикаsnosti kod deteta. Pravovremena edukacija i podsticanje pozitivnih stilova vaspitanja moglo bi se postići podsticanjem roditelja da se aktivno uključe u proces učenja putem seminara, tribina i predavanja na ovu temu, kao i uspostavljanjem dobre saradnje sa stručnim saradnicima u preškolskim ustanovama i školi (psihologom i pedagogom). Ovo bi moglo doprineti boljem upoznavanju roditelja sa postupcima koji doprinose formiranju pozitivnih vaspitnih stilova, čime bi se podstakao razvoj samoeфикаsnosti kod dece i potpomogao njihov razvoj.

METODOLOŠKI PRISTUP PROBLEMU

Predmet, problem i ciljevi istraživanja – Osnovni cilj istraživanja bio je utvrđivanje postojanja povezanosti vaspitnih stilova roditeljstva sa samoeфикасношћu kod dece u našoj sredini.

Hipoteze istraživanja

Opšta hipoteza:

- Postoji statistički značajna povezanost dimenzija vaspitnih stilova roditeljstva sa samoeфикасношћu kod dece. U cilju dobijanja preciznijih rezultata opšta hipoteza podeljena je na veći broj specifičnih hipoteza.

Specifične hipoteze:

- Postoji statistički značajna korelacija dimenzija vaspitnih stilova majke (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) sa socijalnom samoeфикасношћu kod dece;
- Postoji statistički značajna korelacija dimenzija vaspitnih stilova majke (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) sa akademskom samoeфикасношћu kod dece;
- Postoji statistički značajna korelacija dimenzija vaspitnih stilova majke (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) sa emocionalnom samoeфикасношћu kod dece;
- Postoji statistički značajna korelacija dimenzija vaspitnih stilova oca (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) sa socijalnom samoeфикасношћu kod dece;
- Postoji statistički značajna korelacija dimenzija vaspitnih stilova oca (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) sa akademskom samoeфикасношћu kod dece;
- Postoji statistički značajna korelacija dimenzija vaspitnih stilova oca (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) sa emocionalnom samoeфикасношћu kod dece;
- Postoje statistički značajne razike u proceni dimenzija vaspitnih stilova majke (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) u odnosu na kontrolne varijable (pol ispitanika, socioekonomski status, uzrast);
- Postoje statistički značajne razike u proceni dimenzija vaspitnih stilova oca (nedoslednost roditelja, odbacivanje, emocionalna toplina, favorizovanje deteta) u odnosu na kontrolne varijable (pol ispitanika, socioekonomski status, uzrast);

- Postoji statistički značajna korelacija socijalne samoefikasnosti i kontrolnih varijabli (pol ispitanika, socioekonomski status, uzrast);
- Postoji statistički značajna korelacija akademske samoefikasnosti i kontrolnih varijabli (pol ispitanika, socioekonomski status, uzrast);
- Postoji statistički značajna korelacija emocionalne samoefikasnosti i kontrolnih varijabli (pol ispitanika, socioekonomski status, uzrast).

Varijable istraživanja

Varijable ovog istraživanja podeljene su u nezavisne, zavisne i kontrolne varijable.

Nezavisne varijable: vaspitni stilovi oca i majke procenjeni od strane ispitanika, koji su operacionalizovani preko EMBU upitnika.

Zavisna varijabla: samoefikasnost deteta, operacionalizovana preko SEQ-C upitnika.

Kontrolne varijable: pol ispitanika, razred koji ispitanik pohađa (uzrast), socioekonomski status porodice.

Instrumenti

1. **SEQ-C** upitnik samoefikasnosti za decu (*Self-efficacy Questionnaire for Children*, Muris, 2001 prema Lacković-Grgin et al., 2002): ovim instrumentom meri se osećanje dečje samoefikasnosti. Ispitanici daju svoje odgovore birajući jedan od odgovora, koji se kreću u rasponu od 1 (uopšte nije tačno) do 5 (u potpunosti je tačno). Instrument se sastoji od 24 pitanja kojim se mere tri aspekta samoefikasnosti:
 - a. Akademska samoefikasnost: čini je osam stavki koje se odnose na percipiranu mogućnost snalaženja u učenju i razumevanju školskog gradiva, kao i na stepen ispunjenosti akademskih očekivanja.
 - b. Socijalna samoefikasnost: čini je osam stavki koje se odnose na percipiranu sposobnost deteta da formira zdrave odnose s vršnjacima, da se u socijalnim situacijama ponaša asertivno i da se na adekvatan način uključi u društvo.
 - c. Emocionalna samoefikasnost: čini je osam stavki koje se odnose na percipiranu sposobnost suočavanja sa potencijalno negativnim emocijama i emocijama vezanih za stresne situacije.
2. **EMBU** skala za procenu vaspitnih stilova roditeljstva (*Egna Minnen Beträffande Uppfostran, On my memories of upbringing*; Perris, Jacobsson, Lindstrom, von Knorring & Perris, 1980). Ovaj instrument sastoji se iz subskala:

- a. Prihvatanje: suština ove subskale jesu emocionalna toplina, razumevanje, interesovanje za dete i njegovu dobrobit, pažnja, podrška i poštovanje.
 - b. Prezaštićivanje: suštinu ove subskale čini jaka emocionalna vezanost, koja je prožeta odnosom dominacije roditelja, uz zahtevanje poslušnosti, poštovanja strogih pravila, postavljanje visokih zahteva bez uvažavanja dečjih potreba.
 - c. Odbacivanje: karakteriše se postavljanjem velikog broja zahteva koje prate nerazumevanje, omalovažavanje deteta, kažnjavanje grešaka i neuspeha, uskraćivanje pažnje i nepoštovanje dečjih potreba.
 - d. Favorizovanje deteta: suštinu čine ponašanja roditelja koja se vezuju za favorizovanje jednog deteta u porodici (to može biti ispitanik ili njegova braća ili sestre) u odnosu na ostalu decu u porodici.
 - e. Nedoslednost u ponašanju prema detetu: karakteriše se nepredvidivošću ponašanja roditelja, varijacijama u ponašanju u identičnim situacijama, što se može odraziti na emocionalni razvoj deteta, dovesti do nesigurnosti i nemogućnosti formiranja stabilnih obrazaca u interakciji sa roditeljima.
3. Upitnik konstruisan za prikupljanje sociodemografskih varijabli: pol ispitanika, uzrast i socioekonomski status ispitanika.

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno u većim grupama na uzorku učenika sedmog i osmog razreda osnovne škole, starosti od 13 i 14 godina (N = 100, 50 ispitanika muškog pola i 50 ispitanika ženskog pola).

REZULTATI I DISKUSIJA

Deskriptivna statistika

Uzorak istraživanja su činili učenici sedmog i osmog razreda, ujednačeni po polu (N = 100, 50 ispitanika muškog pola i 50 ispitanika ženskog pola, Tabela 1). Kada je u pitanju materijalni status ispitanika, uzorak je činilo 69 ispitanika koji su svoj materijalni status procenili kao dobar, 30 ispitanika koji su svoj materijalni status procenili kao srednji i jedan ispitanik koji je svoj materijalni status procenio kao loš (Tabela 2).

Tabela 1. Struktura uzorka u odnosu na pol i razred koji ispitanici pohađaju.

	Razred		Total
	Sedmi	Osmi	
Muško	25	25	50
Žensko	25	25	50
Total	50	50	100

Tabela 2. Struktura uzorka u odnosu na pol i materijalni status ispitanika.

	Materijalni status			Total
	Loš	Srednji	Dobar	
Muško	0	18	32	50
Žensko	1	12	37	50
Total	1	30	69	100

Kako bi se dobio detaljniji uvid u strukturu rezultata prikazaće se skorovi postignuti na dimenzijama korišćenih instrumenata na celom uzorku. Rezultati istraživanja pokazuju da su ispitanici postigli sledeće skorove na dimenzijama korišćenih instrumenata (Tabela 3):

Nedoslednost majke: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 8, maksimalni skor jeste 23, a prosečan skor (aritmetička sredina, AS) je 12.78.

Nedoslednost oca: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 7, maksimalni skor jeste 19, a prosečan skor je 11.11.

Odbacivanje od strane majke: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 25, maksimalni skor jeste 61, a prosečan skor je 33.52.

Prezaštićivanje od strane majke: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 16, maksimalni skor jeste 44, a prosečan skor je 30.45.

Emocionalna toplina majke: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 33, maksimalni skor jeste 67, a prosečan skor je 55.10.

Favorizovanje od strane majke: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 5, maksimalni skor jeste 16, a prosečan skor je 7.72.

Odbacivanje od strane oca: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 25, maksimalni skor jeste 48, a prosečan skor je 32.12.

Prezaštićivanje od strane oca: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 17, maksimalni skor jeste 44, a prosečan skor je 29.21.

Emocionalna toplina oca: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 33, maksimalni skor jeste 67, a prosečan skor je 54.90.

Favorizovanje od strane oca: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 5, maksimalni skor jeste 14, a prosečan skor je 7.56.

Kada je u pitanju instrument kojim je merena samoefikasnost ispitanika, rezultati su sledeći:

Socijalna samoefikasnost: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 18, maksimalni skor jeste 45, a prosečan skor je 35.57.

Akademski samoefikasnost: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 14, maksimalni skor jeste 40, a prosečan skor je 27.29.

Emocionalna samoeфикаsnost: minimalni skor koji su postigli ispitanici jeste 9, maksimalni skor jeste 35, a prosečan skor je 25.00.

Tabela 3. Deskriptivna statistika. Skorovi ispitanika na vaspitnim stilovima roditelja i dimenzijama samoeфикаsnosti.

	N	Minimum	Maksimum	AS	SD
Nedoslednost majke	97	8,00	23,00	12,7835	3,44367
Nedoslednost otac	91	7,00	19,00	11,1099	2,68101
Odbacivanje majka	95	25,00	61,00	33,5158	7,24475
Prezaštićivanje majka	97	16,00	44,00	30,4536	6,66618
E. toplina majka	97	33,00	67,00	55,1031	7,81623
Favorizovanje majka	95	5,00	16,00	7,7158	2,85338
Odbacivanje otac	89	25,00	48,00	32,1236	5,66452
Prezaštićivanje otac	91	17,00	44,00	29,2088	6,17975
E. toplina otac	91	33,00	67,00	54,9011	8,13505
Favorizovanje otac	89	5,00	14,00	7,5618	2,58912
Socijalna samoeфикаsnost	100	18,00	45,00	35,5700	5,47954
Akadska samoeфикаsnost	100	14,00	40,00	27,2900	5,51269
Emocionalna samoeфикаsnost	100	9,00	35,00	25,0000	4,94822

Sledeći korak u prikazu rezultata istraživanja jeste davanje odgovora na ranije postavljene hipoteze istraživanja.

Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna korelacija dimenzije Emocionalna toplina majke sa socijalnom samoeфикасношću (Tabela 4). Ovi rezultati ukazuju da ispitanici koji su svoje majke procenjivali kao emocionalno toplije teže da postižu više skorove na socijalnoj samoeфикаsnosti. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima drugih istraživača, kod kojih je visoka toplina roditelja doprinela visokom razvoju samoeфикаsnosti kod deteta (Tam et al., 2012).

Tabela 4. Korelacija dimenzija vaspitnih stilova majke sa socijalnom samoeфикасношću kod dece.

	Socijalna samoeфикаsnost	
E. toplina majka	Koeficijent korelacije	,262**
	Značajnost	,009
	Broj ispitanika	97

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01.

Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne korelacije dimenzija

Nedoslednost majke, Odbacivanje majke i Emocionalna toplina majke sa akademskom samoeфикасношћу (Табела 5). Ovi резултати указују да испитаници који су своје мајке проценјивали као мање недоследне у понашању, мање odbacujuће и емоционално топлије теже да постижу више скорове на академској самоефикасности. Ovi резултати су у складу са резултатима других истраживача, код којих су висока топлина родитеља, као и високо приhvatanje деце допринели развоју самоефикасности код детета (Quazi, 2009; Tam et al., 2012; Turner et al., 2009).

Табела 5. Корељације димензија васпитних стилова мајке са академском самоефикасношћу код деце.

		Академска самоефикасност
Nedoslednost majka	Koeficijent korelacije	-,290**
	Značajnost	,004
	Broj ispitanika	97
Odbacivanje majka	Koeficijent korelacije	-,222*
	Značajnost	,030
	Broj ispitanika	95
E. toplina majka	Koeficijent korelacije	,323**
	Značajnost	,001
	Broj ispitanika	97

** Корељација је значајна на нивоу од 0.01.

* Корељација је значајна на нивоу од 0.05.

Kada је у питању постојање статистички значајних корељација димензија васпитних стилова мајке (nedoslednost родитеља, odbacivanje, емоционална топлина, прежастићивање, favorizovanje детета) са емоционалном самоефикасношћу код деце, резултати истраживања показују да значајне корељације на овом узorku не постоје, па самим тим ова хипотеза није потврђена.

Резултати показују да постоје статистички значајне корељације димензија Прежастићивање од стране оца и Емоционална топлина оца са социјалном самоефикасношћу (Табела 6). Ovi резултати указују да испитаници који су своје оце проценјивали као sklone прежастићивању и емоционално топлије теже да постижу више скорове на социјалној самоефикасности. Ово је у складу са налазима других истраживача, где су висока контрола и топлина родитеља допринели развоју самоефикасности код детета (Quazi, 2009; Tam et al., 2012).

Tabela 6. Korelacije dimenzija vaspitnih stilova oca sa socijalnom samoeфикасношћу kod dece.

		Socijalna samoeфикаsnost
Prezaštićivanje otac	Koeficijent korelacije	,239*
	Značajnost	,023
	Broj ispitanika	91
E. toplina otac	Koeficijent korelacije	,360**
	Značajnost	,000
	Broj ispitanika	91

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01.

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne korelacije dimenzija Nedorodnost oca, Odbacivanje od strane oca i Emocionalne topline oca sa akademskom samoeфикасношћу (Tabela 7). Ovi rezultati ukazuju da ispitanici koji su svoje očeve procenjivali kao manje sklone nedorodnosti u ponašanju, manje sklone odbacivanju i emocionalno toplije teže da postižu više skorove na akademskoj samoeфикаsnosti. Ovo je u skladu sa nalazima drugih istraživača, kod kojih su visoka kontrola, prihvatanje i visoka toplina roditelja doprineli visokom razvoju samoeфикаsnosti kod deteta (Quazi, 2009; Tam et al., 2012; Turner et al., 2009).

Tabela 7. Korelacija dimenzija vaspitnih stilova oca sa akademskom samoeфикасношћу kod dece.

		Akademaska samoeфикаsnost
Nedorodnost otac	Koeficijent korelacije	-,304**
	Značajnost	,003
	Broj ispitanika	91
Odbacivanje otac	Koeficijent korelacije	-,270*
	Značajnost	,011
	Broj ispitanika	89
E. toplina otac	Koeficijent korelacije	,335**
	Značajnost	,001
	Broj ispitanika	91

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01.

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna korelacije dimenzije Favorizovanje oca sa emocionalnom samoeфикасношћу (Tabela 8). Ovi rezultati ukazuju da ispitanici koji su svoje očeve procenjivali kao sklone da favorizuju ispitanika u odnosu na drugu decu u porodici teže da postižu više skorove na emocionalnoj samoeфикаsnosti. Ovo je u skladu sa nalazima drugih istraživača,

gde je visoka toplina roditelja, uz razumevanje i poštovanje doprinela razvoju samoeфикаsnosti (Quazi, 2009; Tam et al., 2012).

Tabela 8. Korelacija dimenzija vaspitnih stilova oca sa emocionalnom samoeфикасношћu kod dece.

		Emocionalna samoeфикаsnost
Favorizovanje otac	Koeficijent korelacije	,262*
	Značajnost	,013
	Broj ispitanika	89

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne korelacije dimenzija Nedoslednost majke i Odbacivanje majke sa nekim kontrolnim varijablama (Tabela 9). Ovi rezultati ukazuju da ispitanici koji su svoje majke procenjivali kao manje sklone nedoslednosti u ponašanju i manje sklone odbacivanju teže da procenjuju svoj socioekonomski (materijalni) status kao dobar. Ne postoje statistički značajne korelacije drugih dimenzija vaspitnih stilova majke sa kontrolnim varijablama.

Tabela 9. Korelacije dimenzija vaspitnih stilova majke i kontrolnih varijabli.

		Materijalni status
Nedoslednost majka	Koeficijent korelacije	-,232*
	Značajnost	,022
	Broj ispitanika	97
Odbacivanje majka	Koeficijent korelacije	-,217*
	Značajnost	,035
	Broj ispitanika	95

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne korelacije dimenzija Favorizovanje oca sa nekim kontrolnim varijablama (Tabela 10). Ovi rezultati ukazuju da ispitanici mlađih razreda procenjivali svoje očeve kao sklone favorizovanju u odnosu na drugu decu u porodici, kao i to da su ispitanici čiji su očevi procenjeni kao roditelji koji su skloni favorizovanju dece u odnosu na drugu decu u porodici težili da procenjuju svoj socioekonomski (materijalni) status kao dobar. Ne postoje statistički značajne korelacije drugih dimenzija vaspitnih stilova oca sa kontrolnim varijablama.

Tabela 10. Korelacije dimenzija vaspitnih stilova oca i kontrolnih varijabli.

		Razred	Materijalni status
Favorizovanje otac	Koeficijent korelacije	-,307**	,218*
	Značajnost	,003	,040
	Broj ispitanika	89	89

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01.

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna korelacija dimenzije Socijalna samoefikasnost sa materijalnim statusom ispitanika (Tabela 11). Ovi rezultati ukazuju da su ispitanici boljeg materijalnog statusa postizali više skorove na socijalnoj samoefikasnosti, odnosno da su svoju socijalnu samoefikasnost procenjivali kao visoku. Ne postoje statistički značajne korelacije socijalne samoefikasnosti sa ostalim kontrolnim varijablama.

Tabela 11. Korelacija socijalne samoefikasnosti i kontrolnih varijabli.

		Socijalna samoefikasnost
Materijalni status	Koeficijent korelacije	,249*
	Značajnost	,012

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Rezultati pokazuju da ne postoje statistički značajne korelacije Akademske samoefikasnosti sa kontrolnim varijablama.

Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna korelacija dimenzije Emocionalna samoefikasnost sa uzrastom ispitanika (Tabela 11), odnosno razredom koji ispitanik pohađa. Ovi rezultati ukazuju da su ispitanici koji pohađaju mlađe razrede (sedmi razred osnovne škole) postizali više skorove na emocionalnoj samoefikasnosti, odnosno da su svoju emocionalnu samoefikasnost procenjivali kao visoku. Ne postoje statistički značajne korelacije emocionalne samoefikasnosti sa ostalim kontrolnim varijablama.

Tabela 12. Korelacije emocionalne samoefikasnosti i kontrolnih varijabli.

		Emocionalna samoefikasnost
Razred	Koeficijent korelacije	-,227*
	Značajnost	,023

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

ZAKLJUČAK

Osnovni cilj istraživanja bio je utvrđivanje postojanja povezanosti vaspitnih stilova roditeljstva sa samoeфикасношћу kod dece. Istraživanje je sprovedeno na uzorku učenika sedmog i osmog razreda osnovne škole, starosti od 13 i 14 godina (N = 100), ujednačenih po polu i uzrastu. Korišćeni su Muris-ov upitnik samoeфикасности za decu (SEQ-C), EMBU skala za procenu vaspitnih stilova roditeljstva (Egna Minnen Beträffande Uppfostran), i upitnik konstruisan za prikupljanje sociodemografskih varijabli.

Rezultati istraživanja pokazali su da postoje statistički značajne korelacije nekih dimenzija vaspitnih stilova roditelja sa dimenzijama samoeфикасности kod dece: socijalnom, akademskom i emocionalnom samoeфикасношћу.

Kada je u pitanju **socijalna samoeфикасност** deteta, rezultati su pokazali da pozitivnom razvoju ove vrste samoeфикасности pogoduju emocionalna toplina majke i oca, kao i očeva sklonost ka prezaštićivanju. Rezultati su pokazali i to da povoljan materijalni status ispitanika pogoduje pozitivnom razvoju socijalne samoeфикасности.

Kada je u pitanju **akademска samoeфикасност**, rezultati su pokazali da pozitivnom razvoju ove vrste samoeфикасности pogoduju emocionalna toplina oba roditelja, doslednost u ponašanju sa detetom i prihvatanje deteta od strane oba roditelja.

Kada je u pitanju **emocionalna samoeфикасност**, rezultati su pokazali da pozitivnom razvoju ove vrste samoeфикасности pogoduje sklonost očeva da favorizuju ispitanika u odnosu na drugu decu u porodici.

Na ovom uzorku se pokazalo da emocionalna toplina, prihvatanje, doslednost u ponašanju, kao i sklonost favorizovanju i prezaštićivanju pozitivno utiču na procenu samoeфикасности, što je u skladu sa nalazima drugih istraživača, kod kojih je autoritativni vaspitni stil bio važan prediktor razvoju opšte i akademske samoeфикасности kod dece. To znači da su visoka kontrola, postavljanje visokih zahteva, prihvatanje, emocionalna privrženost i visoka toplina roditelja, uz razumevanje i poštovanje, doprineli razvoju samoeфикасности kod deteta (Quazi, 2009; Tam et al., 2012; Turner et al., 2009).

Podsticanje pozitivnih stilova vaspitanja moglo bi se postići edukacijom roditelja putem seminara i uspostavljanjem dobre saradnje sa stručnim saradnicima u školi (psihologom i pedagogom). Ovo bi moglo doprineti boljem upoznavanju roditelja sa postupcima koji doprinose formiranju pozitivnih vaspitnih stilova, čime bi se podstakao razvoj samoeфикасности kod dece i potpomogao njihov razvoj.

LITERATURA

- Kostić, A., Nedeljković, J. (2012). Samoefikasnost i vremenska orijentacija kod studenata Filozofskog fakulteta u Nišu. *Teme*, br. 3, 1103–1116.
- Lacković Grgin, K., Proroković, A., Čubela, V., Penezic, Z. (2002). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Svezak 1*. Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar.
- Mihić, I. Zotović, M., Petrović, J., Avić, B. (2009). Vaspitni procesi u porodici: povezanost kvaliteta dijadnih i trijadnih odnosa. *Zbornik institute za pedagoška istraživanja*, Godina 41, broj 1, 100–115.
- Milenković, A., Hadži-Pešić, M. (2006). Povezanost vaspitnih stilova roditelja, ekstraverzije-introverzije i asertivnosti. *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 4, br. 4–5, 89–109.
- Milošević, N., Ševkušić, S. (2005). Samopoštovanje i školsko postignuće učenika. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Broj 1, 70–87.
- Quazi, T. (2009). Parenting Style, Locus of Control and Self-efficacy: A Correlational Study. *Revista Costarricense de Psicología*, Vol. 28, No. 41–42, 75–84.
- Smederevac, S. (2004). Uticaj osobina ličnosti i pozitivnog i negativnog feed-backa na procenu samoefikasnosti. *Psihologija*, vol 37 (1), 109–121.
- Smederevac, S., Mitrović, D (2006). *Ličnost – metodi i modeli*. Beograd, Centar za primenjenu psihologiju.
- Stefanović-Stanojević, T. (2006). Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi. *Godišnjak za psihologiju*, vol 4, No. 4–5, 71–90.
- Tam, C-L., Chong, A., Kadirvelu, A., Khoo, Y-T. (2012). Parenting Styles and Self-Efficacy of Adolescents: Malaysian Scenario. *Global Journal of Human Social Science*, Volume XII Issue X"IV Version I, 18–25.
- Todorović, J. (2005). Porodični činioci stabilnosti samopoštovanja adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Broj 1, 88–106.
- Todorović, J. (2004). Vaspitni stilovi u porodici i stabilnost samopoštovanja adolescenata. *Psihologija*, Vol. 37 (2), 183–193.
- Turner, E. A., Chandler, M., Heffer, R. W. (2009). The Influence of Parenting Styles, Achievement Motivation, and Self-Efficacy on Academic Performance in College Students. *Journal of College Student Development*, Volume 50, Number 3, 337–346.
- Zimmerman, B. J. (2000). Self-Efficacy: An Essential Motive to Learn. *Contemporary Educational Psychology*, 25, 82–91.

SELF-EFFICACY AND CHILD-REARING STRATEGIES

Summary: Parental child-rearing strategies include relatively consistent behaviors of parents, based on which set all relations with children. Self-efficacy refers to the belief that an individual is able to successfully achieve the behavior required to achieve a specific goal, and includes the development and execution of action in a particular way

The main objective of this study was to determine the correlation between parental child-rearing styles with children's self-efficacy. The sample consisted of seventh and eighth graders, 13 and 14 years old (N=100, 50 male and 50 female subjects). We used Muris's self-efficacy questionnaire for children (SEQ-C), EMBU scale for assessment of parental child-rearing strategies (Egna Minnen Beträffande Uppfostran), and a questionnaire designed to collect socio-demographic variables.

Research results show that there is a statistically significant correlation between social self-efficacy and Emotional Warmth (Mother) ($r=.262, p<0.01$), and Emotional Warmth (Father) ($r=.260, p<0.01$). The results show there are statistically significant correlations between academic self-efficacy of children and following dimensions of parental child-rearing strategies: Parental Inconsistency (Mother) ($r=-.304, p<0.01$), Rejection (Mother) ($r=-.222, p<0.05$), Emotional Warmth (Mother) ($r=.323, p<0.01$), Parental Inconsistency (Father) ($r=-.304, p<0.01$), Rejection (Father) ($r=-.270, p<0.05$), and Emotional Warmth (Father) ($r=.335, p<0.01$). The results show that there is a statistically significant correlation between child self-efficacy and dimension of Favoursing Subjects (Father) ($r=.262, p<0.05$).

Children with higher social self-efficacy assessed their mothers and fathers as emotionally warmer, compared with their peers who had lower social self-efficacy. Children with high academic self-efficacy have evaluated both parents as less inconsistent in upbringing, less prone to rejection, and as emotionally warm. Children with high emotional self-efficacy assessed their fathers as parents who are prone to favourise one of the children in the family.

Keywords: parenting styles, self-efficacy, EMBU, SEQ-C

Gordana D. Đigić¹
Univerzitet u Nišu,
Filozofski fakultet, Niš, Departman za psihologiju

UDK 159.9.01:57.06 Blum
37.013

PSIHOLOŠKE OSNOVE BLUMOVE TAKSONOMIJE I NJENE PRIMENE U OBRAZOVNO-VASPITNOM RADU

Sažetak: Ključni psihološki aspekt školskog učenja treba tražiti u aktivnosti učenika, tj. u mentalnim procesima koji omogućavaju usvajanje, zadržavanje učnog sadržaja i rad sa njim. Aktivnosti učenika treba da budu usmerene ka obrazovno-vaspitnim ciljevima, čiju je prvu psihološki zasnovanu klasifikaciju razvio Bendžamin Blum sa saradnicima. U određivanju nivoa složenosti obrazovnih postignuća, Blum se rukovodio složenošću mentalnog procesa koji se odvija tokom rada na sadržaju. Ako se ima u vidu da se o inteligenciji često govori kao o sposobnosti za učenje, jasno je da su mentalni procesi koji se odvijaju tokom učenja u kognitivnom domenu tesno povezani sa inteligencijom. Mentalni procesi koji se pominju u Blumovoj taksonomiji prepoznatljivi su u teorijama strukture inteligencije. Posebnu praktičnu vrednost ovoj taksonomiji daje to što ukazuje na povezanost konkretnih aktivnosti koje učenici izvode, odnosno instrukcija koje im nastavnici daju, sa angažovanjem određenih mentalnih procesa i ostvarivanjem obrazovnih postignuća određenog nivoa. Mogućnosti njene primene u praksi su višestruke. Ova taksonomija obrazovnih postignuća predstavlja dobru polaznu osnovu za planiranje i realizaciju nastavnih aktivnosti, za proces ocenjivanja postignuća učenika, kao i za evaluaciju kvaliteta obrazovanja na svim nivoima unutar jednog sistema, ali i na međunarodnom nivou.

Ključne reči: Obrazovna postignuća, mentalni procesi, inteligencija, nastava i učenje, ocenjivanje i evaluacija

UVOD

Osnovni zadatak obrazovanja jeste da obezbedi ostvarivanje obrazovnih postignuća učenika. To se dešava kroz nastavni proces na čiju efikasnost deluje mnoštvo raznovrsnih faktora, kao što su: nastavni sadržaji i struktura gradiva, organizacija nastave, ličnost nastavnika, gotovost učenika za učenje koja se zasniva na brojnim individualnim karakteristikama učenika (sposobnosti, motivacija, prethodna znanja, lične karakteristike – uzrast, pol, ličnost), podrška porodice, školska klima, fizički uslovi, opremljenost škole nastavnim sredstvima, resursi u okruženju itd. (Andrilović i Čudina, 1985; Bruner, 1976; Malinić, 2006; Ornstein & Talmage, 1977).

¹ gordana.djigic@filfak.ni.ac.rs

Ovako složen i istovremeno izuzetno važan proces (i sa aspekta individualnog razvoja učenika, i sa društvenog aspekta) mora da ima neke ključne oslonce. Te oslonce čine, s jedne strane, nastavni ciljevi (Blum, 1981) i, sa druge strane, struktura aktivnosti učenika u situacijama učenja (Havelka, 2000) koja treba da bude pažljivo osmišljena i vođena tako da obezbedi ostvarivanje postavljenih ciljeva. Može se, dakle, reći da je ključni psihološki aspekt školskog učenja povezan sa aktivnostima učenika, a to su najčešće mentalni procesi koji omogućavaju usvajanje, zadržavanje učenog sadržaja i rad sa njim, i tako vode ka ostvarivanju postavljenih ciljeva. To opet znači da polaznu tačku predstavljaju definisani obrazovno-vaspitni ciljevi. Treba ovde naglasiti da različiti autori govore o očekivanim ishodima učenja, odnosno obrazovnim postignućima, a danas se govori o obrazovnim standardima (Anderson & Krathwohl, 2001). Svi ovi termini imaju isto suštinsko značenje i počivaju zapravo na opisu obrazovno-vaspitnih ciljeva, samo se njima opisuje ostvarena promena, dok ciljevi opisuju željenu promenu.

U vezi sa obrazovno-vaspitnim ciljevima nameću se neka pitanja:

- Kako određujemo ciljeve i očekivane ishode učenja?
- Šta sve može biti obrazovno postignuće?
- Kako „proizvodimo“ željena obrazovna postignuća?
- Kako prepoznamo određeno obrazovno postignuće?

U razrešavanju ovih pitanja, kao i u razjašnjavanju povezanosti između obrazovno-vaspitnih ciljeva i aktivnosti učenika, značajan doprinos je dala Blumova taksonomija obrazovnih postignuća, čije su psihološke osnove i mogućnosti praktične primene tema ovog rada.

BLUMOVA TAKSONOMIJA OBRAZOVNO-VASPITNIH CILJEVA

Blumova taksonomija obrazovnih postignuća nastala je sredinom XX veka. Njen nastanak iniciran je potrebom da se izvrši operacionalizacija obrazovno-vaspitnih ciljeva, kako bi se stručnjacima koji rade u obrazovanju pomoglo da jasnije razlikuju ciljeve čije ostvarivanje treba da obezbede kroz planirane nastavne aktivnosti i čiju ostvarenost treba da provere u postupku ocenjivanja ili evaluacije nastavnog procesa. Namera sa kojom su se Bendžamin Blum i njegovi saradnici (Bloom, 1981) upustili u rešavanje ovog složenog zadatka bila je da sačine jednu standardnu klasifikaciju koja bi nastavnicima pomogla u definisanju maglovitih termina kojima opisuju ciljeve nastave, kao npr. da učenici treba da „usvoje znanje“, „uđu u srž gradiva“, „razumeju gradivo“. Takođe je ideja bila da treba sačiniti jednu naučno zasnovanu klasifikaciju koja će biti utemeljena na psihološkim teorijama i istraživanjima, u kojoj će biti dosledno primenjen jedan princip klasifikacije.

Prilikom pokušaja da se klasifikuju obrazovno-vaspitni ciljevi prvo pitanje koje se postavlja jeste pitanje šta je to što se klasifikuje. Ako se ciljevi obrazovanja shvate kao promene koje se dešavaju kod učenika pod uticajem obrazovanja,

te promene se mogu predstaviti opisom ponašanja učenika za koji se smatra da odgovara tim ciljevima (Nešić, 1995). Istovremeno, promene kod učenika koje nastaju kao rezultat obrazovno-vaspitnog procesa dešavaju se u više područja funkcionisanja učenika. Tako su autori postavili sebi zadatak da izrade klasifikaciju obrazovno-vaspitnih ciljeva u tri područja: kognitivnom, afektivnom i manipulativnom. Kognitivno područje se odnosi na obrazovno-vaspitne ciljeve u vezi sa sticanjem znanja i razvojem intelektualnih sposobnosti i veština i ono je najpre i najviše razrađeno. Afektivno područje obuhvata ciljeve koji se tiču promena u domenu interesovanja, stavova, vrednosti i adekvatnog prilagođavanja. Manipulativno područje obuhvata ciljeve koji se tiču sticanja motoričkih veština. Taksonomija obrazovno-vaspitnih ciljeva u afektivnom i manipulativnom domenu je ostala nedovoljno razrađena zbog teškoća u vezi sa preciznim definisanjem i jasnom klasifikacijom ciljeva u ovim oblastima (Bloom, 1981).

Kao oblik klasifikacije izabrana je taksonomija u kojoj su obrazovno-vaspitni ciljevi poređani hijerarhijski, od jednostavnijih ka složenijim, pri čemu su jednostavniji ciljevi ugrađeni u složenije.

S obzirom na to da je u obrazovno-vaspitnom procesu dominantno angažovano kognitivno područje, najpre je razvijena i objavljena 1956. godine (Bloom, 1981; Vizek-Vidović i sar., 2003) taksonomija obrazovno-vaspitnih ciljeva u ovom području, a ona će i u ovom radu biti u centru pažnje.

Kognitivno područje tiče se ciljeva povezanih sa prepoznavanjem i reprodukcijom gradiva i sa razvojem intelektualnih sposobnosti i veština (Bloom, 1981). Taksonomija u ovom području izgrađena je tako što je najpre sačinjena obimna lista obrazovno-vaspitnih ciljeva koje su Blum i saradnici pronašli u obrazovno-vaspitnim ustanovama i u literaturi, a zatim su svi ti ciljevi svrstani u dve osnovne kategorije. Jednu kategoriju činila su znanja (ciljevi koji se tiču poznavanja i zadržavanja nastavnih sadržaja), a drugu intelektualne sposobnosti i veštine (ciljevi koji se odnose na organizovane načine rada sa podacima koji čine nastavne sadržaje i sa problemima za koje su nekad potrebne informacije koje su deo učenikovog opšteg fonda znanja, a nekad su potrebna i specijalizovana znanja vezana za sadržaje određenog nastavnog predmeta).

Obrazovni ciljevi u okviru kognitivnog područja su definisani na tri načina: najpre je opisana svaka glavna taksonomska kategorija, kao i potkategorije koje joj pripadaju, zatim je (kao ilustracija) navedena lista primera konkretnih obrazovno-vaspitnih ciljeva koji pripadaju svakoj od potkategorija, i na kraju, dati su primeri zadataka za učenike koji se smatraju pogodnim za ispitivanje te potkategorije obrazovno-vaspitnih ciljeva (Bloom, 1981). Upravo u ovom trećem delu opisa je ključ upotrebljivosti Blumove taksonomije, jer su u zadacima sadržane instrukcije koje kod učenika pokreću određeno ponašanje na osnovu koga se prepoznaje ostvarenost konkretnog obrazovno-vaspitnog cilja.

Izgrađena klasifikacija obrazovno-vaspitnih ciljeva u kognitivnom području obuhvata šest osnovnih kategorija i u okviru njih sledeće potkategorije (Bloom, 1981; Grgin, 2004; Nešić, 1995; Pavlović-Babić i sar., 2004; Vizek-Vidović i sar., 2003):

1) Znanje – Znanje se odnosi na mogućnost učenika da se priseti ili reprodukuje gradivo, a u osnovi sticanja znanja je psihički proces pamćenja. Potkategorije ovog nivoa obrazovno-vaspitnih ciljeva su:

- *znanje pojedinosti* (terminologije i specifičnih činjenica);
- *znanje puteva i načina rada sa podacima* (poznavanje konvencija, poznavanje smerova i nizova, poznavanje klasifikacija i kategorija, poznavanje kriterijuma i metodologije); i
- *znanje opštih pojmova i univerzalija u nekom području* (znanje principa i generalizacija i znanje teorija i struktura).

Zahtevi ili instrukcije koje pokreću tipične aktivnosti usmerene ka sticanju znanja ili kroz koje se ono može prepoznati su: opiši, navedi, kaži, ponovi, prepoznaj, identifikuj, imenuj, pronađi, navedi, dopuni niz.

2) Razumevanje – Ovaj nivo ciljeva odnosi se na sposobnost učenika da razume o čemu se govori, u stanju je da na svoj način izloži neki sadržaj i razume zaključke koji neposredno slede iz nekog sadržaja, tvrdnji ili rezultata, a potkategorije ovog nivoa su:

- *prevođenje;*
- *tumačenje i*
- *ekstrapolacija.*

Instrukcije koje pokreću odgovarajuće aktivnosti učenika su: prevedi, organizuj, skрати, izradi na drugačiji način, definiši, interpretiraj, zaključi, predvidi, objasni, pokaži.

3) Primena – Ovde se radi o sposobnosti upotrebe nekih apstrakcija u konkretnim situacijama, odnosno rešavanja problema uz korišćenje naučenih pojmova, ideja, pravila ili postupaka.

Odgovarajuće aktivnosti se kod učenika pokreću sledećim instrukcijama: uopšti, reši, prenesi, daj sopstveni primer, prilagodi, uradi na drugačiji način, prepoznaj na primeru, proširi, uporedi, klasifikuj.

4) Analiza – Analiza se odnosi na sposobnost raščlanjavanja nekog sadržaja ili ideje na sastavne elemente i utvrđivanje hijerarhije i odnosa među elementima. Ovaj nivo obrazovnih ciljeva zasniva se na logičkom mišljenju, a potkategorije unutar njega su:

- *analiza elemenata;*
- *analiza odnosa i*
- *analiza organizacionih principa.*

Da bi se ostvarili ciljevi koji odgovaraju nivou analize, učenicima treba davati instrukcije kao što su: razlikuj, prepoznaj na tipovima primera, potvrdi, skiciraj, napravi dijagram ili tabelu, navedi sve moguće posledice, kategoriši, razgraniči, organizuj, prevedi.

5) Sinteza – Ovaj nivo ciljeva podrazumeva sposobnost kombinovanja poznatih elemenata i stvaranja neke nove celine, modela ili strukture koje pre toga nije bilo. Jasno je da u osnovi postizanja ove kategorije ciljeva leži kreativno, stvaralačko mišljenje. Potkategorije u okviru sinteze su:

- *izrada originalnog i samostalnog usmenog ili pisanog saopštenja;*
- *stvaranje plana rada i*

- *izrada sistema apstraktnih odnosa.*

Učenci će obavljati odgovarajuće aktivnosti usmerene na ostvarivanje ciljeva sa ovog nivoa na osnovu sledećih instrukcija: kreiraj, izmisli, elaboriraj, sažmi, napravi, predstavi slikom, zamisli, modifikuj, poveži, definiši pretpostavke, predvidi, odredi ključne reči (osnovnu tezu, naslov) kombinuj, svedi na najmanju moguću meru.

6) Evaluacija – Ciljevi na nivou evaluacije odnose se na procenu vrednosti ideja i metoda u nekom području na osnovu nekog kriterijuma, odnosno standarda vrednovanja koje može odrediti sam učenik ili mu se oni mogu zadati, pa su dve potkategorije unutar ovog nivoa:

- *evaluacija prema unutrašnjoj evidenciji i*
- *evaluacija prema spoljnim kriterijumima.*

Ovaj nivo obrazovno-vaspitnih ciljeva se može ostvariti ili prepoznati kroz aktivnosti učenika pokrenute instrukcijama: proceni, dokaži, opovrgni, debatuj, proceni težinu, razreši nejasnoću, vrednuj, odmeri, napravi prioritete, prosudi.

Blumova taksonomija je bila podvrgnuta nekim kasnijim revizijama, od kojih je najpoznatija ona koju su sačinili Andersonova i Krathwohl (Anderson & Krathwohl, 2001). I ova revidirana taksonomija zadržava šest nivoa obrazovno-vaspitnih ciljeva, ali su oni sada raspoređeni po dimenziji kognitivnih procesa i formulisani su kao radnje (glagolima, a ne imenicama kao u Blumovoj taksonomiji). Poslednja dva nivoa su zamenila mesta, pa je redosled nivoa obrazovno-vaspitnih ciljeva po dimenziji kognitivnih procesa sada sledeći: **pamtiti** (prepoznati i prisetiti se); **razumeti** (tumačiti, navoditi primere, klasifikovati, sumirati, izvoditi pravila na osnovu datih primera, upoređivati, objasniti); **primeniti** (izvršiti operaciju, implementirati neku proceduru u datoj situaciji); **analizirati** (razlikovati, organizovati, odrediti svojstva); **evaluirati** (proveriti i kritikovati na osnovu kriterijuma i standarda); i **kreirati** (generisati, planirati i proizvoditi nove sklopove ili strukture). Druga izmena se sastoji u uvođenju još jedne dimenzije koja doslednije određuje potkategorije unutar svakog glavnog nivoa. Na toj drugoj dimenziji predstavljeni su različiti tipovi znanja: *znanje činjenica i podataka* (poznavanje terminologije i znanje specifičnih detalja i elemenata nekog sadržaja); *konceptualno znanje* (poznavanje klasifikacija i kategorija, poznavanje principa i generalizacija i poznavanje teorija, modela i struktura); *proceduralno znanje* (posedovanje predmetno-specifičnih veština i poznavanje algoritama, poznavanje predmetno-specifičnih tehnika i metoda, i poznavanje kriterijuma za primenu odgovarajućih procedura); i *metakognitivno znanje* (poznavanje strategija, znanje o tome šta je potrebno za rad na zadacima, znanje o sebi). Ova razrada tipova znanja omogućila je dosledniju primenu istih kriterijuma za razlikovanje potkategorija u okviru svih glavnih kategorija, koji u Blumovoj taksonomiji nisu sasvim dosledno primenjeni, pa klasifikacije potkategorija nisu bile jednako razgranate. U ovoj revidiranoj taksonomiji obrazovno-vaspitni ciljevi se međusobno razlikuju kako po složenosti mentalnih operacija, tako i po tipu znanja, tj. sadržaja na kojima se te operacije vrše.

BLUMOVA TAKSONOMIJA I SHVATANJA O STRUKTURI INTELIGENCIJE

Ako se ima u vidu da se o inteligenciji često govori kao o sposobnosti za učenje, jasno je da su mentalni procesi koji se odvijaju tokom učenja u kognitivnom domenu tesno povezani sa inteligencijom. Stoga bi se teorijska osnova Blumove taksonomije mogla potražiti u teorijama inteligencije.

Mentalni procesi koji se pominju u Blumovoj taksonomiji prepoznatljivi su u mnogim teorijama strukture inteligencije, a ovde će na njih biti skrenuta pažnja kroz kratak hronološki pregled najznačajnijih teorija inteligencije koje se međusobno razlikuju ne samo po vremenu nastanka, već i po osnovnim koncepcijama na kojima su zasnovane.

Prva teorija inteligencije koja je dvadesetih godina XX veka uobličena na osnovu postupka faktorske analize je Spirmanova dvofaktorska teorija (Kvaščev, 1981). Neki mentalni procesi koji su u osnovi razlikovanja nivoa obrazovno-vaspitnih ciljeva u Blumovoj taksonomiji mogu se prepoznati u nekim specijalnim faktorima koje navodi Spirman, na primer u *logičkoj sposobnosti* (nivo analize iz Blumove taksonomije) i u *različitim vrstama pamćenja* (nivo znanja u Blumovoj taksonomiji). Pored prikaza strukture sposobnosti preko *G* i *s* faktora, Spirman se bavio i prirodom inteligencije i principima saznanja kao mehanizmima intelektualnog funkcionisanja. Najznačajniji principi saznanja su, po Spirmanu, *noegenetički zakoni edukacije relacija i korelata*, za koje se može reći da su principi na kojima se zasniva nivo razumevanja iz Blumove taksonomije. Pored toga, Spirman *noegenetičkim zakonima pripisuje i stvaralačku sposobnost*, jer oni produkuju (generišu) nove mentalne sadržaje, pa se može reći da su noegenetički zakoni i u osnovi sinteze kao nivoa kognitivnog postignuća. Najzad, među deset vrsta relacija koje je Spirman otkrio, tu je *relacija dokaza*, koja bi se mogla dovesti u vezu sa evaluacijom iz Blumove taksonomije.

Na osnovu kompleksnijih faktorskih istraživanja, Terston je gotovo tri decenije kasnije razvio teoriju zasnovanu na drugačijoj pretpostavljenoj organizaciji sposobnosti. Terston je pretpostavio da se inteligencija sastoji od većeg broja međusobno nezavisnih oblika intelektualne aktivnosti, pa je razvio teoriju o devet primarnih faktora (Kvaščev, 1981). Za jedan deo Terstonovih faktora može se reći da se međusobno razlikuju prema prirodi sadržaja na koje se odnose intelektualne aktivnosti (prostorni, perceptivni, numerički, verbalni faktor i faktor verbalne fluentnosti), dok je u osnovi razlikovanja preostalih faktora priroda mentalnog procesa (*memorija, indukcija, dedukcija i faktor rezonovanja*). Ova druga grupa faktora odnosi se na procese čije se odvijanje može povezati sa znanjem (*memorija*), razumevanjem (*faktor rezonovanja*), primenom (*faktor dedukcije koji se odnosi na otkrivanje i primenu pravila u novim situacijama*) i analizom (*faktor indukcije koja, prema Terstonu, označava sposobnost pronalaženja prisutnog pravila među datim podacima*) iz Blumove taksonomije.

Hijerarhijske teorije vraćaju na scenu *G* faktor, ali ističu i postojanje većeg broja različitih nivoa sposobnosti koji se međusobno razlikuju po složenosti i po

svom značaju i učešću u opštem intelektualnom funkcionisanju ili u nekim specifičnim mentalnim aktivnostima. Pritom su ovi različiti mentalni nivoi hijerarhijski organizovani. Prvi ovakav model strukture inteligencije razvio je Siril Bert sredinom XX veka (Kvaščev, 1981). Idući od nižih ka višim nivoima u hijerarhiji, Bert razlikuje: senzorni, perceptivni, asocijacioni i relacioni nivo, i na vrhu hijerarhije je G faktor. Mentalni procesi koji se mogu povezati sa kompetencijama karakterističnim za različite nivoe obrazovno-vaspitnih ciljeva iz Blumove taksonomije, nalaze se na asocijativnom i relacionom nivou u Bertovoj teoriji. Na asocijativnom nivou Bert razlikuje faktore prema prirodi kognitivne aktivnosti i prema prirodi sadržaja na kome se ta aktivnost odvija. Prema prirodi mentalnih aktivnosti razlikuju se *memorija* (u osnovi znanja kao obrazovno-vaspitanog cilja) i *produktivna asocijativnost* (u osnovi sinteze iz taksonomije obrazovno-vaspitnih ciljeva). Na relacionom nivou u Bertovoj teoriji nalaze se procesi *poimanja*, *suđenja* i *zaključivanja* koji su relevantni za obrazovno-vaspitne ciljeve koji se nalaze na nivou razumevanja, analize, sinteze i evaluacije.

Najprepoznatljivija je sličnost kategorija obrazovno-vaspitnih ciljeva iz Blumove taksonomije sa Gilfordovim modelom strukture sposobnosti (Guilford, 1959; Kvaščev, 1981). Prema Gilfordovom morfološkom modelu, strukturu inteligencije čini ukupno 120 međusobno nezavisnih sposobnosti koje su definisane kategorijama koje pripadaju trima dimenzijama: operacijama (ima ih pet vrsta), sadržajima (u modelu se razlikuju četiri vrste) i produktima (šest vrsta). Kada definiše svaku od pretpostavljenih 120 sposobnosti, Gilford najpre navodi operaciju koja se vrši na nekom sadržaju i daje određenu vrstu produkta, što ukazuje da i on sam operacije smatra primarnim kriterijumom za razlikovanje sposobnosti. I za ovu analizu su najrelevantnije kategorije operacija iz ovog modela intelekta. To su:

- *Kognicija* – svesnost, neposredno otkrivanje, pronalaženje informacija, shvatanje ili razumevanje;
- *Memorija* – zadržavanje, deponovanje informacija u istom obliku u kome su bile date;
- *Divergentna produkcija* – stvaranje dveju ili više informacija iz date informacije;
- *Konvergentna produkcija* – iznalaženje samo jednog odgovora koji zadovoljava dati uslov;
- *Evaluacija* – poređenje proizvedenih podataka sa poznatom informacijom na osnovu logičkog kriterijuma i donošenje odluke koja dati kriterijum zadovoljava.

U ovim operacijama su vrlo jasno prepoznatljive mentalne aktivnosti povezane sa svim nivoima obrazovno-vaspitnih ciljeva iz Blumove taksonomije, izuzev primene. Uočljivo je da postoje i neke razlike u redosledu između Blumovih taksonomskih kategorija i vrsta mentalnih operacija iz Gilfordovog modela, ali grubo gledano, zastupljen je isti princip: od jednostavnijih ka složenijim mentalnim aktivnostima. Ako se ima u vidu da u Gilfordovom modelu kategorije na jednoj

dimenziji nisu poređane kao taksonomske kategorije kao što je slučaj u Blumovoj klasifikaciji obrazovno-vaspitnih ciljeva, onda postaje manje značajna razlika u redosledu između kognicije i memorije (razumevanja i znanja) i između divergentne i divergentne produkcije (sinteze i analize).

Kada je reč o novijim teorijama inteligencije koje su nastale pred kraj XX veka, među kojima su najistaknutije Gardnerova teorija višestruke inteligencije i Sternbergova triarhijska teorija (Gardner i sar., 1999), ova povezanost između Blumove taksonomije i shvatanja inteligencije nije tako očigledna, ali nije ni isključena. Novije teorije inteligencije napuštaju psihometrijski pristup i stoga u njima nije naglašeno raščlanjavanje strukture intelekta na faktore koji imaju različit status. Doduše, u Gardnerovoj teoriji se izdvajaju različite *vrste inteligencije* kao paralelno postojeće i međusobno nezavisne. Ovo shvatanje inteligencije se razlikuje od faktorskih teorija (npr. od Terstonove teorije primarnih sposobnosti) po tome što se u Gardnerovoj teoriji govori o postojanju većeg broja različitih inteligencija, a ne o faktorima koji predstavljaju elemente jedne strukture. Različite inteligencije se u Gardnerovom modelu razlikuju prema domenima intelektualnog funkcionisanja (lingvistička, muzička, logičko-matematička, prostorna, telesno-kinestetička, intrapersonalna, interpersonalna, prirodnjačka inteligencija), pa bi se moglo pojednostavljeno reći da je osnovni kriterijum za razlikovanje ovih vrsta inteligencije sadržaj, a ne sam tip mentalne aktivnosti, tj. mentalne operacije. Ipak, u okviru svake vrste inteligencije odvijaju se mentalni procesi različite složenosti, s tim što je način mentalnog funkcionisanja specifičan za svaku vrstu inteligencije.

Jedna od tri subteorije u okviru Sternbergove teorije inteligencije bavi se izdvajanjem komponenti koje čine strukturu inteligencije, a koje se međusobno razlikuju prema njihovoj funkciji u ukupnom mentalnom funkcionisanju. Sternberg razlikuje *metakomponente (upravljačke komponente), izvedbene i komponente sticanja znanja*. Imajući u vidu njihove funkcije, moglo bi se zaključiti da komponente sticanja znanja učestvuju u ostvarivanju obrazovno-vaspitnih ciljeva na nivou znanja, a izvedbene komponente u ostvarivanju ciljeva ostalih nivoa. Iako metakomponente imaju sasvim specifičnu funkciju u organizaciji ukupne mentalne aktivnosti, pa su, u tom smislu, relevantne za organizaciju mentalnog funkcionisanja koje vodi ka realizaciji svih obrazovno-vaspitnih ciljeva, moglo bi se reći da njihova uloga nešto više dolazi do izražaja u ostvarivanju ciljeva na nivou evaluacije.

Iz ovog pregleda je jasno da je Blumova taksonomija odgovorila na unapred postavljen zadatak da se formuliše psihološki zasnovana klasifikacija obrazovno-vaspitnih ciljeva (Bloom, 1981). Mentalne aktivnosti koje su potrebne za dostizanje obrazovno-vaspitnih ciljeva različitog nivoa složenosti zapravo predstavljaju procese ili operacije koje različite teorije inteligencije prepoznaju kao srž intelektualnog funkcionisanja. Moglo bi se reći da upravo zahvaljujući tome Blumova taksonomija predstavlja vrednu i još uvek neprevaziđenu klasifikaciju obrazovno-vaspitnih ciljeva.

PRAKTIČNE VREDNOSTI BLUMOVE TAKSONOMIJE I MOGUĆNOSTI NJENE PRIMENE

Jedan od kriterijuma koji su Blum i saradnici sebi unapred postavili na početku izrade klasifikacije obrazovno-vaspitnih ciljeva bio je i taj da ona treba da bude praktično primenljiva – da pomogne nastavnicima u jasnijem razumevanju nastavnih ciljeva i u izradi zadataka kojima će adekvatnije ispitati i oceniti postignuća učenika (Bloom, 1981). Zahvaljujući opisima konkretnih aktivnosti učenika kroz koje se prepoznaju pojedini nivoi obrazovno-vaspitnih ciljeva, Blumova taksonomija je ispunila i ovaj kriterijum i postala vrlo praktična alatka za praktičan nastavni rad.

S obzirom na to da je nastava proces usmeren na ostvarivanje obrazovno-vaspitnih ciljeva, ova taksonomija predstavlja jasan vodič šta je to što treba ostvariti. Ali i više od toga. Ona daje jasnije smernice u pogledu aktivnosti koje nastavnici treba da pokrenu kod učenika. Da bi se tokom nastavnog procesa dešavalo učenje koje se definiše kao menjanje jedinice uslovljeno njenom *delatnošću* koja je izazvana njenim potrebama i određenim uticajem sredine (Stevanović, 1975), nastavnici treba da planiraju nastavu tako da adekvatnim instrukcijama (Pavlović-Babić i sar., 2004) pokrenu upravo one aktivnosti učenika koje će dovesti do ostvarivanja željenih obrazovno-vaspitnih ciljeva. To znači da je Blumova taksonomija dobar oslonac nastavnicima u fazi planiranja nastave tako što im pomaže u jasnom postavljanju ciljeva i dobrom struktuiranju i organizovanju nastavnog procesa (Anderson & Krathwohl, 2001; Vizek-Vidović i sar., 2003).

Istovremeno, taksonomija obrazovno-vaspitnih ciljeva predstavlja dobar oslonac za ispitivanje i ocenjivanje postignuća učenika. Kada su obrazovno-vaspitni ciljevi opisani preko ponašanja učenika, onda je sasvim jasno koje aktivnosti učenika treba da iniciraju zahtevi u zadacima za ispitivanje obrazovnih postignuća.

Oslanjajući se na Blumovu taksonomiju u procesu planiranja i realizacije nastave i ocenjivanja učeničkih postignuća, nastavnici izbegavaju rizik da se rezultati njihovog rada svedu samo ili uglavnom na memorisanje nastavnih sadržaja, što se u PISA istraživanjima obrazovnih postignuća pokazalo kao realno stanje u našem obrazovnom sistemu (Baucal i Babić, 2010), i istovremeno otvaraju mogućnost da njihovi učenici stiču kompleksnija i funkcionalnija postignuća.

Taksonomija obrazovno-vaspitnih ciljeva pomaže nastavnicima i u procesu praćenja napredovanja učenika u skladu sa postavljenim ciljevima. Na osnovu uvida ostvarenih takvim praćenjem nastavnici mogu da vrše smislene korekcije svog nastavnog plana kako bi posvetili više pažnje i vremena onim ciljevima koje nisu prepoznali kroz ishode učenja svojih učenika. Ako nastavnici još u ovaj proces uključe i same učenike, podstičući ih na samoprocenu kroz poređenje očekivanih i ostvarenih ishoda (Vizek-Vidović i sar., 2003), doprineće i razvoju motivacije za učenje kod svojih učenika. Samoprocena učenika predstavlja dobar način za razvijanje odgovornosti učenika za sopstveni napredak i uspeh u učenju, tj. za razvoj samoregulacije u učenju (Boekaerts, 1997).

Blumova taksonomija obrazovno-vaspitnih ciljeva, odnosno obrazovnih postignuća predstavlja i okvir za izradu standarda obrazovnih postignuća i procenu kvaliteta obrazovanja na različitim nivoima. Kada je reč o vrednovanju kvaliteta obrazovanja unutar pojedinih škola, razreda ili odeljenja, ono se vrši na osnovu nacionalnih standarda obrazovnih postignuća koji se formulišu u skladu sa opisima taksonomskih kategorija obrazovno-vaspitnih ciljeva. U našem obrazovnom sistemu trenutno postoje Obrazovni standardi za kraj obaveznog obrazovanja (Čaprić, 2009) i Obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obaveznog obrazovanja za predmete srpski jezik, matematika i priroda i društvo. Taksonomija obrazovnih postignuća je polazište i za procenu stanja na nivou obrazovnog sistema, bez koje je nemoguće dobro kreiranje obrazovne politike i mera koje će doprineti poboljšanju kvaliteta obrazovanja u zemlji. Takva procena stanja vrši se na osnovu nacionalnih testiranja učenika u kojima se koriste zadaci koji ispituju različite nivoe postignuća (Čaprić i sar., 2007), a u sastavljanju zadataka ponovo kao oslonac služe opisi različitih nivoa obrazovno-vaspitnih ciljeva. Najzad, i periodična međunarodna istraživanja školskih postignuća koja obezbeđuju uporednu procenu kvaliteta obrazovanja u zemljama učesnicama, kao što su PISA i TIMS istraživanja koja se sprovode i u Srbiji (Bauca i Babić, 2010) zasnovana su na opisima obrazovnih kompetencija učenika određenog uzrasta, a opisi kompetencija koje ispituju korišćeni testovi znanja takođe suštinski odgovaraju opisima obrazovno-vaspitnih ciljeva različitih nivoa iz Blumove taksonomije.

ZAKLJUČAK

Iako Blumova taksonomija predstavlja pokušaj operacionalnog defnisanja tako složenih fenomena kao što su obrazovno-vaspitni ciljevi (ili postignuća), te joj se stoga mogu uputiti brojne kritike (počev od toga da složeni psihički fenomen svodi na ponašanje, do pitanja da li je odnos između različitih nivoa hijerarhijski i da li je baš izabrani redosled obrazovnih ciljeva najispravniji), ona je dala, a i danas daje značajan doprinos unapređenju kvaliteta obrazovanja. Njena neosporna vrednost jeste u tome da je ponudila jednu dovoljno generalizovanu klasifikaciju obrazovno-vaspitnih ciljeva različite složenosti, primenljivu u svim školskim predmetima, koja predstavlja dobar vodič nastavnicima ka čemu sve treba da se usmere u nastavnom procesu. Naročito je važno to što taksonomija skreće pažnju na važnost razvijanja viših mentalnih procesa koji lako ostanu zanemareni u nastavnom procesu kada on nije vođen ovako jasnom klasifikacijom obrazovno-vaspitnih ciljeva. Taksonomija je psihološki utemeljena zahvaljujući tome što je svaki nivo ciljeva povezan sa mentalnim procesima ili operacijama različite složenosti, a njen praktični značaj sadržan je u opisu aktivnosti koje odgovarajućim zahtevom u zadatku ili instrukcijom u toku nastave treba pokrenuti kod učenika da bi se „proizvelo“ postignuće koje odgovara svakom od opisanih obrazovno-vaspitnih ciljeva. Od nastanka Blumove taksonomije do danas bilo je pokušaja njene dorade, revizije ili izgradnje novih taksonomija obrazovno-vaspitnih ciljeva

u kognitivnom području, ali se suštinski princip klasifikacije nije bitno promenio u tim kasnijim pokušajima, a to je razlikovanje obrazovnih postignuća zasnovanih na različito složenim mentalnim procesima. Iz tog razloga Blumova taksonomija je aktuelna i u savremenim obrazovnim sistemima kao podloga za kvalitetnije vođeni nastavni proces, za kvalitetnije ocenjivanje učenika, za definisanje obrazovnih standarda na nivou sistema obrazovanja, ili za definisanje međunarodno relevantnih standarda obrazovanja na osnovu kojih se može upoređivati kvalitet obrazovanja u različitim zemljama.

LITERATURA

- Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). *A taxonomy for learning, teaching and assessing*. New York, San Francisco, Boston: Addison Wesley Longman, Inc.
- Andrilović, V., Čudina, M. (1985). *Psihologija učenja i nastave*. Zagreb: Školska knjiga.
- Baucal, A., Pavlović-Babić, D. (2010). *Nauči me da mislim, nauči me da učim*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta i Centar za primenjenu psihologiju.
- Bloom, B. S. (1981). *Taksonomija ili klasifikacija obrazovnih i odgojnih ciljeva, Knjiga I – Kognitivno područje*. Beograd: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja.
- Boekaerts, M. (1997). Samoregulisano učenje na spoju kognicije i motivacije. *Psihologija u svetu*, 1, 44–55.
- Bruner, Dž. (1976). Proces obrazovanja. *Pedagogija*, 2–3, 273–321.
- Čaprić, G., Vukmirović, J., Najdanović-Tomić, J., Todorović, O., Stanić, A., Pejić, A., Pantić, J., Nikolić, J., Džida, B., Glamočak, S., Golubović-Tasevska, M. (2007). *Nacionalno testiranje učenika IV razreda osnovne škole*. Beograd: Mnistarstvo prosvete i sporta; Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. Preuzeto sa: <http://www.ceo.edu.rs/images/stories/publikacije/NacionalnoTestiranjeIV.pdf>
- Čaprić, G. (2009). *Obrazovni standardi za kraj obaveznog obrazovanja*. Beograd: Ministarstvo prosvete; Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. Preuzeto sa: <http://www.ceo.edu.rs/images/stories/publikacije/Obrazovni%20standardi%202009.pdf>
- Gardner, H., Kornhaber, M. L., Wake, W. K. (1999). *Inteligencija – različita gledišta*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Grgin, T. (2004). *Edukacijska psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Guilford, J. P. (1959). *Three faces of intellect*. *The American Psychologist*, No. 14, 469–479.
- Havelka, N. (2000). *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kvaščev, R. (1981). *Mogućnosti i granice razvoja inteligencije*. Beograd: Nolit.
- Malinić, D. (2006). Uzroci školskog neuspeha. U: Krnjajić, S. (Ured.). *Pretpostavke uspešne nastave* (229–254). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Nešić, B. (1995). *Teme iz pedagoške psihologije*. Niš: Filozofski fakultet u Prištini.
- Ornstein, A. C., Talmage, H. (1977). The rethoric and the realities of accountability. In:

- Clarizio, H. F., Craig, R. C., Mehrens, W. A. (Eds.). *Contemporary issues in educational psychology* (21-30). Boston, London, Sidney, Toronto: Allyn and Bacon, Inc.
- Pavlović-Babić, D., Havelka, N., Glamočak, S., Stanić, A. (2004). *Školsko ocenjivanje u osnovnoj i srednjoj školi*. Beograd: Zavod za vrednovanje kvaliteta u obrazovanju i vaspitanju.
- Stevanović, B. (1975). *Pedagoška psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vizek-Vidović, V., Rijavec, M., Vlahović-Štetić, V., Miljković, D. (2003). *Psihologija obrazovanja*. Zagreb: IEP-VERN.

Gordana D. Đigić

PSYCHOLOGICAL BASIS OF BLOOM'S TAXONOMY AND IT'S APPLICATION IN EDUCATIONAL WORK

Summary: Key psychological aspect of school learning could be found in students' activities, precisely in mental processes that enable acquiring, retention and work with learned content. Students' activities should be directed toward educational goals, whose first psychologically based classification developed Benjamin Bloom with associates. In determining the complexity level of educational achievements, Bloom led the complexity of the mental processes which takes place during the work on content. Having in mind that the intelligence is often seen as learning ability, it is clear that mental processes which occur during learning in the cognitive domain are closely associated with intelligence. Mental processes discussed in Bloom's taxonomy could be identified in the theories of the intelligence structure. Special practical value of this taxonomy is based on pointing out the connection between the specific activities carried out by students, or teachers' instructions on the one hand and on the other hand the engagement of certain mental processes and achieving a certain level of educational achievement. The possibilities of its application in practice are manifold. This taxonomy of educational achievements is a good starting point for planning and implementation of learning activities into teaching process, for school assessment, as well as for evaluating the quality of education at all levels within a system, but also at the international level.

Key words: educational achievement, mental processes, intelligence, teaching and learning, assessment and evaluation

Prof. dr Dragana Bjekić¹
Milica Vučetić
Univerzitet u Kragujevcu
Fakultet tehničkih nauka u Čačku

UDK 371.13:004.738.5

E-NASTAVA KAO TEHNOLOGIJA PROFESIONALNOG DELOVANJA I USAVRŠAVANJA NASTAVNIKA²

Sažetak: Danas je e-učenje čitav sistem postupaka, procesa i nastavnog materijala koji obezbeđuju raznovrsnost i efikasnost učenja kao individualne aktivnosti (i psihičkog procesa), i kao važne društvene aktivnosti koja nije samo procedura učenja u školskom sistemu, već predstavlja i formativnu aktivnost razvoja čitave zajednice i deo profesionalnog razvoja. Paralelno sa pojmom e-učenje svoje mesto zauzima i pojam e-nastava. U radu su razmatrane kompetencije nastavnika potrebne da realizuje e-nastavu i integriše informaciono-komunikacionu tehnologiju u nastavni proces. E-obrazovanje i e-nastava se oslanjaju na pojedine tehnološke standarde profesionalnog delovanja nastavnika. Deo ovih standarda opisuje opštu kompetentnost nastavnika u primeni informaciono-komunikacione tehnologije, a deo opisuje specifične e-kompetencije oblikovanja posebnih e-obrazovnih sistema. Pregledane su mogućnosti nastavnika za razvoj e-kompetencija – i u okviru programa stručnog usavršavanja (u Srbiji u školskoj 2011/2012. godini je 12% programa stručnog usavršavanja omogućavalo sticanje različitih IKT kompetencija), i u okviru formalnog univerzitetskog obrazovanja. Rezultati pokazuju izraženu orijentaciju programa stručnog usavršavanja da nastavnici razviju posebne e-kompetencije korišćenja informaciono-komunikacione tehnologije, da savladaju pojedine alate i softvere, ali nisu usmereni na razvoj integrisane e-kompetentnosti, dok je analizirani studijski program master akademskih studija namenjen baš sticanju integrisane kompetentnosti nastavnika za e-nastavu. E-učenje kao psihološki proces i e-nastava kao pedagoški proces su u ovom radu u prvom planu.

Cljučne reči: E-nastava, e-nastavnik, e-učenik, kompetentnost nastavnika

UČENJE I NASTAVA U E-OKRUŽENJU

Danas je **elektronsko učenje (e-učenje)** čitav sistem postupaka, procesa i nastavnog materijala podržan informaciono-komunikacionom tehnologijom

¹ e-mail: dragana.bjekic@ftn.kg.ac.rs

² Rad je razvijen u okviru projekta OI 179026.

(IKT) koji obezbeđuje raznovrsnost i efikasnost učenja kao individualne aktivnosti (i psihičkog procesa), i kao važne društvene aktivnosti koja nije samo procedura učenja u školskom sistemu, već predstavlja i formativnu aktivnost razvoja čitave zajednice i deo profesionalnog razvoja (Bjekić, 2008). Definicije ovog pojma su se razvijale prateći razvoj samog procesa kakav je elektronsko učenje, kao i razvoj podržavajuće tehnologije. Prvobitna određenja e-učenje sagledavaju kao proces učenja tehnološki podržan korišćenjem računara, ili „interaktivno učenje u okviru koga je sadržaj učenja dostupan onlajn i obezbeđuje automatski fidbek za sve učenikove aktivnosti“ (Paulsen, prema Devedžić, 2006: 2). Danas su distinkcije između pojmova e-učenje, onlajn učenje, učenje na daljinu očigledne, ali ne prevelike da ne bi u osnovi svega mogli da prepoznamo svojstva e-učenja. E-učenje se pojavljuje u dva osnovna modaliteta: kao sistem postupaka u vaspitno-obrazovnom procesu i različitim nastavnim sistemima (klasična nastava podržana informaciono-komunikacionom tehnologijom, ali i hibridna nastava), i kao deo posebnog nastavnog sistema kakva je e-nastava koja se realizuje onlajn (Bjekić i dr., 2008).

Paralelno sa pojmom e-učenje, u sistemu pojmova o obrazovanju svoje mesto zauzima i pojam **elektronska nastava (e-nastava)**. Precizno značenje pojma e-nastava obuhvata sistem učenikovih i nastavnikovih aktivnosti u nastavi podržanoj i oblikovanoj dostignućima informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) i elektronskim tehnološkim rešenjima. Pojam elektronska nastava se u teoriji i praksi **elektronskog obrazovanja (e-obrazovanja)** koristi u dvojakom značenju – i da označi nastavu kao obostranu interakciju nastavnika i učenika, ali i kao sinonim za nastavnikovu aktivnost poučavanja korišćenjem odgovarajuće elektronske i računarske tehnologije.

Pedagoški okvir za pojmove e-učenje i e-nastava (u užem značenju) donekle je različit. Dok je e-učenje fokusirano na učenika i proces učenja (kako se odvija proces učenja), e-nastava je „sistem oblikovan da unapredi nastavnikov rad i rezultate, samoregulaciju i motivaciju u nastavnom delovanju; dizajnirana je sa ciljem da podrži nastavnika da u okruženju e-učenja bude uspešan u poučavanju...“ (Nakajima, 2006). Odnos e-učenja i e-nastave se može objasniti kroz integraciju četiri tradicionalna i konstitutivna elementa uspešne nastave – učenik, nastavnik, kurikulum i repertoari koje treba naučiti – u jedan nastavni sistem, zasnovan na konceptu komunikacije omogućene dostignućima informaciono-komunikacione tehnologije.

E-učenje/e-nastava kao komunikacioni proces

Komunikacija ima veoma značajnu ulogu u oblikovanju uspešnih scenarija e-učenja i e-nastave, pa većina softvera koji upravljaju e-učenjem ima značajnu komunikacionu podršku. Istraživači nastave pomoću računara proučavaju neke karakteristike obrazovne komunikacije pomoću medija (Schwartzman, 2007), tj. komunikacije u nastavi posredovane elektronskom i informaciono-komunikaci-

onom tehnologijom. Proučavane su procedure davanja fidbeka e-učenicima, posebno univerzitetskim e-studentima, podsticanje njihove interakcije, angažovanje, a sve sa ciljem da se prevaziđu nerazumevanja ograničenja koja elektronski mediji primenjeni u nastavi imaju. Švarcmen (Schwartzman, 2007: 115), na osnovu pregleda istraživanja, ističe fleksibilnost onlajn nastave u novom elektronskom informaciono-tehnološkom okruženju zasnovanom na veb 2.0 tehnologiji. Relativno je malo radova o ishodima učenja na onlajn kursovima, kao i empirijskih istraživanja o socijalnim efektima virtuelnog i onlajn nastavnog okruženja (Schwartzman, 2007: 115). Možda je razlog malog broja ovakvih istraživanja sama dinamika razvoja veb tehnologije, jer se tek sada intenzivira razvoj socijalno adaptabilnih okruženja za onlajn učenje: socijalne mreže dobijaju sve veći značaj, kolaborativna IT razvija efikasnije modele primene.

Danas razvoj e-obrazovanja integriše socijalne dimenzije i funkcionalne elemente ritualnih komunikacionih modela. Dva osnovna komunikaciona modaliteta u okviru onlajn kurseva i e-učenja/nastave su: sinhrona i asinhrona komunikacija (koristi se i pojmovi sinhronizovana i nesinhronizovana komunikacija) (Bjekić, 2009).

Sinhrona komunikacija je komunikacija učesnika kursa i e-nastavnika (nastavnika u elektronskom nastavnom okruženju) u realnom vremenu, istovremeno. Ostvaruje se organizovanjem pričaonicama, korišćenjem tehničke podrške (veb kamere, mikrofoni, telefoni), videokonferencijskom komunikacijom. Osnovni potencijal ovakvog učenja jeste formiranje e-zajednice. I učenici i nastavnici shvataju sinhrono e-učenje kao učenje koje je više socijalno od asinhronog; ovakvo učenje pomaže e-učenicima da se osećaju kao učesnici, a ne da budu izolovani. Izolacija se prevazilazi kontinuiranim kontaktom, posebno sinhronim, i povećanjem svesnosti o sebi kao članu zajednice, pre nego izolovanoj individui koja komunicira sa računarom (Hrastinski, 2008).

Asinhrona komunikacija je komunikacija e-učenika i e-nastavnika u vreme koje svako pojedinačno bira. Ostvaruje se korišćenjem foruma, elektronske pošte, razmene dokumenata, SMS-a. Asinhrono e-učenje se uobičajeno realizuje korišćenjem medija kakvi su e-mail i diskusione grupe. Ovakvo e-učenje osnažuje radne relacije između učenika sa nastavnicima, čak i kada učesnici nisu dostupni onlajn u isto vreme. Ovo je ključna komponenta fleksibilnosti e-učenja. Mnogi ljudi pristupaju on-lajn kursovima baš zbog njihove asinhrono prirode (mogu da se uključe u e-nastavni proces kada njima odgovara).

Tabela 1. Kognitivne i personalne dimenzije asinhronog-sinhronog e-učenja (Hrastinski)

Asinhrono e-učenje	Sinhrono e-učenje
Kognitivna participacija	Personalna participacija
Povećanje refleksije i sposobnosti za obradu informacija	Povećanje uzbuđenja, motivacije i konvergentnosti značenja

Hrastinski (Hrastinski, 2008; Bjekić, 2009) navodi da asinhrona komunikacija povećava sposobnost e-učenika da obrađuju informacije, jer je u asinhronom diskutovanju i pripremi za diskusiju lakše pronaći još podataka. Analizom asinhronog i sinhronog e-učenje na psihološkim dimenzijama (tabela 1), prepoznaje se da asinhrono e-učenje aktivira kognitivne dimenzije e-učenika i kognitivno angažovanje, a sinhrono e-učenje aktivira personalne dimenzije i angažovanje na nivou dinamičkih svojstava ličnosti. I asinhrona, i sinhrona komunikacija imaju svoje mesto u procesu e-nastave i e-učenja (tabela 2). Obe vrste komunikacije u okviru e-učenja utiču na formiranje socijalnih mreža između e-učenika.

Tabela 2. Upotreba asinhronog i sinhronog e-učenja (adaptirano prema: Hrastinski, 2008)

	Asinhrono e-učenje	Sinhrono e-učenje
Kada?	Potrebna je refleksija o složenim sadržajima. Sinhroni sastanci ne mogu da se održavaju zbog posla, porodičnih i drugih obaveza.	Diskusija o manje složenim (jednostavnijim) temama. Planiranje zadataka.
Zašto?	Studenti imaju više vremena da se izraze pošto pošiljalac ne očekuje odmah odgovor	Student postaje ažurniji i motivisaniji pošto se očekuje brz odgovor.
Kako?	Koriste se asinhrona sredstva kao: e-pošta, blog, forum...	Koriste se sinhrona sredstva kao što su videokonferencije, kratke poruke, pričaonice, direktni sastanci licem u lice, sastanci.
Primeri	Očekuje se da studenti razmišljaju o temi i kritički procene ideje članova svoje grupe. Mogu da budu pozvani da učestvuju u onlajn diskusiji na diskusionom savetu.	Nastavnik koji želi da izloži pojmove iz literature na pojednostavljen način može dati onlajn lekciju preko videokonferencijskog sistema

Psihološke osnove e-učenja/e-nastave

Razvoj e-učenja i e-nastave, kao i profesionalne potrebe nastavnika u novom obrazovnom (elektronskom) okruženju, zahtevaju proučavanje e-učenja/e-nastave i iz ugla psiholoških i pedagoških disciplina (Bjekić, 2008). Psihologija e-učenja proučava psihološke aspekte e-učenja (efekte e-učenja na psihičke procese, psihičke osobine, ličnost, razvoj, ali i efekte ovih procesa, osobina, karakteristika ličnosti, razvojnih dostignuća na tok, organizaciju i rezultate e-učenja). Pedagogi-

ja e-obrazovanja sagledava širi organizacioni i sistemski kontekst e-obrazovanja, e-učenja, e-nastave, razvoj e-kurseva itd.

Istraživači su već veoma saglasni oko toga koje su psihološke i pedagoške kategorije važne za oblikovanje e-obrazovanja (Carteli, 2006; Devedžić, 2006): potrebe učenika; učenikove kognitivne karakteristike i posebnosti kognitivne strukture, stilovi učenja, procedure samoregulisanog učenja, motivacija, predznanja; nastavnikove nastavne veštine, posebne kompetencije, stavovi, komunikacione veštine, nastavni stil; karakteristike nastavnog sadržaja; komponente nastavnog procesa kao specifičnog komunikacionog procesa; ciljevi i zadaci učenja, kao i očekivani ishodi učenja; opšta strategija obrazovanja i dominirajući teorijski pristupi itd.

U oblikovanju e-učenja i e-nastave prepoznatljiv je dominirajući uticaj pedagoškog konstruktivizma i teorija motivacije. Prema konstruktivističkim principima, koji individualnu i kooperativnu aktivnost/iskustvo određuju kao preduslove uspeha u učenju, e-nastava je nastavni sistem „vođenja učenika u procesu konstruisanja sopstvenog znanja i povećavanja svesnosti o kontekstu saznavanja“ (Schertler, prema Carteli, 2006: 223) korišćenjem moderne IKT. S druge strane, pri oblikovanju i realizaciji e-nastave je veoma važno postići snažnu motivaciju za učenje. Istraživači e-učenja uzimaju u obzir sledeće motivacione kategorije: nivo aspiracije, motivaciju postignuća, radoznalost, dimenziju intrinzičke-ekstrinzičke motivacije, motivacione komponente specifične za nastavne predmete.

Komunikacija u e-nastavi pokreće, ali i odražava različite oblike kolaborativnog i kooperativnog učenja i rada. O kolaborativnom i kooperativnom učenju sada se, u kontekstu sociokonstruktivističkog pedagoškog pristupa, često govori i tim oblicima učenja se teži. Iako se pojmovi ponekad poistovećuju, oni ipak imaju specifična značenja. Kolaboracija je „filozofija interakcije i lični životni stil u okviru koga su osobe odgovorne za svoje akcije, uključujući i učenje poštovanje sposobnosti saradnika, odnosno osoba s kojima zajedno deluju“ (Panitz, 1996). Kooperacija se odnosi na operacionalizovanu strukturu interakcije koja omogućava postizanje određenih rezultata i ciljeva putem zajedničkog rada članova grupe, a osnova kooperacije u procesima učenja su zajednički cilj i zajednička aktivnost koju sprovode ravnopravni učesnici.

Koncept kooperativne nastave je bazični konstrukt za razvoj scenarija e-nastave. Kolaborativnost u e-nastavi se temelji na procedurama kooperativnog učenja koje uključuje zajednički rad učenika u okviru koga svi teže da postignu zajednički cilj, a čime se ostvaruje (Bjekić i dr. 2007):

- Osnaživanje pozitivne međuzavisnosti: članovi tima moraju da ostvaruju međusobne kontakte u postizanju cilja: ako neki član tima nije u tome uspešan, svi članovi trpe posledice;
- Individualna odgovornost: svi učenici u grupi su odgovorni za posao koji dele i za korišćenje materijala koje treba naučiti;
- Podsticanje interakcije jedan na jedan i različite forme interpersonalne: mada pojedine grupe mogu raditi tako da podele zadatke i rade individualno, većina mora da deluje interaktivno, tako da svi čla-

novi grupe daju jedni drugima povratnu poruku, razmatrajući međusobno zaključke jednih i drugih, i, što je možda najvažnije, poučavajući i ohrabrujući jedni druge;

- Upotreba saradničkih komunikacionih veština i sposobnosti: učenici se ohrabruju i međusobno potpomažu da razviju i primenjuju veštine izgrađivanja poverenja, liderstva, donošenja odluka, kao i veštine prevladavanja konflikata u onlajn okruženju;

- Osnaživanje grupnih procesa: članovi tima postavljaju grupne ciljeve, procenjuju da li su ih kao tim ostvarili, identifikuju promene koje treba da učine da bi ubuduće funkcionisali uspešnije.

- U kolaborativnom modelu nastave očekuje se potpuna odgovornost učenika/grupe za davanje rešenja i odgovora: učenici procenjuju dovoljnost informacija, identifikuju druge izvore, međusobno razmenjuju radni materijal. Nastavnik u ovom kolaborativnom okruženju procenjuje progres grupe i daje sugestije u vezi sa radom grupe, dostupan je za konsultacije i ima ulogu facilitatora (olakšava proces učenja). Konačni produkt grupne aktivnosti određuje grupa uz konsultacije sa nastavnikom.

Oblikovanje e-učenja/e-nastave

Scenario za e-nastavu određuje aktivnosti nastavnika, aktivnosti učenika i nastavne postupke u nastavnom sistemu i obrazovanju. Scenario za e-nastavu zahteva da se nastavnik „fokusira na davanje podrške, savetovanje, moderaciju procesa učenja mnogo više nego na prenošenje znanja“ (Schertler, 2006: 222).

Struktura procesa e-učenja uslovljava primenu nekoliko modela scenarija e-učenja: (a) scenario e-učenja zasnovan na mogućnostima vebe; (b) scenario e-učenja zasnovan na radu u odeljenju/učionici; (c) scenario on-lajn e-učenja u učionici; (d) scenario kurseva na mreži; (e) scenario e-učenja omogućen korišćenjem tehnologija za audio/video prenos uživo putem interneta; (f) scenario e-učenja u hipermedijalnoj učionici (Milosevic et al. 2006); (g) scenario e-učenja koji kombinuje tradicionalno učenje u učionici i e-učenje, tj. hibridna nastava (blended learning, Devedžić, 2006: 5).

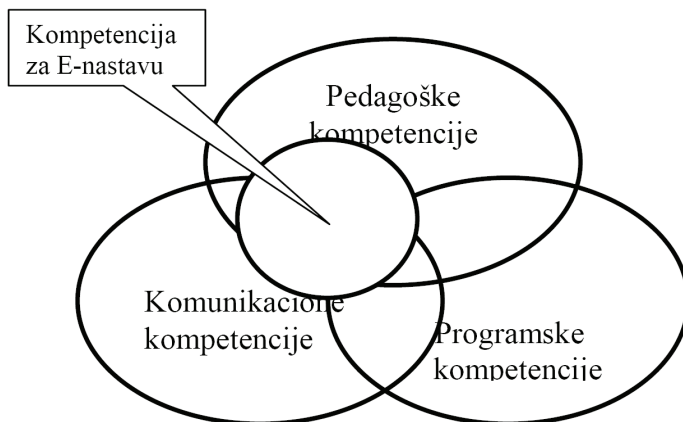
Nastavnikova aktivnost u pripremanju scenarija za e-učenje se prepoznaje u okviru dva važna zadatka: obezbeđivanje sadržaja učenicima za učenje i podrška komunikaciji između učenika i nastavnika (Schertler and Bodendorf, 2003). U oblikovanju e-nastave se insistira na projektovanju aktivnosti prema ishodima. E-nastavi se pristupa kao modalitetu upravljanja procesom učenikovog učenja u nastavi (Petrina, 2007). Kreiranje scenarija za e-nastavu je složena aktivnost. Ako scenario kreira jedan nastavnik, on ili ona mora da nauči/savlada širok spektar znanja, veština i sposobnosti. Treba da zna dovoljno o: strukturi nastavnog sistema; dinamici vežbanja; statusu fidbeka u nastavi; načinu korišćenja IKT; posebnim karakteristikama i zahtevima za e-učenje; posebnim/specijalnim karakteristikama

e-nastave; modelima scenarija za e-nastavu; sadržaju kursa, odnosno nastavnog predmeta itd.

KOMPETENTNOST NASTAVNIKA ZA RAD U E-OKRUŽENJU

Većina istraživača E-učenja je usmerena na položaj učenika u e-učenju, dok se istraživanja položaja nastavnika u e-učenju sprovode veoma retko (Nakajima, 2006; Schertler, according to Carteli, 2006), a istraživanja e-nastave su čak zanemarljiva (Bjekić, 2010).

Profesionalna kompetentnost nastavnika je složen sistem (Bjekić & Zlatić, 2006; Ogienko & Royak, 2009; Pantić & Wubbels, 2010). Da bi postigao očekivane ishode vaspitno-obrazovnog procesa, nastavnik može da realizuje nastavu koristeći elemente informacionih tehnologija, razvijenih modela multimedijalne nastave, dostignuća e-učenja... Ovi elementi omogućavaju dizajniranje novog nastavnog sistema koji nazivamo e-nastava (elektronska nastava ili nastava podržana informacionom i komunikacionom tehnologijom), a aktivnost nastavnika u tom sistemu e-poučavanje. Realizacija aktivnosti koje konstituišu e-poučavanje u okviru e-nastave, zahteva od nastavnika širok repertoar znanja i veština uključenih u osnovne kategorije profesionalnih kompetencija (Bjekić i dr. 2008; slika 1).

Sl. 1. Struktura nastavnikove kompetentnosti
(Bjekić i Zlatić, 2006, Bjekić et al. 2010)

Diferenciraju se tri posebna pristupa integrisanju IKT-a u nastavni proces: primena dostignuća IKT-a u nastavi tako da čitav tehnološki sistem i računar u njemu imaju status nastavnog sredstva; korišćenje procedura e-učenja, koje kao takvo ima status autonomne procedure u obrazovanju; realizacija e-nastave kojoj se pristupa kao razvijenom nastavnom sistemu.

Posebne e-kompetencije nastavnika i profesionalne uloge

E-obrazovanje i e-nastava se oslanjaju na pojedine tehnološke standarde profesionalnog delovanja nastavnika (UNESCO). Deo standarda koje su razvile različite institucije, opisuje opštu kompetentnost nastavnika u primeni IKT-a, a deo opisuje specifične e-kompetencije oblikovanja posebnih e-obrazovnih sistema (e-učenja, e-nastava) (Awouters et al., 2008; Campor-Cespedes, 2010; Dondi et al., 2005). U okviru opštih standarda korišćenja IKT-a, nastavnik: zna osnovne operacije i pojmove o računaru i IKT-u; lično i profesionalno koristi IKT; primenjuje IKT u nastavi; primenjuje IKT u skladu sa socijalnim, etičkim i humanim principima; koristi IKT kao produktivni alat (integriše napredna svojstva tehnologije za podršku nastavi, proširenje komunikacije van učionice, efikasnije obavljanje rutinskih administrativnih poslova i svakodnevnih zadataka itd.), razvija istraživački pristup, rešava probleme i proizvodi; razvija elemente informatičke pismenosti (Technology Standards for All Illinois Teacher, 2007). E-kompetencije nastavnika shvatamo kao sintezu didaktičkih, tehničkih, personalnih i organizacionih komponenti potrebnih za uspešno oblikovanje i realizovanje e-obrazovanja i e-nastave (Krneta et al., 2007).

Koje profesionalne uloge nastavnik može da realizuje u nastavnom sistemu kakav je e-nastava? Nastavnik može da ima poziciju kreatora e-nastavnog procesa (autora, prema Devedžić, 2006: 77) ili korisnika dostignuća e-učenja/e-nastave u svojoj nastavi.

Osnovna struktura kompetentnosti nastavnika za e-nastavu zahteva da bude kompetentan da primenjuje e-nastavne sadržaje u okviru aktivnosti e-nastavnog sistema (nastavnik kao instruktor i tutor) i da kreira odgovarajuće e-nastavne sadržaje (Milošević et al., 2006). Kada primenjuje sadržaje koje su drugi kreirali, nastavnikove aktivnosti su (IZVOR): upravljanje procesom učenja, pružanje podrške procesu učenja i refleksiji, komunikacija sa učenicima, integracija e-nastavnika sadržaja i aktivnosti i IKT podrške. Kreiranje e-nastavnih sadržaja obuhvata sledeće nastavnikove aktivnosti: pripremu i oblikovanje sadržaja i kursa (analiza zadataka i sl.); modelovanje nastave i nastavne strategije; pripremanje infotehnološke osnove e-nastave; pripremanje odgovarajuće dokumentacije; integrisanje elemenata onlajn nastavne procedure u e-nastavu. Svaka od nastavnikovih uloga u tradicionalnoj nastavi (model, dijagnostičar, planer, organizator, inicijator, kreator, motivator, partner, instruktor/edukator, dokumentator/administrator, evaluator, medijator, savetnik, samoprocenjivač, učenik, samo realizator, Bjekić i dr. 2010; Ivić i dr. 2001) ima svoje zahteve i u e-nastavnom okruženju. Na primer, u ulozi organizatora, nastavnik u e-okruženju organizuje sopstvene i učenikove aktivnosti u okviru e-nastave, kanale komunikacije, vrši selekciju sadržaja i procedura za učenje, kao kreator, nastavnik razvija kurikulum za e-kurseve, kreira scenario e-nastave, kao partner nastavnik saraduje sa učenicima u indirektnoj e-nastavnoj komunikaciji, stvara jasan i individualizovan fidbek, razvija obrazovne socijalne mreže itd. U e-okruženju u kome sve češće realizuje nastavu, nastavnik

postaje e-nastavnik. Pojam e-nastavnik se koristi da opiše nastavnika koji realizuje nastavni proces koristeći IKT uvažavajući principe e-učenja. Bogatstvo uloga koje ostvaruje e-nastavnik prepoznaje se u načinima (posebnim ulogama) kojima ostvaruje zahtev da bude e-moderator (Denis et al., 2004, tabela 3).

Tabela 3. Uloge e-tutora/e-moderatora u e-učenju (Denis et al. 2004)

Centralne uloge	Aktivnosti i ponašanja e-nastavnika kao e-tutora
Facilitator sadržaja	Ponekad interveniše kao ekspert za predmet, ponekad objašnjava sadržaj, vodi e-učenike kroz sistem pojmova predmeta
Metakognitivni facilitator	Podržava refleksiju u odnosu na aktivnosti onlajn učenja i ishode, proučava razvoj veština
Facilitator procesa	Daje podršku učenikovim strategijama učenja, upravlja vremenom
Savetnik	Daje savete, daje institucionalnu podršku procesu e-učenja
Procenjivač: formativni i sumativni	Daje povratne informacije o postignuću u zadacima i o načinu izvršavanja zadataka
Tehnolog	Daje podršku kako koristiti tehnologije i sredstva učenja
Dobavljač resursa	Identifikuje, locira, razvija i proizvodi izvore potrebne kao podrška učenju
Periferne uloge u odnosu na uloge e-tutora, ali formativne za celokupno delovanje e-nastavnika	
Menadžer i administrator	Upravlja procesima e-kursa, administrator je kursa
Dizajner	Ponekad se uključuje u oblikovanje kursa, pedagoško oblikovanje nastavnih jedinica
Saradnik učenicima u učenju	Često prijateljski orijentisan i usmeren ka završetku kursa, uporedo sa učenicima se uključuje u aktivnosti
Istraživač	Refleksivni je praktičar i akcioni istraživač koji proučava e-učenje/e-nastavu na osnovu ličnog iskustva e-tutora/e-moderatora

Proširivanje profesionalne delatnosti nastavnika ulogama u okviru kreiranja i realizacije e-nastave zahteva razvoj posebnih kompetencija, a za šta je neophodno izgrađivanje njihovih pozitivnih stavova prema e-nastavi (Jimoyiannis & Komis, 2007; Kadjevich, 2006).

Spremnost nastavnika za korišćenje e-tehnologije u nastavi: Da li su nastavnici u Srbiji konačno spremni za ovu već dvadesetogodišnju inovaciju?

Već više od dvadeset godina i u Srbiji su sprovedena i ponavljana istraživanja spremnosti nastavnika za primenu IKT-a u nastavi, kao i za e-učenje (izabrana su samo neka: Petrović i Krneta, 1991; Jelić, 2011; Nikolić, 2011; Randić i Bjekić, 1995; Stevanović, 2009). Ispitivani su stavovi prema uvođenju IKT-a/IT-a u nastavu, samoprocena veština za primenu, struktura IKT-a kompetencija itd. Uglavnom postoji zainteresovanost nastavnika, ali ne i dovoljna svesnost o strukturi IKT kom-

petencija i refleksija o sopstvenim IKT kompetencijama. Između zainteresovanosti i očekivanja, sa jedne strane, i spremnosti za primenu IKT-a u nastavi, a posebno za razvijeniji sistem e-nastave, još uvek postoji značajan raskorak. Zbog toga je rasvetljavanje mogućnosti da se nastavnici osposobe za primenu IKT-a u nastavi i e-nastavu učeći i sami u poziciji e-učenika takođe tema ovog rada. Opisan je jedan razvijeni model za osposobljavanje za realizaciju e-nastave zasnovan na iskustvenom učenju samih nastavnika i usmeren ka razumevanju prirode i psiholoških aspekata procesa e-učenja/e-nastave.

Da bi razvio zahtevane kompetencije za e-nastavu, potrebno je da nastavnik (Bjekić i dr., 2008):

- u toku inicijalnog obrazovanja dostigne visok stepen funkcionalne informatičke pismenosti, kao i sistematizovana znanja o e-učenju i e-nastavi;
- u toku profesionalnog delovanja, kada je olakšana integracija sve tri grupe kompetencija nastavnika, da se osposobi za kreiranje i primenu e-nastavnog sistema.

Jedno od pitanja postavljenih u ovom radu je i kako se nastavnici osposobljavaju za ovakvo obrazovno okruženje. Zato su analizirani programi stručnog usavršavanja nastavnika namenjeni razvoju e-kompetencija (114 programa u Katalogu 2011/2012), kao i univerzitetski studijski program za obrazovanje nastavnika za e-nastavu u kojima su oni postavljeni u poziciju e-učenika.

Rezultati pokazuju izraženu orijentaciju programa stručnog usavršavanja da nastavnici razviju posebne e-kompetencije korišćenja informaciono-komunikacione tehnologije, da savladaju pojedine alate i softvere, ali nisu usmereni na razvoj integrisane e-kompetentnosti.

U skladu sa tendencijom povećavanja broja akreditovanih programa stručnog usavršavanja u obrazovanju, ali i u skladu sa ekspanzijom informacione tehnologije u područje obrazovanje, značajno se povećao i broj programa namenjenih osposobljavanju nastavnika za primenu ove tehnologije u nastavi. U prvim katalozima (pilot katalog 2002. godine i katalog 2002/2003), pored programa namenjenih usavršavanju u oblasti predmeta Informatika i računarstvo i u oblasti primenjenog računarstva i informatike u srednjim stručnim školama, samo 2,5% programa bilo je namenjeno usavršavanju nastavnika različitih predmeta za primenu pojedinih elemenata e-učenja i razvoju kompetencija za oblikovanje i primenu e-nastave konkretnih predmeta. U školskoj 2011/2012. godini zaposleni u obrazovanju su mogli da izaberu da osnažuju svoje IKT kompetencije u okviru nekog od 114 programa (12%). Pored programa usavršavanja koji obezbeđuju razvoj opšte informatičke pismenosti i kulture nastavnika primenljive u nastavi, nedostaju programi koji specijalizovano usavršavaju nastavnike za kreiranje e-nastave i hibridnog nastavnog sistema (integracija tradicionalne nastave, e-nastave i drugih savremenih nastavnih sistema).

Pored usavršavanja u okviru propisanih programa stručnog usavršavanja, nastavnici mogu da razvijaju svoje kompetencije za e-učenje i e-nastavu kao

oblik formalnog obrazovanja i školovanja na visokoškolskim institucijama i na specijalizovanim studijskim programima. I u evropskim, i u vanevropskim visokoškolskim sistemima su razvijeni u okviru formalnog univerzitetskog obrazovanja studijski programi za formiranje i razvoj profesionalnih kompetencija za organizaciju i primenu e-učenja i e-nastave (Bjekić et al., 2011). Ovi programi su ili posebni studijski programi, ili delovi programa iz oblasti e-učenja i obrazovanja na daljinu, a dostupni su i u okviru inicijalnog obrazovanja, i u različitim fazama stručnog usavršavanja profesionalaca u sistemu vaspitanja i obrazovanja. Jedan takav specijalizovani studijski program, i istovremeno jedini u Srbiji, u okviru koga se nastavnici mogu osposobiti za e-nastavu i e-učenje i steći e-kompetencije, razvijen je studijski program master akademskih studija za elektronsko učenje i realizuje se od školske 2008/2009. godine (Bjekić et al., 2010: MASTleU).

Ove jednogodišnje master studije za elektronsko učenje omogućavaju studentima da ovladaju visokospecijalizovanim znanjima i veštinama za dizajniranje, razvoj i primenu materijala i procedura za elektronsko učenje i učenje na daljinu i da steknu sledeće kompetencije: sistem složenih teorijskih znanja o pedagoškim procesima i tehnološkim sistemima; osposobljenost za selekciju, primenu, istraživanje, evaluaciju, inoviranje i razvoj savremenih metoda i oblika učenja i poučavanja; veštine planiranja i upravljanja procesima učenja i poučavanja, kao i oblikovanja situacija učenja; specijalizovana znanja i veštine iz posebnih oblasti elektronskog obrazovanja (dizajniranje, kreiranje, implementacija, isporuka, evaluacija i upravljanje elektronskim kursevima); osposobljenost da koristi složene teorije u interpretaciji i da demonstrira praktična znanja i primenjuje ih u kreiranju onlajn učenja i u sinhronom i u asinhronom modu, kao i da upravlja u onlajn grupama (MASTleU). Kada završi studije ovaj master profesor funkcionalno objašnjava procese i dimenzije e-obrazovanja, e-nastave i e-učenja; istražuje osnovne principe učenja uz primenu multimedija; analizira interakcije u okviru e-učenja/e-nastave; selektuje i primenjuje odgovarajuću tehnologiju i alate pri kreiranju različitih rešenja za e-učenje; razume funkcionisanje hardverske, softverske i komunikacione infrastrukture za e-učenje i uspeva da konfigurise i koristi različite multimedijalne uređaje, softverske alate u razvoju i realizaciji e-učenja; dizajnira, razvija i realizuje procedure e-učenja prema specifičnim potrebama pojedinaca, grupa i sistema; kritički analizira, primenjuje i razvija sisteme za pomoć pri učenju i podršku učenicima i drugim onlajn korisnicima; razvija plan ocenjivanja, tehnike e-ocenjivanja, prikupljanja podataka o postignuću i interpretira napredovanje učenika; efektivno koristi LMS za onlajn poučavanje; procenjuje instrukcione okvire za definisanje infrastrukture i mrežnih zahteva za e-učenje; analizira i unapređuje uloge e-edukatora, e-menadžera, e-administratora; upravlja sopstvenim učenjem i planira profesionalni razvoj; razvija istraživačke projekte iz oblasti e-učenja (MASTleU). Ovaj studijski program omogućava da nastavnik razvije sopstvene kompetencije za e-nastavu integrišući lično iskustvo e-učenika u jednom sistemu obrazovanja na daljinu sa sistemizovanim znanjima i veštinama koje su sadržaji ovog studijskog programa. Da bi

stekao ove kompetencije, student savlađuje tri obavezna predmeta (Psihologija nastave i učenja u e-obrazovanju, Infrastruktura za e-učenje i Alati i tehnologije za e-učenje) i 3 izborna predmeta (Ocenjivanje u e-učenju, Instrukcioni dizajn i razvoj e-kurseva, Obrazovanje odraslih i doživotno učenje, Sistemi za upravljanje e-učenjem, Informacione tehnologije u integrisanim sistemima, Interakcija čovek-računar, Upravljanje projektima e-učenja, Korisnička podrška za e-učenje, Multimedija u e-učenju, Virtuelna instrumentacija), realizuje stručnu praksu razvijajući e-kurs i priprema i brani master rad.

ZAKLJUČAK

Rasprostranjenost primene e-učenja (bilo da je deo klasičnog nastavnog procesa, hibridne nastave ili u potpunosti onlajn obrazovanja i obrazovanja na daljinu uz pomoć e-tehnologije), postavlja pred savremenog nastavnika brojne zahteve – kako one vezane za proširivanje znanja o psihološkim i pedagoškim osnovama novog „oblika učenja“ ili novog nastavnog sistema (e-nastave), tako i one vezane za razvoj novih profesionalnih veština i osnaživanje novih profesionalnih uloga. Nove forme komunikacije u okviru e-nastave, utemeljene na sociokonstruktivističkim pristupima, pomeraju delovanje nastavnika iz pozicije izvora znanja, ka poziciji e-moderatora/e-tutora u nastavnom procesu u novom okruženju. Iako se već najmanje dvadeset godina i u Srbiji analizira spremnost nastavnika za inovaciju kakva je e-učenje, e-nastave, odnosno primena IKT-a u nastavnom procesu, mnogo je važnije proučavati i razvijati programe za razvoj nastavnikovih znanja i veština za primenu ove, uslovno rečeno, inovacije. Tendencija da se sve veća pažnja posvećuje nastavnikovom osposobljavanju za e-učenje/e-nastavu prikazana je povećanjem broja akreditovanih programa stručnog usavršavanja u desetogodišnjem periodu, ali i razvojem specijalizovanog studijskog programa na nivou master akademskih studija namenjenog razvoju e-kompetencija nastavnika. I programi stručnog usavršavanja, i formalno univerzitetsko obrazovanje za nove uloge nastavnika u obrazovnom e-okruženju oslanjaju se na elemente iskusnog učenja samih nastavnika, a vode izgrađivanju interdisciplinarnog pristupa nastavi kao preduslovu povećanja kvaliteta obrazovanja.

Zahvalnost: Rad je razvijen u okviru projekta OI 179026 Učiteljskog fakulteta u Užicu, a koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

- Awouters, V., Jans, R. & Jans, S. (2008). E-Learning Competencies for Teachers in Secondary and Higher Education, Conferencia Internacional e-Learning, Zaragoza, Abril 2008, EcoMEDIAeurope, preuzeto aprila 2009. godine sa http://edict.khlim.be/edict/documenten/Paper_Zaragoza_Valere_Awouters.pdf

- Bjekić, D. (2009). Komunikacioni aspekti e-nastave, u: Danilović, M. (ur). *Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja – zbornik radova*, Novi Sad: FTN i Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Bjekić, D., Krneta, R. i Milošević, D. (2008). Kompetencije za e-nastavu u sistemu profesionalnih kompetencija nastavnika osnovne škole, *Inovacije u nastavi*, 21(2), 7–20.
- Bjekić, D., Krneta, R. i Milošević, D. (2010). Teacher Education from E-Learner to E-Teacher: Master Curriculum, *TOJET – Turkish Online Journal of Educational Technology*, 9(1), 202–212, Available on <http://www.tojet.net/articles/9122.pdf>
- Bjekić, D., Vasilijević, D. i Krneta, R. (2008). Osposobljavanje za e-učenje i e-nastavu i sistemu stručnog usavršavanja učitelja, *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta u Užicu*, 11 (10/2008), 77–92.
- Bjekić, D., Zlatić, L. & Arsović, B. (2011) Teacher Education between New Sciences, *Journal of Educational Sciences and Psychology*, I(LXIII)1, 1–8. <http://jesp.upg-ploiesti.ro/>
- Bjekić, M., Bjekić, D. i Stanković, N. (2003/2004). Kriterijumi informatičke pismenosti nastavnika, u: *Komunikacija i mediji - zbornik radova*, Jagodina: Učiteljski fakultet, Beograd: IPI, 336–352.
- Campor Cespedes, J., Brenes Matarrita, O. L. & Solano Castro, A. (2010). Competencias del docente de educacion superior en linea (teacher competencies for on line higher education), *Revista Actualidades Investigativas en Educacion*, (Costa Rica) 10(3), 1–19. dostupno na <http://revista.inie.ucr.ac.cr>
- Carteli, A. (editor, 2006): *Teaching in the Knowledge Society – New Skills and Instruments for Teachers*, Hershey-London-Melbourne-Singapore: Information Science Publishing.
- Denis, B., Watland, P., Pirotte, S., Verday, N. (2004). Roles and Competencies of the e-Tutor, NLC 2004, dostupno na http://www.networkedlearningconference.org.uk/past/nlc2004/proceeding/symposia/symposium6/denis_et_al.htm
- Dovedžić, V. (2006): *Semantic WEB and education*, New York, NY, USA: Springer's Integrated Series in Information Systems.
- Dondi, C., Mancinelli, E. & Moretti, M. (2005): Adapting Existing Competence Frameworks to Higher Education Environments, Scier, Bologna, Italy, преузето маја 2007. године на <http://www.ecompetence.info/uploads/media/ch2.pdf>
- ***eTeaching Certificate program, University of Tennessee, преузето маја 2007. године на http://www.anywhere.tennessee.edu/iei/eteaching/eTeaching_outline.pdf
- Hrastinski, S. (2008). Asynchronous and Synchronous E-Learning, *EDUCAUSE Quarterly*, 31(4), dostupno na <http://www.educause.edu/ero/article/asynchronous-and-synchronous-e-learning>
- Ivić, I., Pešikan, A. i Janković, S. (2001). *Aktivno učenje/nastava*, Beograd: Filozofski fakultet, Institut za psihologiju.
- Jelić, K. (2011). *E-učenje i usavršavanje nastavnika*, Master rad, Čačak: Tehnički fakultet,
- Jimoyiannis, A. & Komis, V. (2007). Examining teachers' beliefs about ICT in education: implication of a teacher preparation program, *Teacher Development*, 11(2), 149/173.
- Kadijevich, Dj. (2006): Achieving educational technology standards: the relationship between student teacher's interest and institutional support offered, *Journal of Computer Assisted Learning* 22 (6), 437–443.

- Krneta, R., Bjekic, D. & Milosevic, D. (2007). Competencies of e-teaching in the system of teachers' competence, ETAI 2007, 18–22. September, Ohrid, Macedonia, http://www1.etf.ukim.edu.mk/SCM_CO21A06/conference/E3-2.pdf *Book of Abstract, 29. CD Preceedings, Available on* http://www1/etf.ukim.edu.mk/SCM_CO21A06/conference/E3-2.pdf
- Master study for e-learning, TEMPUS-JEP-41016-2006, Čačak: Technical faculty, <http://www.tfc.kg.ac.rs/tempus-jep-41016-2006>
- MASTleU – Master akademske studije Tehnika i informatika za elektronsko učenje, Čačak: Fakultet tehničkih nauka, dostupno na <http://www.ftn.kg.ac.rs/studije/master-tehnika-informatika>
- Milosevic, D., Debevc, M., Krneta, R. & Brkovic, M. (2006): Building e-Learning Curriculum through analyzing necessary competences, *Scientific Bulletin of Politehnica University of Timisquara, Transactions on automatic control and computer science*, Vol. 51 (65), No. 3: 43–48.
- Nakajima, K. (2006): Is “e-Teaching” Web Zero or Potentially Web 2.1?, преузето априла 2007. године са http://www.cccties.org/access/toukou/nakajima_20061117_2.pdf
- Nikolić, Ž. (2011). *ICT kompetentnost nastavnika, master rad*, Čačak: Tehnički fakultet.
- Panitz, T. (1996). A Definition of Collaborative vs. Cooperative Learning, Deliberations, dostupno na <http://www.londonmet.ac.uk/deliberations/collaborative-learning/panitz-paper.cfm>
- Pantić, N. & Wubbels, T. (2010). Teacher competencies as a basis for teacher education – Views of Serbian teachers and teacher educators. *Teaching and Teacher Education*, 26(3), 694–703.
- Petrović, D. i Krneta, R. (1991). Spremnost nastavnika za nastavu pomoću računara, u: *Zbornik radova “Informatika u obrazovanju i nove obrazovne tehnologije”*, Zrenjanin: Tehnički fakultet “Mihajlo Pupin”, 50/1-50/9
- Randić, S. i Bjekić, D. (1995). Računar u nastavi - nastava o računaru, u: *Zbornik radova „Tehničko obrazovanje”*, Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin”, 76–85.
- Schertler, M. & Bodendorf, F. (2003): Supporting the Teacher's Role in Web-Based Learning Environments, ICOOL 2003 – International conference on Open and Online Learning, преузето априла 2007. са <http://www.icool.uom.ac.mu/2003/papers/file/Bodendorf.pdf>
- Stevanović, V., (2009). *Spremnost nastavnika za e-učenje, master rad*, Čačak: Tehnički fakultet, dostupno na <http://e-lab.tfc.kg.ac.rs/moodle/course/view.php?id=60>
- Schwartzman, R. (2007). Electronifying Oral Communication: Refining the Conceptual Framework for Online Instruction, *College Student Journal*, 41(1). <http://www.questia.com/read/1G1-161282228/electronifying-oral-communication-refining-the-conceptual>
- UNESCO. ICT competency standards for teachers, Towards ICT Skills for Teachers, dostupno na <http://cst.unesco-ci.org/sites/projects/cst/default.aspx> i <http://www.unesco.org/en/competency-standards-teachers>

Prof. dr Dragana Bjekić, Milica Vučetić

E-TEACHING AS TECHNOLOGY OF TEACHERS' PROFESSIONAL ACTIVITIES AND IN-SERVICE EDUCATION

Summary: Today, e-learning is a system of procedures, processes and instructional materials that provides the diversity and efficiency of learning as an individual activity and psychological process, as well as an important social activity which is not only a procedure in the school system but represents a formative activity of both community and individual development as well. The concept of e-teaching is developed in parallel with the concept of e-learning. Teacher's competencies for e-teaching and for integrating ICT in teaching are discussed in the paper. E-education and e-teaching are based on technological standards of teachers' professional activities. Some of these standards define teachers' general ICT competence and others define specific e-competencies for designing e-educational systems and e-courses. The paper also presents the review of possibilities for development of teacher's e-competencies – as a part of in-service education (in 2011/2012 in Serbia there are 12% of in-service programmes for ICT competencies development) and as a part of formal university education. The results show a significant orientation of professional development programmes towards developing special e-competencies for implementation of ICT and for learning certain tools and softwares, but they are not focused on the development of integrated e-competence. Contrary to these in-service programmes, the analyzed master curriculum is focused exactly on the development of integrated e-teaching competence. The focus of the paper is placed on the e-learning as a psychological process and e-teaching as an educational process.

Key words: e-teaching, e-learning, e-teacher, e-learner, teacher competence.

ISPITIVANJE ANKSIOZNOSTI U UČENJU STRANIH JEZIKA

Sažetak: Anksioznost predstavlja subjektivni osećaj napetosti, strepnje, nerveze i brige i povezana je sa povišenom budnošću autonomnog nervnog sistema. Značajan je uticaj anksioznosti na učenje stranog jezika, naročito u usmenoj komunikaciji na stranom jeziku. Anksioznost u nastavi stranih jezika predstavlja situaciono-specifičnu anksioznost koja se javlja u nastavi stranog jezika u razredu i obuhvata raznovrsne vidove samopercepcije, uverenja i ponašanja koji se odnose na učenje stranog jezika u razredu. U radu je dat pregled različitih izvora anksioznosti u učenju stranih jezika u razredu. Predstavljen je pojam anksioznost u učenju stranih jezika i faktori anksioznosti – komunikacijska anksioznost, anksioznost u testiranju i strah od negativne evaluacije. Predstavljen je instrument za merenje anksioznosti u učenju stranih jezika – Skala za merenje anksioznosti u učenju stranih jezika u razredu, kao najčešće primenjivani instrument za ovu vrstu ispitivanja. Anksioznost u učenju stranih jezika je proučavana na uzorku od 60 studenata Agronomskog fakulteta u Čačku koji su učili engleski jezik kao strani jezik struke. Rezultati istraživanja pokazuju da se anksioznost u učenju stranih jezika, komunikacijska anksioznost i strah od negativne evaluacije mogu redukovati primenom određenog nastavnog programa u nastavi stranog jezika i optimalnim trajanjem instrukcije na stranom jeziku.

Cljučne reči: Anksioznost, nastava, strani jezik

UVOD

Učenje stranog jezika jeste složen zadatak sa dvostrukim učinkom – dok su neki učenici uspešni u ovladavanju stranim jezikom, drugima, pak, učenje stranog jezika predstavlja stalnu borbu iz koje neretko izađu poraženi, neuspevajući da dostignu željeni nivo vladanja stranim jezikom. Razlog za uspeh odnosno neuspeh u učenju stranih jezika teoretičari i istraživači u oblasti usvajanja stranog jezika vide ne samo u kognitivnim faktorima kao što su inteligencija, spremnost za učenje stranog jezika, stilovi učenja, već i u afektivnim i emocionalnim faktorima (stavovi, anksioznost, interesovanja, motivacija, inhibicija, itd.). Kada govorimo

¹ milevicabojovic@gmail.com

o ovim poslednjim, postoji uverenje da je anksioznost onaj afektivni faktor koji može biti iniciran u procesu učenja stranog jezika u razrednom kontekstu (MacIntyre, 1995; MacIntyre & Gardner, 1991; Ohata, 2005).

ANKSIOZNOST U UČENJU STRANIH JEZIKA

Kao psihološki konstrukt, anksioznost se određuje kao strepnja ili nejasan strah indirektno povezan sa određenim objektom a javlja se pobudom limbičkog sistema koji ima značajnu, indirektnu ulogu u mnogim oblicima ljudskog delovanja, uključujući i komunikaciju (Scovel, 1978: 134), odnosno kao subjektivni osećaj napetosti, strepnje, nervoze i brige i povezana je sa povišenom budnošću autonomnog nervnog sistema (Spielberger, 1983). Ovo osećanje bojazni, strepnje, uznemirenosti i napetosti razlikuje se od straha po svojoj složenosti, ali i rasplinutosti, neodređenosti pošto nije vezano za neki određeni objekat (Trebešanin, 2004).

Šezdesetih godina dvadesetog veka došlo je do značajnog konceptualnog razvoja u izučavanju fenomena anksioznosti (Cattel & Sheier, 1961, 1963; Lazarus et al., 1966; Spielberger, 1966, prema Spielberger & Sydeman, 1994; Toth, 2010; Tovilović et al., 2009). Iz tog perioda potiče i distinkcija između anksioznosti kao osobine ličnosti i anksioznosti kao stanja, a ova dva koncepta su dalje elaborirana razvojem mernih instrumenata (State/Trait Anxiety Inventory – Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970; Spielberger, 1983). Neophodno je naglasiti da su ove dve dimenzije međusobno povezane (Spielberger, 1994) – što je viši nivo anksioznosti shvaćene kao osobina ličnosti viši je nivo anksioznosti kao stanja koju pojedinac može da doživi u stresnoj situaciji. Međutim, pošto se anksioznost kao osobina i anksioznost kao stanje uvek prate u okviru specifične situacije, čini se da nijedan od ova dva konstrukta nije dovoljan da obuhvati složene interakcije između pojedinca i njegovog okruženja u određivanju ljudskih emocija i ponašanja (Endler, 1975; Mischel, 1973, prema Chiang, 2006: 15). Ovakva razmatranja su naglasila značaj interakcije između anksioznosti kao osobine ličnosti i osobina specifične situacije što je i dovelo do razvoja instrumenata za merenje situaciono-specifične anksioznosti kao što su merenja testovske anksioznosti i anksioznosti u učenju stranog jezika.

Danas se u proučavanjima anksioznosti identifikuju njene tri dimenzije:

- anksioznost kao osobina jeste relativno stabilna osobina ličnosti i odnosi se na razlike između pojedinaca u tendenciji da poimaju stresne situacije kao opasne ili preteće i da na njih reaguju intenzivnije (Spielberger, 1983: 1);
- anksioznost kao stanje se odnosi na trenutnu i prolaznu anksioznost i predstavlja reakciju na spoljašnji ili unutrašnji stimulus opažen kao opasnost ili pretnja (na primer, važan test) (Spielberger, 1983); menja se tokom vremena i varira u intenzitetu;
- situaciono-specifična anksioznost predstavlja mogućnost da se postane anksiozan u određenom kontekstu (testovska anksioznost, ma-

tematička anksioznost, jezička anksioznost); reflektuje anksioznost kao osobinu koja se vremenom ponavlja u određenoj situaciji (McIntyre & Gardner, 1991, prema Horwitz, 2001; Spielberg, Anton & Bedell, 1976, prema Woodrow, 2006).

Ove tri navedene dimenzije anksioznosti se mogu posmatrati na kontinuumu stabilnost–prolaznost (Zheng, 2008) – anksioznost kao osobina koja ukazuje na stabilnu predispoziciju da se bude anksiozan predstavlja jednu krajnost kontinuuma; anksioznost kao stanje koje se odnosi na prolazno neprijatno emocionalno stanje predstavlja drugu krajnost kontinuuma; konačno, situaciono-specifična anksioznost koja se odnosi na verovatnoću da se postane anksiozan u specifičnim situacijama nalazi se u sredini kontinuuma.

Anksioznost u učenju stranih jezika predstavlja aspekt situaciono-specifične anksioznosti i odvija se u učionici u procesu učenja stranog jezika. Anksioznost u učenju stranih jezika predstavlja skup samoopoimanja, uverenja i ponašanja koja se odnose na učenje stranog jezika u razrednom kontekstu, a proističe iz jedinstvene prirode učenja stranih jezika, odnosno od inherentne neautentičnosti povezane sa neadekvatno razvijenim komunikativnim sposobnostima na stranom jeziku (Horwitz, Horwitz & Cope, 1986: 128).

Različiti su izvori anksioznosti u učenju stranih jezika. Primarni izvori obuhvataju komunikacijsku anksioznost, strah od negativne evaluacije i testovsku anksioznost (Horwitz, et al., 1986). Takođe, mogući izvori anksioznosti mogu biti i nivo nastave stranog jezika, samopercipiranje sopstvene spremnosti na učenje stranog jezika, određene varijable ličnosti (na primer, perfekcionizam, strah od usmenog obraćanja u javnosti) ili stresna iskustva u samoj učionici/pedagoškom kontekstu (Price, 1991, prema Zheng, 2008). Pored prethodno navedenog, Jangova (Young, 1991) je, uz uzročnik anksioznosti u koji spadaju učenik, nastavnik i razredno okruženje, identifikovala i šest izvora anksioznosti koji su međusobno povezani: personalna i interpersonalna anksioznost, uverenja učenika o učenju stranog jezika, uverenja nastavnika stranih jezika o učenju stranog jezika, nastavne aktivnosti i procedure, interakcija nastavnik–učenik, provera znanja/testiranje na stranom jeziku.

FAKTORI ANKSIOZNOSTI U UČENJU STRANIH JEZIKA

Teorijski okvir za koncept anksioznosti u učenju stranog jezika razvili su Horwitz i saradnici (1986) određivši njene faktore:

- **komunikacijska anksioznost** se odnosi na stidljivost, strah i anksioznost da se komunicira sa drugima, a manifestuje se u vidu postojanja teškoća u obraćanju u javnosti, u slušanju i razumevanju sagovornika;
- **testovska anksioznost** ukazuje na zabrinutost posledicama neadekvatnog jezičkog delovanja na testu ili u okviru drugog oblika evaluacije; predstavlja oblik anksioznosti jezičkog delovanja koji potiče od

straha od neuspeha (usmeni test potencijalno provocira istovremeno i testovsku i komunikacijsku anksioznost);

- **strah od negativne evaluacije** odnosi se na strah pojedinca od procenjivanja od strane drugih, izbegavanje situacija koje podrazumevaju evaluaciju i očekivanja da drugi mogu da ga procene u negativnom svetlu; predstavlja širi termin od testovske anksioznosti, nije ograničen na kontekst testiranja već je primenjiv na bilo koji aspekt socijalnog i evaluativnog konteksta (na primer, razgovor za posao, usmena prezentacija na času stranog jezika);

Mada komunikacijska anksioznost, testovska anksioznost i strah od negativne evaluacije predstavljaju koncepte korisne za opisivanje anksioznosti u učenju stranog jezika, potrebno je naglasiti da anksioznost u učenju stranih jezika ipak nije puka kombinacija ovih strahova koji su preneti u kontekst učenja stranih jezika već predstavlja kompleks samopercepcije, uverenja, osećanja i ponašanja koja se odnose na učenje stranog jezika u učionici, a potiču iz osobenosti procesa učenja stranih jezika. U skladu sa svojim teorijskim postavkama Horwitz i saradnici (Horwitz, 1986; Horwitz et al., 1986) razvili su instrument za merenje anksioznosti u učenju stranih jezika – Skalu anksioznosti u učenju stranih jezika (Foreign Language Classroom Anxiety Scale – FLCAS), koja je postala najčešće korišćeni instrument za ovakvu vrstu ispitivanja.

ORGANIZACIJA ISTRAŽIVANJA

Opšti problem istraživanja predstavlja ispitivanje stepena anksioznosti u učenju stranih jezika studenata koji uče engleski jezik kao strani jezik. Cilj istraživanja je odrediti nivo anksioznosti studenata koji uče engleski kao strani jezik, utvrditi da li postoje razlike u nivou anksioznosti u zavisnosti od primenjenih nastavnih programa u okviru nastave stranog jezika struke, odnosno u zavisnosti od trajanja instrukcije na stranom jeziku struke.

Varijable u istraživanju obuhvataju:

1) **nastavni program** primenjen u nastavi stranog jezika (J2), odnosi se na četiri različita primenjena nastavna programa u istraživanju i to na:

- komunikativni pristup (KP) u učenju stranog jezika podrazumeva pristup zasnovan na sadržaju kroz izvođenje zadataka karakterističnih za samu struku; usmeren je ka razvoju i integrisanju osnovnih jezičkih veština (čitanje, slušanje, govor i pisanje), ali i veština interakcije (znati kako razgovarati sa drugima), veštine transformacije i manipulacije tekstovima (rezimiranje, parafraziranje, hvatanje beležaka, prevođenje, pisanje diktata, itd.);
- pristup učenju stranog jezika zasnovan na sadržaju (SP) koji je karakterističan za konkretnu naučnu disciplinu, a obuhvata intenzivan razvoj veština čitanja (čitanje za akademske potrebe, sposobnosti otkrivanja suštine teksta, razvijanje sposobnosti razumevanja pisanog teksta) dok su veštine pisanja i govora/interakcije sporadično zastupljene;

- pristup učenju stranog jezika orijentisan na ovladavanje procesima učenja jezika (PPU) i konkretne naučne discipline u kombinaciji sa pristupom učenja zasnovanom na sadržaju;

- ciklični nastavni program (CP) obuhvata razvoj integrisanih jezičkih veština i namenjen je učenicima niskog nivoa znanja (pravi i lažni početnici); različiti aspekti jezika (na primer, gramatičke kategorije, funkcije jezika) se prezentiraju više puta na istom nivou učenja; vežbaju se veštine čitanja (razumevanje pročitanoog teksta), aktivnog slušanja, usmenog izražavanja, i često pisanja na način koji učenike priprema za integraciju u realni komunikacijski kontekst, dok se na izgovor pažnja usmerava kada god to gramatičko/leksički elementi jezika zahtevaju sa fokusom na pravilnom akcentovanju reči i na pravilnoj intonaciji.

2) **anksioznost u učenju stranih jezika** – odnosi se na ukupnu anksioznost, kao i na komunikacijsku anksioznost, testovsku anksioznost i strah od negativne evaluacije;

3) **ukupno trajanje instrukcije** u oblasti stranog jezika struke na visokoškolskoj ustanovi – osam semestara (studenti na četvrtoj godini studija), šest semestara (studenti na trećoj godini studija) i četiri semestra (studenti na drugoj godini studija).

Za praćenje anksioznosti u učenju stranih jezika primenjen je instrument Skala anksioznosti u učenju stranog jezika (Horwitz, 1986; Horwitz et al., 1986), razvijen kako bi se ispitao nivo anksioznosti i straha kod učenika stranih jezika u nastavnom kontekstu. Instrument sadrži iskaze koji procenjuju anksioznost u učenju stranih jezika iz perspektive učenikove komunikacijske anksioznosti, testovske anksioznosti i straha od negativne evaluacije. Sastoji se od 33 ajtema za samoprocenu učenikove anksioznosti u učenju stranog jezika u razrednom kontekstu. U istraživanjima se koristi petostepena skala. Skala je prevedena i adaptirana tako što se svi iskazi odnose na učenje engleskog kao stranog jezika. Primeri ajtema za svaku od kategorija anksioznosti prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. Primeri ajtema Skale anksioznosti u učenju stranog jezika

<i>Komunikacijska anksioznost</i>	Postanem nervozan/nervozna i zbunim se kada govorim na engleskom jeziku na času.
Testovska anksioznost	Za vreme testova na časovima engleskog jezika obično sam smiren/a.
Strah od negativne evaluacije	Plušim se da će mi se drugi studenti smežati kada govorim na engleskom jeziku.

Metrijske provere skale pokazuju da je u prvoj primeni skale test–retest pouzdanost 0,83, $p < 0,01$ (Horwitz et al., 1986); u jednom istraživanju sprovedenom skoro deset godina kasnije, test–retest pouzdanost iznosi 0,80, $p < 0,01$ (Aida, 1994). Unutrašnja konzistentnost se kreće 0,90–0,96 – u prvom testiranju ovom

skalom (Horwitz, 1986; Horwitz et al., 1986) vrednost koeficijenta unutrašnje konzistentnosti (Cronbach alpha) je bio 0,93, a isti koeficijent beleže i Lan (2010) i Toth (2008); Aida (1994) utvrđuje vrednost Cronbach alpha 0,94, a Cheng i sar. (1999) 0,95; nešto niži koeficijent 0,90 beleže Rodrigues i Abreu (2003), Yan i Horwitz (2008), a do sada najviši zabeležen koeficijent unutrašnje konzistentnosti je 0,96 (Tallon, 2011). Validaciona istraživanja pokazuju da je konstrukt anksioznost u učenju stranih jezika osoben i kompleksan i da se razlikuje od drugih vrsta anksioznosti (Aida, 1994; Horwitz et al. 1986; Huang et al., 2010; McIntyre & Gardner, 1989).

U ispitivanju anksioznosti u učenju stranih jezika pošlo se od dve pretpostavke:

1) primenjeni nastavni programi mogu uticati na stepen anksioznosti u učenju stranih jezika;

2) dužina trajanja instrukcije na stranom jeziku može uticati na nivo anksioznosti u učenju stranih jezika.

Uzorak je obuhvatio 60 studenata Agronomskog fakulteta u Čačku koji uče engleski jezik kao strani jezik struke (engleski jezik u prehrambenoj tehnologiji, agronomiji i agroekonomiji).

Podaci prikupljeni uz pomoć navedenog instrumenta analizirani su korišćenjem statističkog paketa SPSS 13.0, a predstavljeni su podaci o pouzdanosti i unutrašnjoj konzistentnosti korišćenog instrumenta uz pomoć koeficijenta Cronbach alpha, zatim rezultati deskriptivne analize i analize varijanse.

REZULTATI I DISKUSIJA

Utvrđena je vrednost pouzdanosti i unutrašnje konzistentnosti za Skalu anksioznosti u učenju stranih jezika gde je vrednost koeficijenta Cronbach alpha 0,91, što ukazuje na visoku pouzdanost instrumenta istraživanja.

Nivo opšte anksioznosti na ispitivanom uzorku je relativno blag i iznosi $M = 102,55$. Opseg vrednosti skale iznosi od 33 do 165, pri čemu niske vrednosti ukazuju na visok stepen anksioznosti, a visoke vrednosti na visok stepen relaksiranosti.

Na osnovu rezultata frekvencijske analize može se zaključiti da je približno jedna trećina ispitanika umereno ili izrazito relaksirana, kod nešto preko jedne četvrtine ispitanika zastupljena je umerena ili izražena anksioznost, dok je najveći broj ispitanika blago anksiozan (Tabela 2).

Tabela 2. Frekvencijska analiza za nivoe anksioznosti u učenju stranog jezika

Nivoi anksioznosti	Frekvencija (N)	%
izražena anksioznost	6	10,0
umerena anksioznost	10	16,7
blaga anksioznost	25	41,7
umerena relaksiranost	15	25,0
izražena relaksiranost	4	6,7
Total	60	100,0

Primenom skale za samoprocenu anksioznosti u učenju stranih jezika studenata koji engleski jezik uče kao strani jezik struke utvrđeno je (Tabela 3) da su ispitanici najviši nivo anksioznosti ispoljili kod faktora komunikacijska anksioznost, a najniži nivo anksioznosti kod faktora testovska anksioznost. Srednje vrednosti svakog faktora skale ukazuju na ispoljavanje blage anksioznosti. Ipak, faktor testovska anksioznost ukazuje na trend ispoljavanja umerene relaksiranosti. Razlog za ovakav trend se može objasniti činjenicom da se stepen učestalosti testiranja različitih jezičkih veština, u skladu sa primenjenim nastavnim programom, u celom uzorku kretao od umerenog do visokog.

Tabela 3. Anksioznost u učenju stranog jezika

Faktori	Ostvarene vrednosti		M	SD
	Minimum	Maximum		
Komunikacijska anksioznost	1,36	4,91	2,90	,721
Testovska anksioznost	1,80	4,33	3,31	,649
Strah od negativne evaluacije	1,29	4,71	2,98	,906
Ukupna anksioznost	1,58	4,55	3,11	,662
N = 60				

Primenjujući Skalu anksioznosti u učenju stranih jezika u razrednom kontekstu za praćenje potencijalnih razlika u nivoima anksioznosti u učenju stranog jezika (J2) između različitih primenjenih nastavnih programa u okviru engleskog jezika kao stranog jezika struke, dobijeni su sledeći rezultati (Tabela 4): postoje statistički značajne razlike između primenjenih nastavnih programa i to kod ukupne anksioznosti u učenju stranog jezika, komunikacijske anksioznosti i straha od negativne evaluacije.

Tabela 4. Nivo anksioznosti u učenju J2 u različitim nastavnim programima

Faktori	Moguć skor	M	Primenjeni nastavni program				F	Sig.
			KP	SP	PPU	CPP		
Komun. anksioznost	11-55	31,95	35,92	35,85	30,31	28,45	4,261	,009*
Test. anksioznost	15-75	49,72	52,42	51,77	49,62	47,09	1,035	,384
Strah od negat. evaluacije	7-35	20,88	24,92	22,00	19,85	18,64	3,082	,035*
Ukupna anksioznost	33-165	102,55	113,25	109,62	99,77	94,18	2,793	,049*
N=60								

Primenjeni programi u nastavi stranog jezika utiču na nivo ukupne anksioznosti u učenju stranog jezika, komunikacijske anksioznosti i straha od negativne evaluacije (Tabela 4). Nivoi ukupne anksioznosti u učenju stranog jezika, komunikacijske anksioznosti i straha od negativne evaluacije su najniži kod ispitanika kod kojih je primenjen komunikacijski pristup u nastavi stranog jezika. Drugim rečima, nastava stranog jezika zasnovana na sadržaju kroz izvođenje zadataka karakterističnih za samu struku i usmerena ka razvoju i integrisanju veština čitanja (i razumevanja pročitano), slušanja sagovornika, usmenog izražavanja i pisanja na stranom jeziku, veština interakcije (znati kako razgovarati sa drugima), veština transformacije i manipulacije tekstovima (rezimiranje, parafraziranje, hvatanje beležaka, prevođenje, pisanje diktata, itd.), uz frekventnu primenu različitih oblika provere znanja, za posledicu ima nizak nivo ukupne anksioznosti kod studenata – studenti sa kojima je primenjivan komunikacijski pristup pokazuju umerenu relaksiranost. Najviši nivoi ukupne anksioznosti u učenju stranog jezika, komunikacijske anksioznosti, testovske anksioznosti i straha od negativne evaluacije su prisutni kod ispitanika niskog nivoa vladanja stranim jezikom (uprkos nastavnom programu orijentisanom na razvoj integrisanih jezičkih veština). Studenti sa niskim nivoom vladanja stranim jezikom (reč je o studentima sa elementarnim/početnim nivoom vladanja stranim jezikom) pokazuju umerenu ukupnu anksioznost. Razlike između ova dva nastavna programa su uočljive i u pogledu komunikacijske anksioznosti i straha od negativne evaluacije, pri čemu su studenti sa kojima je sproveden komunikacijski orijentisan pristup u učenju stranog jezika blago anksiozni, a studenti sa niskim nivoom znanja stranog jezika su umereno anksiozni u pogledu obe vrste anksioznosti, u oba slučaja naginjući izraženoj anksioznosti.

Ispitano je i da li se studenti kod kojih je različita dužina trajanja instrukcije na stranom jeziku struke razlikuju u pogledu nivoa anksioznosti u učenju stranog jezika. Statistički značajne razlike postoje kod instrukcije stranog jezika struke različitog trajanja u pogledu faktora strah od negativne evaluacije (Tabela 5). Granične vrednosti su zabeležene kod faktora ukupna anksioznost u učenju stranog

jezika i komunikacijska anksioznost, tako da je primenjen *post-hoc* test višestrukog poređenja (Dunnnett T3 test). Nije potvrđeno postojanje statistički značajne razlike između studenata različitog trajanja instrukcije na stranom jeziku struke u pogledu faktora testovska anksioznost.

Tabela 5. Anksioznost u učenju J2 u instrukciji različitog trajanja

Faktori	Moguć skor	M	Trajanje instrukcije/broj semestara			F	Sig.
			4	6	8		
Komun. anksioznost	11-55	31,95	30,96	34,14	38,40	2,405	,099*
Test. anksioznost	15-75	49,72	49,04	48,57	57,80	1,946	,152
Strah od negat. evaluacije	7-35	20,88	19,88	23,00	27,60	2,988	,020*
Ukupna anksioznost	33-165	102,55	99,88	105,71	123,80	2,988	,058*
N=60							

Post-hoc analiza (Tabela 6) takođe ukazuje na postojanje statistički značajne razlike između ispitanika kod kojih je instrukcija na stranom jeziku trajala osam semestara i ispitanika kod kojih je instrukcija trajala četiri semestra u pogledu ukupne anksioznosti i komunikacijske anksioznosti.

Tabela 6. Anksioznost u učenju J2 i dužina trajanja instrukcije – *Post-hoc* analiza

Faktori anksioznosti	Broj semestara		Razlika između M	Sig.
Komunikacijska anksioznost	4	6	-3,185	,828
		8	-7,442(*)	,001*
Strah od negativne evaluacije	4	6	-3,125	,555
		8	-7,725(*)	,016*
Ukupna anksioznost	4	6	-5,839	,903
		8	-23,925(*)	,034*

* Razlika između srednjih vrednosti značajna na nivou 0,05.

Dužina trajanja instrukcije na stranom jeziku utiče na nivo ukupne anksioznosti u učenju stranog jezika, komunikacijske anksioznosti i straha od negativne evaluacije (Tabela 6). Nivoi ukupne anksioznosti u učenju stranog jezika, komunikacijske anksioznosti i straha od negativne evaluacije su najniži kod ispitanika kojima je instrukcija trajala najduže (optimalnih 8 semestara). Najviši nivoi ukupne anksioznosti u učenju stranog jezika, komunikacijske anksioznosti i straha od negativne evaluacije su prisutni kod ispitanika kojima je instrukcija trajala najkraće (4 semestra). Studenti kod kojih je instrukcija trajala 8 semestara su umereno re-

laksirani u pogledu ukupne anksioznosti ($M = 123,80$), blago anksiozni u pogledu komunikacijske anksioznosti ($M = 38,40$) i umereno relaksirani u pogledu faktora strah od negativne evaluacije ($M = 27,60$); za razliku od njih, studenti kod kojih je instrukcija trajala 4 semestra su blago anksiozni u pogledu ukupne anksioznosti ($M = 99,88$), umereno anksiozni i u pogledu komunikacijske anksioznosti ($M = 30,96$) i u pogledu faktora strah od negativne evaluacije ($M = 19,88$).

ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da je nivo anksioznosti u učenju stranog jezika umerenog stepena, a pojedinačni faktori anksioznosti u okviru jezičkog delovanja zadržavaju tendenciju ukupne anksioznosti. Karakter nastavnog programa i dužina trajanja instrukcije na stranom jeziku su činioci koji utiču na nivo anksioznosti u učenju stranog jezika u nastavnoj situaciji. Što je primenjeni nastavni program u nastavi stranog jezika više komunikacijski orijentisan, niži je nivo anksioznosti u učenju stranog jezika. Što je niži nivo vladanja stranim jezikom, viši je stepen anksioznosti u učenju stranog jezika, bez obzira na pristup nastavi koja je orijentisana na razvoj integrisanih veština. Što je duže trajanje instrukcije u okviru stranog jezika struke, niži je nivo anksioznosti u učenju stranog jezika. Komunikacijski orijentisan nastavni program u sinergiji sa dužim trajanjem instrukcije na stranom jeziku predstavlja onaj faktor koji najviše utiče na smanjen nivo anksioznosti u učenju stranog jezika učenika/studenata.

LITERATURA

- Aida, Y. (1994). Examination of Horwitz, Horwitz and Cope's construct of foreign language anxiety: the case of students of Japanese. *The Modern Language Journal*, 78, 155–167.
- Cheng, Y., Horwitz, E. K., & Schallert, D. L. (1999). Language anxiety: differentiating writing and speaking components. *Language Learning*, 49, 3, 417–446.
- Chiang, Y. (2006). Connecting Two Anxiety Constructs: An Interdisciplinary Study of Foreign Language Anxiety and Interpretation Anxiety. Doctoral dissertation, Austin (USA): The University of Texas.
- Horwitz, E. K. (1986). Preliminary evidence for the reliability and validity of a Foreign Language Anxiety Scale. *TESOL Quarterly*, 20, 559–562.
- Horwitz, E. K. (2001). Language anxiety and achievement. *Annual Review of Applied Linguistics*, 21, 112–126.
- Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. A. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70, 125–132.
- Huang, S., Eslami, Z., & Hu, R. J. S. (2010). The relationship between teacher and peer support and English-language learners' anxiety. *English Language Teaching*, 3, 1, 32–40.
- McIntyre, P. D. (1995). How does anxiety affect second language learning? A reply to Sparks and Ganschow. *The Modern Language Journal*, 79, 89–99.

- McIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1989). Anxiety and second-language learning: Toward a theoretical clarification. *Language Learning, 39*, 2, 251–275.
- McIntyre, P. D., & Gardner, R. C. (1991). Investigating language class anxiety using the focused essay technique. *The Modern Language Journal, 75*, 296–304.
- Lan, Y. J. (2010). A study of Taiwanese 7th graders' foreign language anxiety, beliefs about language learning, and its relationship with their English achievement, Master thesis, Department of Applied English, College of Applied Languages, Ming Chuan University.
- Ohata, K. (2005). Potential sources of anxiety for Japanese learners of English: Preliminary case interviews with five Japanese college students in the U.S. *TESL-EJ, 9*(3), 1–21.
- Rodriguez, M., & Abreu, O. (2003). The stability of general foreign language classroom anxiety across English and French. *The Modern Language Journal, 87*, 3, 365–374.
- Scovel, T. (1978). The effect of affect on foreign language learning: A review of the anxiety research. *Language Learning, 28*, 129–142.
- Spielberger, C. D. (1983). *Manual for the state-trait anxiety inventory*, Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., & Lushene, R.E. (1970). *Manual for the State-Trait Anxiety Inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Spielberger, C. D., & Sydeman, S. J. (1994). State-trait anxiety inventory and state-trait anger expression inventory. In M. E. Maruish (Ed.), *The use of psychological testing for treatment planning and outcomes assessment* (292–321). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Tallon, M. (2011). Heritage speakers of Spanish and foreign language anxiety: A pilot study. *Texas Papers in Foreign Language Education, 15*, 1, 70–87.
- Toth, Z. (2008). A foreign language anxiety scale for Hungarian learners of English. *WoPaLP 2*, 55–78. Retrieved on November 20, 2011 from the World Wide Web <http://langped.elte.hu/WoPaLParticles/W2TothZs.pdf>.
- Toth, Z. (2010). *Foreign language anxiety and the advanced language learner: A study of Hungarian students of English as a foreign language*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Tovilović, S., Novović, Z, Mihić, Lj., & Jovanović, V. (2009). The role of trait anxiety in the induction of state anxiety. *Psihologija, 42*, 4, 491–504.
- Trebješanin, Ž. (2004). *Rečnik psihologije*, Beograd: Stubovi kulture.
- Woodrow, L. (2006). Anxiety and speaking English as a second language. *RELC Journal, 37*, 3, 308–328.
- Yan, J. X., & Horwitz, E. K. (2008). Learner's perceptions on how anxiety interacts with personal and instructional factors to influence their achievement in English: qualitative analysis of EFL learners in China. *Language Learning, 58*, 1, 151–181.
- Young, D. J. (1991). Creating a low-anxiety classroom environment: What does language anxiety research suggest? *Modern Language Journal, 75*, 426–439.
- Zheng, Y. (2008). Anxiety and second/foreign language learning revisited. *Canadian Journal for New Scholars in Education, 1*, 1, 1–12.

Milevica D. Bojović

ANXIETY AND FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Summary: Anxiety is a subjective feeling of tension, apprehension, nervousness and worry associated with the arousal of autonomic nervous system. Anxiety could influence foreign language learning, particularly in foreign language oral communication. Anxiety in foreign language learning is an aspect of situation-specific anxiety which occurs in the foreign language classroom. Foreign language anxiety is a distinct complex of self-perceptions, beliefs, and behaviours related to classroom language learning. The paper presents various sources of foreign language classroom anxiety. The construct of foreign language classroom anxiety together with its factors – communication apprehension, test anxiety and fear of negative evaluation – is illustrated. The instrument for measuring foreign language classroom anxiety – Foreign Language Classroom Anxiety Scale – is also presented as the most prominent instrument in researches in foreign language anxiety. The anxiety is studied in the context of learning English as a foreign language at Faculty of Agronomy in Čačak. The sample consists of 60 participants-students studying English for Specific Purposes. The research results show that anxiety, and particularly communication apprehension and fear of negative evaluation, could possibly be reduced by the teaching programme applied and by optimal duration of foreign language instruction.

Key words: anxiety, teaching, learning, foreign language

OBRAZOVNA INKLUZIJA U SRBIJI I U SVETU

Sažetak: Aktuelne društvene tendencije demokratizacije i približavanja evropskom prostoru, u našoj zemlji svoju formalnu realizaciju doživele su kroz pozitivnu zakonsku legislativu vezanu za proces inkluzije. Činjenica je, međutim, da je ambijent u kome se zakonske odredbe sprovode opterećen nizom barijera. Uvid u proces inkluzije i zakonske propise u drugim zemljama, kako u okruženju (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina), tako i šire – Velika Britanija, Australija, Liban, Indija... govori nam da su problemi na koje nailazi implementacija inkluzije slični i da je način borbe za inkluziju isti. Pozitivna zakonska regulativa, kakva postoji i kod nas i u svetu, samo je jedan od preduslova za uspeh inkluzije. Mnogo važniji preduslovi su promene u svesti i praktični koraci svih koji rade na pitanjima inkluzije. Stvaranje opšte društvene pozitivne klime prema osobama sa hendikepom i prihvatanje inkluzivnog modela očigledno je dug proces i mi smo tek na njegovom početku, ali postoji osnova za umereni optimizam - entuzijazam i dobra volja većine subjekata koji rade na procesu inkluzije daju nadu da je inkluzija moguća i potrebna svakoj zajednici koja teži demokratičnosti. Ono što je potrebno je proširivanje inkluzije na vanškolski kontekst, kao i opšta društvena podrška procesu inkluzije.

Cljučne reči: Inkluzija, osobe sa hendikepom, istraživanja, zakonski propisi, implementacija

UVOD

Osobe – deca sa hendikepom spadaju u kategoriju osoba koje su veoma osetljive i čija su prava tradicionalno ugrožena. Od druge decenije prošlog veka međunarodne organizacije veću pažnju pridaju promociji i obezbeđivanju prava osoba sa hendikepom. Posebno ističemo aktivnost organizacije Save the children (1919) i njenog osnivača Eglantine Džeb. Ona je napisala predlog prve Deklaracije o pravima deteta (Ženevska deklaracija, 1924). Priznavanje prava osoba sa hendikepom, kakva su danas zagarantovana u većini zemalja, počelo je usvajanjem Univerzalne deklaracije UN o pravima čoveka (1948); a jedan od poslednjih usvojenih značajnih akata je Konvencija UN o pravima osoba sa smetnjama u razvoju (2007).

¹ djordjeviclj.pi@sbb.rs

Društvena zajednica priznaje prava osoba – dece sa hendikepom, ali većina njih još uvek živi u veoma teškim uslovima – 82% osoba sa hendikepom živi u nerazvijenim zemljama; što čini broj od oko 800 miliona i trećinu siromašnog stanovništva. Sa druge strane, samo 2% osoba sa hendikepom uživa usluge podrške. I dalje 98% dece sa razvojnim smetnjama nema pristup formalnom obrazovanju (Griffo, 2012). Siromaštvo i hendikep su ciklično povezani – osobe sa hendikepom najčešće nemaju pristup ekonomskim i obrazovnim resursima i žive u degradiranim uslovima – kada su u pitanju zdravstvena zaštita, ishrana, higijena, komunikacije. Zbog specifičnosti razvoja i egzistencije, osobe sa hendikepom imaju dodatne barijere za pristup pravima; uz nejednako i diskriminaciono ophođenje tipične populacije, imaju dodatne troškove za korišćenje roba i usluga. Ovo ih često čini „nevidljivim ljudima“. Promocija osoba sa hendikepom moguća je samo promenom paradigme – od medicinskog modela smetnji u razvoju, ka socijalnom modelu smetnji u razvoju baziranom na uvažavanju ljudskih prava; od dobrobiti zasnovanoj na društvenoj zaštiti, ka dobrobiti zasnovanoj na socijalnoj inkluziji.

Razloge koji govore u prilog inkluziji više niko ne smatra spornim, ali činjenica je da samo sprovođenje inkluzivne prakse nailazi na niz teškoća, promene inkluzivnog tipa sporo se realizuju i retko obuhvataju svu decu kojoj su neophodne. „Uključivanje deteta sa teškoćama u razvoju predstavlja još uvek teško rešiv problem“ (Hrnjica, 2011: str. 73).

STANJE U SRBIJI

Pitanje koje se često razmatra u našim uslovima jeste u kojoj meri naša zakonska regulativa, a još više aktuelna obrazovna praksa, prati savremene naučne i obrazovne tokove u svetu kada je reč o inkluziji dece – osoba sa hendikepom.

Ustav Republike Srbije koji je donet 2006. godine, kada su u pitanju prava osoba sa invaliditetom, garantuje pravo na jednaku zakonsku zaštitu, bez diskriminacije. Zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu. Ustav obezbeđuje pravo na obrazovanje, pritom jer osnovno obrazovanje obavezno i besplatno, a srednje obrazovanje je besplatno. Svi građani imaju, pod jednakim uslovima, pristup visokoškolskom obrazovanju (Sl. glasnik RS, 98/06).

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom naša zemlja je usvojila 2006. Ovaj zakon se zasniva na načelima:

1. zabrane diskriminacije osoba sa invaliditetom;
2. poštovanja ljudskih prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom;
3. uključenosti osoba sa invaliditetom u sve sfere društvenog života na ravnopravnoj osnovi;
4. uključenosti osoba sa invaliditetom u sve procese u kojima se odlučuje o njihovim pravima i obavezama;
5. jednakih prava i obaveza (Sl. glasnik RS, 33/06).

Zakon Republike Srbije o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja donet je 2009; on potvrđuje uvođenje inkluzije u naš obrazovni sistem. Jedan od članova ovog Zakona govori o jednakom pravu i dostupnosti obrazovanja i vaspitanja bez diskriminacije i izdvajanja na osnovu teškoća i smetnji u razvoju i invaliditeta i garantuje jednake mogućnosti za obrazovanje i vaspitanje na svim nivoima i vrstama obrazovanja i vaspitanja, u skladu sa potrebama i interesovanjima dece. Posebna pažnja se posvećuje mogućnosti da deca, učenici i odrasli sa smetnjama u razvoju i invaliditetom... ostvaruju pravo na obrazovanje (Sl. glasnik RS, 72/09).

Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju usvojen je 2010. godine. U njemu se, uz uvođenje inkluzivnog modela, garantuje individualizovan pristup; pravo na predškolsko vaspitanje i obrazovanje u vaspitnoj grupi, uz dodatnu podršku, a u razvojnoj grupi na osnovu individualnog programa (Sl. glasnik RS, 18/10).

Savremena inkluzivna škola ističe kao imperativ prilagođavanje škole detetu. Inkluzija podrazumeva pripremu i menjanje obrazovnog sistema, a ne deteta. Cilj je da se uz pomoć Individualnih programa podrške za decu predškolskog uzrasta (IPP) i Individualnih obrazovnih planova (IOP) za decu školskog uzrasta (Sl. glasnik RS 34/10), aktiviraju i realizuju svi potencijali dece uz pomoć nastavnika, roditelja i profesionalaca različitih specijalnosti. Doživljaj nekompetencije, prepuštenosti sebi i usamljenosti je aktuelno prisutan kod nastavnika koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama i utiče na rad i uspeh vaspitno-obrazovnog procesa. Inkluzija u obrazovanju u Srbiji, međutim, ne stavlja teret samo na pleća nastavnika, već je nastavnik deo Tima za podršku detetu i njegovoj porodici. Na ovaj način, nastavnici mogu uspešnije da realizuju obrazovno-vaspine ciljeve, ali i da unapređuju svoje kompetencije kao prosvetni radnici i kao ličnosti.

Analiza po principu slučajnog uzorka radova koji su objavljeni u proteklih petnaestak godina u stručnim časopisima – Psihologija, Pedagoška stvarnost, Nastava i vaspitanje, kao i zbornici naučnih i stručnih skupova – Dani primenjene psihologije Filozofski fakultet u Nišu, Vaspitač u 21. veku, Soko Banja, Vaspitno-obrazovni i sportski horizonti u Subotici, Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi, Sremska Mitrovica, pokazuje da je tema inkluzije u Srbiji dostigla zenit krajem prve decenije ovog veka. Subjekti ispitivanja su najčešće profesionalci pripadnici tzv. pomagačkih profesija – vaspitači, učitelji, nastavnici ili studenti – budući pomagači, roditelji, ređe deca redovne populacije, a skoro nikako deca sa razvojnim smetnjama. Predmet ispitivanja su bili najčešće stavovi prema inkluziji, socijalna distanca prema deci – osobama sa invaliditetom, lična i profesionalna iskustva sa osobama sa invaliditetom, znanja o njima, kao i povezanost stavova prema inkluziji sa nekim sociodemografskim varijablama, kao što su pol, starost, bračno stanje, obrazovni nivo i sl. Rezultati istraživanja nisu jednoznačni – pripadnice ženskog pola imaju pozitivniji stav i nižu socijalnu distancu prema osobama sa hendikepom; dok se starost, znanja, kao i profesionalno iskustvo nisu pokazale kao varijable od značaja za inkluziju. Lično iskustvo (u porodici, školi, susedstvu) je povezano sa pozitivnim stavom prema inkluziji. Analize stavova roditelja – i dece

redovne populacije i dece sa razvojnim smetnjama, kao i nastavnika, poslednjih godina pokazuju pozitivan trend, ali još uvek, postoje ambivalentni stavovi po mnogim pitanjima inkluzije – uslovi u školama, osposobljenost nastavnika, intrageneracijski odnosi, akademski ishodi, način vrednovanja postignuća dece sa razvojnim smetnjama i sl.

STANJE U SVETU

Velika Britanija

Krajem sedamdesetih godina prošlog veka, na zahtev Parlamenta, Komitet za istraživanje edukacije dece i mladih sa hendikepom (Committee of Enquiry into the Education of Handicapped Children and Young People) uradio je izveštaj koji je postao poznat pod nazivom Vornok-izveštaj (The Warnock Report, 1978) i koji je Parlament usvojio kao obavezujući. Ovaj dokument, po prvi put sagledava decu i mlade sa razvojnim smetnjama bez stigmatizacije i uvodi nediskriminator-sku terminologiju. Delokrug specijalne edukacije, koji se nalazi u preporukama dokumenta, uključuje sledeće:

- službe za decu i mlade sa hendikepom bi trebalo da budu zasnovane na shvatanju da jedno od šestoro dece u svakom trenutku, i jedno od petoro povremeno, tokom školovanja zahteva neke oblike specijalne edukacijske podrške;
- statutarna kategorizacija hendikepiranih učenika se ukida;
- termin „deca sa teškoćama u učenju“ će se koristiti za decu koja su ranije kategorisana kao edukacijski subnormalna i decu koja imaju teškoće u učenju i koja su bila predmet brige zdravstvenih službi;
- radi očuvanja interesa dece sa delimičnim, kompleksnim i dugotrajnim teškoćama, potreban je registar, organizovanje multiprofesionalnih timova, ukoliko se proceni da ne mogu da se obrazuju po redovnim programima;
- propisi definišu obaveze lokalnih prosvetnih vlasti da obezbede posebne treninge i obuku nastavnika koji treba da budu u saglasnosti sa konceptom specijalne edukacije u zavisnosti od dečjih teškoća, uključujući teškoće u učenju, emocionalne probleme, probleme u ponašanju, kao i intelektualna i telesna oštećenja.

Integracija dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole je definisana kao prostorna, socijalna i funkcionalna integracija. Prostorna integracija podrazumeva da se učionice za decu redovne populacije i decu sa razvojnim smetnjama nalaze u istom objektu, da bi deca mogla da se upoznaju i druže. Socijalna integracija podrazumeva da se učenici koji pohađaju specijalna odeljenja socijalizuju sa decom redovne populacije na igralištu, za vreme užine, na priredbama. Funkcionalna integracija znači postojanje participacije u vaspitno-obrazovnom procesu, što zahteva pažljivo planiranje nastave i učenja i izradu individualnih nastavnih

programa (The Warnock Report, 1978).

Lindsay je (Lindsay, 2007) u preglednom članku analizirao literaturu o delotvornosti inkluzivnog obrazovanja i pri tome je obuhvatio tekstove koji su objavljeni između 2001. i 2005. godine (N = 1373) u osam časopisa iz oblasti specijalne pedagogije – Journal of Special Education, Exceptional Children, Learning Disabilities Research and Practice, Journal of Learning Disabilities, Remedial and Special Education, British Journal of Special Education, European Journal of Special Needs Education and International Journal of Inclusive Education. Autor zaključuje da se zanemarljivo mali broj radova odnosi na komparativne studije društvenih i obrazovnih ishoda dece sa nekom vrstom posebne potrebe. Tekstovi obuhvataju kvalitativne studije inkluzivne prakse, pri čemu jedan broj koristi nekomparativni oblik studije slučaja, dok su se drugi radovi skoncentrisali na procenu ispitanika ili su istraživali faktore u procesu inkluzije poput stavova nastavnika i upošljavanja personalnih asistenata. Inkluzivno obrazovanje stručni radovi u Velikoj Britaniji promovisu na osnovu: a) prava dece da budu uključena u redovno obrazovanje, b) pretpostavke da je inkluzivno obrazovanje delotvornije. Kao osnovni faktor uspeha inkluzivnog obrazovanja većina istraživača ističe stavove nastavnika i njihovo ponašanje. Analizama je uočen određen broj važnih faktora koji utiču na stavove nastavnika prema inkluziji. Većina britanskih istraživanja govori o opštem pomaku ka pozitivnom stavu prema inkluziji, ali nije izgrađena jedinstvena strategija potpune inkluzije. Čini se da priroda dečjeg invaliditeta ili posebne potrebe određuje i stavove nastavnika prema inkluziji – nastavnici radije prihvataju decu sa fizičkim ili senzornim oštećenjima, nego decu sa teškoćama u učenju. Ne postoje dosledni dokazi koji se tiču godina i pola nastavnika i uzrasta dece koju podučavaju, ali obrazovanje i uverenja nastavnika su veoma važni. Nema jedinstvenih dokaza koji se odnose na kontakt dece redovne populacije sa decom sa posebnim potrebama. Sredstva za rad su izuzetno važna, kako informacijske i komunikacijske tehnologije i nastavna sredstva, tako i kadrovska, poput asistenta u nastavi. Važna je, takođe, i podška direktora, restrukturiranje fizičkog okruženja i organizacione promene u školi. Nastavnici često mogu da imaju pozitivan stav prema inkluziji, ali njihov entuzijizam može da opadne usled određenih praktičnih prepreka. Problem je naročito uočljiv kada se razmatraju obrazovni ishodi, a manje kada se imaju u vidu socijalni i emocionalni ishodi.

Vornok 2005. godine (Warnock et al., 2005) objavljuje „Novi pogled na posebne edukacijske potrebe“. Ovaj tekst je imao za cilj da skrene pažnju javnosti na probleme koji su se nagomilali u oblasti specijalne edukacije i koji, po njenim rečima, zahtevaju redefinisane inkluzije. Njeni zaključci su:

- inkluzija ne funkcioniše na očekivanom nivou,
- neophodne su male redovne specijalizovane škole,
- postoji opasnost od zlostavljanja dece sa edukacijskim potrebama u redovnim školama,
- vlasti treba da ukinu specijalne škole,

- inkluzija mora da obuhvati osećanje pripadanja neophodno za doborbit i uspeh u učenju,
- svoj deci sa edukacijskim potrebama treba obezbediti školovanje u redovnim školama, uz podršku postojećim resursima.
- Najefektivniji način da se poboljša položaj dece sa edukacijskim potrebama, Vornok vidi u obezbeđivanju redovnih malih specijalizovanih škola u kojima će učenici postizati uspeh ukoliko su sistematski podržavani.

Australija

U oblasti Kvinslend grupa autora – Elkins et al. (2003) je ispitivala stavove roditelja dece sa razvojnim smetnjama prema inkluziji. U istraživanju je učestvovalo 354 roditelja, uglavnom majki, dece koja pohađaju redovne predškolske ustanove, osnovne i srednje škole. Spektar razvojnih smetnji bio je različit, veći deo dece je patio od elemenata autističnog spektra poremećaja, a manji broj dece je bio sa teškoćama učenja i poremećajima aktivnosti i deficita pažnje. Starost roditelja je bila tipična za roditelje školaraca, po zanimanju bilo je najviše domaćica (34,2%), a raspon ostalih zanimanja se kretao od nekvalifikovanih radnika do rukovodilaca i visokoobrazovanih stručnjaka. Ispitanici su popunjavali „Anketu o stavovima i mišljenjima roditelja o podršci njihovoj deci sa posebnim potrebama“ koja je sadržala nekoliko segmenata: lične podatke, podatke o školi, o detetu, stav roditelja (osećanja i odnos prema detetu), stavove o organizaciji škole i obrazovanju njihovog deteta u redovnoj školi. Analiza stava prema detetu pokazuje da su roditelji bili svesni detetovog problema, osećali se emocionalno povređenim zbog detetove razvojne smetnje, ali i veoma ponosni na njihova postignuća. Što se tiče organizacije rada u školi, većina roditelja je smatrala da su manja odeljenja, individualne konsultacije, pomoć u nastavi, saveti stručnjaka, obuka nastavnika i služba koja bi sporovodila terapije od velikog značaja za njihovu decu; ali da su za uspeh inkluzije od presudnog značaja pozitivni stavovi direktora i nastavnog osoblja. Sami roditelji izražavaju umerenu podršku inkluziji, iako većina u manjoj ili većoj meri podržava potencijalnu dobrobit inkluzije za njihovu decu. Roditelji izražavaju oprez kada je u pitanju socijalni i emocionalni razvoj njihove dece i smatraju da je za rad sa njihovom (ometenom) decom potrebno daleko stručnije obrazovanje nastavnika u redovnoj školi. Mnogi roditelji su isticali pozitivan stav okruženja kao preduslov za uspešnu inkluziju. Zaključak autora je da ispitivani uzorak roditelja pokazuje pretežno pozitivan stav prema inkluziji, oni prihvataju inkluziju ukoliko se deci pruža adekvatna podrška. Roditelji moraju da budu sigurni da nastavnici u redovnim odeljenjima mogu da izađu u susret obrazovnim potrebama njihove dece. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na rastuće prihvatanje inkluzivne politike u obrazovanju u oblasti Kvinslend.

Liban

Studija „Stavovi prema inkluziji dece sa posebnim potrebama u redovnim školama – Studija slučaja iz perspektive roditelja“ autora El Zein (2009) se bavi stavovima prema inkluziji roditelja dece sa teškoćama učenja koja pohađaju privatne redovne škole u Sidonu. Cilj studije je bio da se dođe do podataka o stavovima roditelja prema različitim aspektima inkluzije kao što su kooperacija, akademski uspeh i prilagođavanje dece i nastavnih metoda, informisanost o inkluzivnom procesu, vrstama posebnih potreba kojima inkluzija izlazi u susret. Ovo istraživanje je pokazalo da stavovi roditelja utiču na uspeh inkluzije, te da su stavovi daleko pozitivniji ako se roditeljima omogući da učestvuju u procesu donošenja odluka o njihovoj deci. Ispitanici su izrazili pozitivan stav prema različitim aspektima inkluzije – 93% roditelja smatra saradnju sa nastavnicima pozitivnom, a 87% smatra da se deca u redovnim školama bolje društveno prilagođavaju. Kada se posmatra aspekt akademskog napredovanja, skoro svi ispitanici roditelji pokazuju pozitivan stav prema društvenom i akademskom napretku usled inkluzije. Roditelji ističu značaj saradnje u nastavi – da nastavnici i defektolozi sarađuju kako bi zajedno držali nastavu heterogenoj grupi dece. Ipak, roditelji smatraju da nastavnici nemaju dovoljno znanja iz oblasti specijalnog obrazovanja, a ni dovoljno prilika za stručno usavršavanje. Preko 60% ispitanika je izrazilo pozitivan stav prema različitim vrstama inkluzije, počevši od toga da bi inkluzija trebalo da bude sprovedena u svim osnovnim i stručnim školama. Većina ispitanika (preko 80%) daje prednost inkluziji unutar specijalizovanih kabineta, gde su deca odvojena od svojih neometenih vršnjaka. Roditelji su za to da se inkluzijom obuhvate deca sa motoričkim smetnjama i sa blagom mentalnom retardacijom. Kada se analizira stav prema inkluziji na različitim nivoima školovanja, trećina ispitanika prihvata inkluziju na nižim nivoima obrazovanja; što autor obrazlaže činjenicom da viši nivo obrazovanja podrazumeva i veći pritisak akademskih zahteva. Autor ističe da je studija dala pozitivne rezultate i može se smatrati podstrekom za inkluziju u Libanu, ali ograničenje studije je mali broj ispitanika koji su se dobrovoljno javili za učešće u istraživanju, što nalaže oprez u generalizaciji rezultata i njihovoj primeni na druge kontekste.

Indija

U Indiji inkluzivno obrazovanje poslednjih godina predstavlja preokret u oblasti obrazovanja, s obzirom da su predstavnici vlasti shvatili da teškoće učenju ne moraju da budu izazvane samo problemom unutar deteta, već i unutar školskog sistema. Zakon o obrazovanju ističe faktore društva i okruženja i zasniva se na teoriji da je dete proizvod svog sopstvenog iskustva i da komunikacija deteta sa okolinom utiče na njegov rast i razvoj. Vladajući sociokulturološki kontekst u Indiji predstavlja još jedan faktor koji igra značajnu ulogu u shvatanju dece sa poseb-

nim potrebama. Određena verovanja i tabui koji preovladavaju utiču na stavove i ocenu inkluzije. U nekim prodicama postoji snažno verovanje da je rođenje deteta sa invaliditetom u ovom životu posledica nečega iz prošlog života. Porodica, a posebno roditelji deteta sa razvojnom smetnjom, suočavaju se sa velikim društvenim, ali i emocionalnim pritiskom. U indijskom kontekstu, majke su najčešće krive za rođenje deteta sa invaliditeom, a porodice sa decom sa razvojnim smetnjama sebe doživljavaju kao slabu kariku društva.

Studija autora Narumanchi and Bharagava (2011) imala je za cilj da ispita kako roditelji dece redovne populacije razumeju inkluziju i kako vide decu sa posebnim potrebama u društvenom kontekstu. Uzorak ispitanika je izabran tehnikom ciljanog uzorka. Lokalne škole koje sporovode inkluziju su bile mesto na kome se studija sprovodila, a odabrani su roditelji čija deca pohađaju inkluzivna odeljenja. Škole pružaju inkluzivno obrazovanje deci sa fizičkim hendikepom, blagom i umerenom mentalnom retardacijom, teškoćama u učenju, oštećenjem sluha i govornim manama, Daunovim sindromom, elementima autizma i sl. Pored roditelja, uzorak je činio i jedan broj nastavnika ovih škola. Uzorak je ispitivan uz pomoć intervjua i tehnikom dijaloga i crteža. Rezultati su pokazali da roditelji dece redovne populacije uvažavaju podjednako pravo na školovanje dece sa posebnim potrebama. Roditelji su isticali potrebu da nastavnici u inkluzivnom okruženju imaju dodatno obrazovanje. Što se tiče programa za decu sa posebnim potrebama, roditelji smatraju da oni zavise od ozbiljnosti hendikepa i odluke roditelja koji je program za njihovo dete najbolji. Roditelji smatraju da inkluzivno okruženje može da bude od pomoći samo kada su u pitanju aktivnosti poput muzičkog, likovnog, fizičke kulture i naglasili su da za teorijske predmete treba da se drži posebna nastava. Veću naklonost prema ovom vidu inkluzije pokazali su očevi u odnosu na majke. Mišljenje profesionalaca je bilo slično mišljenju roditelja; osim što su oni koristili stručnu terminologiju. Prema njihovom mišljenju, faktori koji utiču na programe za decu sa posebnim potrebama trebalo bi da budu zasnovani na razumevanju potreba dece i na opštem stanju dece; stručnjaci izražavaju naklonost prema indijskom inkluzivnom modelu, a manje prema zapadnom. Oni stavljaju akcenat na stručno usavršavanje i pomoć deci iz različitih društvenih slojeva. Bilo je predloga da inkluzivno okruženje čini čitav multidisciplinarni tim koji bi se sastojao iz psihologa, psihijatarata, pedagoga i nastavnika, kako bi se postavila pravovremena dijagnoza i napravio program zasnovan na potrebama deteta. Nastavnici takođe ističu ulogu roditelja u obrazovanju.

Slovenija

U Sloveniji je Zakonom o osnovnoj školi (1996) ozvaničena integracija dece sa posebnim vaspitno-obrazovnim potrebama. Četiri godine kasnije donet je Zakon o usmeravanju dece sa posebnim potrebama (2000) koji, između ostalog, određuje karakteristike obrazovnih programa i sam proces usmeravanja. U osnovnoj školi se posebna pažnja poklanja razvojnim karakteristikama deteta u

prvom razredu i identifikaciji mogućih razvojnih teškoća. Takođe, rizična grupa dece su deca iz drugačijeg sociokulturnog okruženja, koja u predškolskom dobu nisu imala prilike za sticanje osnovnih pretpostavki za formalno učenje, kao što su razvoj grafomotorike, sposobnost slušanja, razvoj rečnika i sl. Procenjuje se da je u Sloveniji 20 do 25% dece sa posebnim vaspitno-obrazovnim potrebama, spektar razvojnih smetnji ide od lakših do vrlo izrazitih, većina dece ima opšte i specifične teškoće učenja, a u ovu grupu dece spadaju i nadarena deca (Kavkler, 2003; Kavkler, 2008; [www.ucne-tezave.si/...](http://www.ucne-tezave.si/)). Isti autor iznosi podatak da je školske 1998/99. godine samo 1,5% dece sa posebnim potrebama bio uključen u specijalne ustanove. Zakon o usmeravanju dece sa posebnim potrebama (2000) omogućava obrazovanje dece sa posebnim vaspitno-obrazovnim potrebama u različitim obrazovnim programima, kao što su:

- Obrazovni programi sa prilagođenim izvođenjem i dodatnom stručnom pomoći (do 3 časa nedeljno za predškolce i do 5 časova nedeljno za školarce). Detetu se u tom programu, koji se izvodi u redovnom vrtiću ili školi, prilagođava organizacija, način proveravanja i ocenjivanja znanja, napredovanje i raspored časova.
- Prilagođeni obrazovni program sa jednakovrednim standardom znanja omogućava detetu sa posebnim potrebama prilagođavanje nastavnog programa, organizaciju, način proveravanja i ocenjivanja znanja, napredovanja i rasporeda časova. Program se izvodi u redovnim školama.
- U okviru prilagođenog obrazovnog programa i posebnog vaspitno-obrazovnog programa, mogu se prilagođavati nastavni predmet i nastavni plan, vaspitno-obrazovni period, nastava po nivoima i prelaženje između nivoa u osnovnoj školi, način proveravanja i ocenjivanja na kraju perioda, napredovanje i uslovi za okončanje obrazovanja.

Kavkler (2003) iznosi pozitivnu ocenu procesa inkluzije u obrazovanju u Sloveniji, ali ističe potrebu značajnijeg angažovanja vladinih i lokalnih organa, stručnih radnika u predškolskim i školskim ustanovama, nadzor nad realizacijom zakonski određenih prilagođavanja, poboljšanje uslova za uvođenje novina u vaspitno-obrazovni proces, kao i značaj inicijalnog obrazovanja prosvetnih radnika i osnaživanje uloge roditelja.

Hrvatska

Socijalna inkluzija u hrvatskom obrazovnom sistemu je ugrađena unekoliko zakonskih akata, od kojih su najvažniji Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnim i srednjim školama (*Narodne novine*, 2008), Zakon o predškolskom odgoju (*Narodne novine*, 2007), Zakon o osnovnom školstvu (*Narodne novine*, 2003), Zakon o srednjem školstvu (*Narodne novine*, 2003), Zakon o strukovnom obrazovanju (*Narodne novine*, 2009). Ovi zakoni polaze od temeljne pretpostavke da je integracija/inkluzija najbolje rešenje za dete i da se jedino u ozbiljnim slučajevima učenik

odvaja u zaseban razred ili školu. Većina dece sa posebnim obrazovno-vaspitnim potrebama koja su osnovnoškolskog uzrasta se uključuje u redovne programe, pritom je propisano ograničenje od troje dece sa razvojnom smetnjom po odeljenju od najviše dvadeset dece. Za decu sa blažim teškoćama u razvoju se sprovodi potpuna integracija, za decu sa umerenim teškoćama delimična, a deca sa ozbiljnim teškoćama se obrazuju u posebnim školama ili ustanovama. Po podacima OECD-a (Batarelo-Kokić i sar., 2009), 66% dece sa posebnim obrazovnim potrebama pohađa redovne školske programe.

Regionalni projekat European Training Foundation (ETF) o socijalnoj inkluziji kroz obrazovanje i osposobljavanje u jugoistočnoj Evropi koji je realizovan u drugoj polovini 2009. godine uključivao je ispitivanje nastavnika, roditelja, članove školskog stručnog osoblja u pet osnovnih škola na teritoriji Hrvatske koje, uz decu redovne populacije, obrazuju i decu sa razvojnim smetnjama – sa psihičkim, fizičkim, poremećajima ponašanja, AD/HD sindromom, socijalno ugrožene učenike i učenike manjinskih grupa. Ispitivanje je sprovedeno uz pomoć strukturisanih intervjua, fokus-grupa, dok je jedan deo podataka dobijen putem interneta. Rezultati istraživanja pokazuju da su načela socijalne inkluzije ugrađena u pravni okvir Hrvatske, ali da obrazovna inkluzija nailazi na niz prepreka kao što je odnos centralne i lokalnih vlasti, nedostatak sredstava u školama, slaba prilagođenost školskih zgrada i nedovoljna specijalizovanost nastavnika. Ispitivani nastavnici ističu da se na studijama pripremaju za rad sa „redovnim učenicima“, a sa druge strane su suočeni sa učeničkom populacijom koja zahteva specifična znanja. Oni prepoznaju važnost individualnog pristupa učenicima kao preduslova za inkluzivnu nastavu, ali u isto vreme smatraju da nisu u dovoljnoj meri upoznati sa nastavnim metodama koje su neophodne za rad u odeljenjima sa učenicima koji imaju različite razvojne teškoće. Kada se analiziraju studijski programi prosvetnih fakulteta, iako su donekle izmenjeni uvođenjem Bolonjskog procesa, još uvek, nastavnici smatraju, oni ne pružaju kompetencije i ishode koji su relevantni za rad sa decom sa razvojnim smetnjama. Stručno usavršavanje putem akreditovanih konferencija, seminara i radionica ispitanici u uzorku smatraju nedovoljnim za izgradnju kompetencija za rad sa učenicima iz različitih sredina.

Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina je, kao jedna od bivših jugoslovenskih republika, specifična po svojoj multietničnosti i multikulturalnosti, te su i pitanja inkluzivne politike i prakse u ovoj zemlji složena i višeznačna. Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini je počela 2002. godine kada su prosvetne vlasti usvojile Poruku građanima BiH, u kojoj se kaže: „Osiguraćemo da svi učenici imaju pristup kvalitetnom obrazovanju, u integrisanim multikulturalnim školama, koje će biti oslobođeno političke, kulturološke i svake druge predrasude i diskriminacije i koje poštuje prava dece“ (OSCE, 2003). Ova poruka je predstavljala referentni okvir za sve obrazovne reforme. Narednih godina usvojeno je više okvirnih zakona na

državnom nivou: Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosne i Hercegovine (Parlamentarna skupština BiH, 2003), Okvirni zakon o osnovnom i srednjem usmjerenom obrazovanju Bosne i Hercegovine (Parlamentarna skupština BiH, 2003), Okvirni zakon o visokom obrazovanju BiH (Parlamentarna skupština BiH, 2007), Zakon o agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (Parlamentarna skupština BiH, 2007). Državno zakonodavstvo je integrisalo principe dostupnosti, pristupa, prihvaćenosti i sposobnosti adaptacije obrazovnog sistema, dok je elaboracija poverena nižim upravnim nivoima.

U BiH je tokom 2009. godine obavljeno istraživanje u okviru Regionalnog projekta European Training Foundation (ETF) o socijalnoj inkluziji kroz obrazovanje i osposobljavanje na uzorku od sedam fokus grupa sa nastavnicima osnovnih škola, roditeljima, članovima školske uprave, nastavnicima srednjih škola, predstavnicima lokalnih vlasti, direktorima škola, stručnim saradnicima, predstavnicima nevladinog sektora u Mostaru, Tuzli, Novom Sarajevu, Novigradu i Ilidži (u BiH) i Banja Luci i Prijedoru (u Republici Srpskoj). Studija se bavila sledećim istraživačkim pitanjima: 1) Koje nastavničke kompetencije su potrebne za inkluzivno obrazovanje u situacijama socijalne i kulturološke različitosti? 2) Kakva je trenutna situacija po pitanju inputa, procesa i rezultata pripreme nastavnika za inkluzivno obrazovanje? i 3) Kako se može popraviti situacija po pitanju pripreme nastavnika za inkluzivno obrazovanje? Nastavici iz ispitivanog uzorka su, po oceni istraživača, prilično senzibilisani i informisani o inkluzivnom obrazovanju. Međutim, zaključak je da većina nastavnika shvata kompetencije za inkluziju kao „dodatni set znanja i veština koji se mogu pokriti relevantnim programima ili kursevima u postojećoj nastavničkoj pripremi“ (Kafedžić i sar., 2009). Učesnici iz različitih interesnih grupa se slažu oko činjenice da nivo trenutne pripremljenosti nastavnika za inkluziju ima mnogo nedostataka, mapa nastavničke pripreme i dalje predstavlja niz različitih praksi i pristupa inkluzivnom obrazovanju i zavisi od strategija donatora i različitih organizacija koje su uključene u pripremu nastavnika. Tradicionalna pedagogija, nedostatak stvarne nastavničke prakse i neadekvatna selekcija za nastavnički poziv, predstavljaju značajne teškoće u implementaciji obrazovne inkluzije. Obuka i programi stručnog usavršavanja nastavnika koji su već profesionalno angažovani treba da bude povezana sa licenciranjem nastavnika, napredovanjem u službi i platama. Neki od ispitanika su smatrali da obuka nastavnika treba da bude organizovana izvan uobičajenog nastavnog rasporeda, da nastavnici mogu sami da biraju teme, organizatore i vreme obuke. Kompetencije za inkluzivno obrazovanje treba da budu razmatrane kao deo procedure upošljavanja na sveobuhvatan način – nastavnike treba ohrabrivati da koriste svoju autonomiju pri izboru nastavnih modela i metoda, kako bi plan i program prilagodili individualnim potrebama svojih učenika (Kafedžić i sar., 2009).

ZAKLJUČAK

Uporedna analiza sprovedenih istraživanja i zakonske regulative u drugim zemljama Evrope, Azije, Bliskog Istoka i zemalja u okruženju, pokazuje globalizaciju problema obrazovne inkluzije – teškoće i prepreke sa kojima se susreću poslenici na polju inkluzije su slični, a slična su i rešenja koja se nude u njihovom prevazilaženju.

Zakonska regulativa svih zemalja koje smo analizirali deklarativno prihvata inkluziju osoba – dece sa hendikepom, ali, istraživanja govore da postoji niz problema kada slovo zakona treba realizovati u praksi. Očigledno da se još uvek vodi borba između medicinskog i socijalnog modela pristupa osobama sa hendikepom; više pažnje se još uvek poklanja obrazovnim, a manje socijalnim i emocionalnim ishodima inkluzije. Većina ispitivanja govori o važnosti podrške deci sa razvojnim smetnjama i njihovim porodicama, kako u neposrednom okruženju, tako i od strane škole, školske uprave i nastavnika, ali i dece redovne populacije i njihovih porodica. Roditelji dece sa razvojnim smetnjama ističu značaj individualnog pristupa, prilagođavanja nastavih planova, učila i školskog okruženja. Roditeljima je važno da budu sigurni da nastavnici u redovnim odeljenjima mogu da izađu u susret obrazovnim potrebama njihove dece. Istraživanja govore da je neophodno da inkluzivno okruženje čini čitav multidisciplinarni tim koji bi se sastojao iz psihologa, psihijatara, pedagoga i nastavnika, kako bi se postavila pravovremena dijagnoza i napravio program zasnovan na potrebama deteta. Kada je u pitanju inicijalno obrazovanje budućih nastavnika, ističe se da se na studijama nastavnici pripremaju za rad sa „redovnim učenicima“, a sa druge strane su suočeni sa učeničkom populacijom koja zahteva specifična znanja.

Zajednički imenitelji većine analiziranih istraživanja su:

- neophodnost vaspitanja za demokratičnost i uvažavanje različitosti;
- potreba adekvatnijeg inicijalnog obrazovanja za inkluziju budućih nastavnika;
- potreba za društvenom i psihosocijalnom podrškom nastavnicima koji rade sa decom sa razvojnim smetnjama;
- potreba za psihosocijalnom podrškom porodicama sa decom sa razvojnim smetnjama.

LITERATURA

- Avramidis, E. and Norwich, B. (2002). Teachers attitudes towards integration/inclusion: a review of the literature. *European Journal of Special Needs Education*. Vol. 17. No. 2. 129–147.
- Batarelo-Kolić, I. i sar. (2009). *Mapiranje politike i prakse za pripremu nastavnika za inkluzivno obrazovanje u kontekstima socijalne i kulturne raznovrsnosti, Izvešće za Hrvatsku*. Bolonja: European Training Foundation.

- Elkins, J. et al. (2003). Parents attitudes to inclusion of their children with special needs. *Journal of Research in Special Needs*. Vol. 3. No.2. 122–129.
- El Zein, L. H. (2009). Attitudes toward inclusion of children with special needs in regular schools (A case study from parents perspective). *Eduactional Research and Review*. Vol. 4 (4). 164–172.
- Grifo, G. (2012). *UNCRPD: nova paradigma za zaštitu, promociju i monitorinig ljudskih prava osoba sa smetnjama u razvoju*. Niš: Saopštenje na konferenciji Perspektive socijalne inkluzije i deinstitutionalizacije osoba sa smetnjama u razvoju. Filozofski fakultet.
- Hrnjica, S. (2011). Roditeljstvo dece sa ometenošću; Izazovi i teškoće u njegovoj realizaciji. U: Mitić, M. (ur). *Deca sa smetnjama u razvoju, potrebe i podrška*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu
- Kafedžić, L. i sar. (2009). *Mapiranje politike i prakse za pripremu nastavnika za inkluzivno obrazovanje u kontekstima socijalne i kulturne raznovrsnosti, Izvešće za BIH*. Bolonja: European Training Foundation.
- Kavkler, M. (2003). Uključivanje dece sa posebnim potrebama. *Nastava i vaspitanje*. Br. LII, 5. 594–605.
- Kavkler, M. (2008). Uresniranje inkluzivne vzgoje v praksi in izobraževanja v školski praksi. V: razvoj inkluzivne vzgoje in izobraževanja: izborna poglavlja v pomoč školskim timom. Kavkler, M. (ur). Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 57–93.
- Lindsay, G. (2007). Educational psychology and the effectiveness of inclusive education/ mainstreaming. *British Journal of Education Psychology*. Vol. 77, 1–24.
- Narumanchi, A. and Bharagava, S. (2011). Perceptions of parents of typical children towards inclusive education. *Disability, CBR an Inclusive Development*. Vol. 2. No. 1. 120–129.
- Yacoub, Y. (2000). *Higer education and manpower planning in Lebanon*. Unpublish master thesis. Lebanon: American University of Beirut.
- The Warnock Report (1978). *Report of the Committee of Enquiry into the Eduaction of Handicapped Children and Young People*. London: Her Majestys Stationery Office.
- Warnock, M. (2005). *Special educational needs: a new look. Warnocks recent pamphlet oh inclusion and statementing*. London: Philosophy and Education Society of Great Britan.
- Warnock, M. et al. (2010). *Special Educational Needs: A New Look*. London: Continuum International Publishing Group.
- www.ucne-tezave.si/.../Kavkler

MEĐUNARODNA I DOMAĆA PRAVNA AKTA KOJA SE ODOSE NA PRAVA OSOBA – DECE SA HENDIKEPOM:

- Međunarodne rezolucije o pravima hendikepiranih lica. (2002). Beograd: Centralni odbor Sveza gluvihi i nagluvihi Jugoslavije.
- Nacionalni prosvetni savet Republike Srbije. (2011). Standardi kompetencija za profesiju nastavnika i njihovog profesionalnog razvoja.
- Ujedinjene nacije. (1989). Konvencija o pravimam deteta.
- UNESCO & Ministri of Education, Spain. (1994). Salamanca Statement and Framework for Action.

- UNESCO World Education Forum, Dakar. (2000). Inclusion and education: the participation of Disabled Learners Thematic Studies.
- United Nations. (2002). United Nations General Assembly Special Session - UNGASS.
- Vlada Republike Srbije, Savet za prava deteta. (2004). Nacionalni plan akcije za decu. Beograd: Vlada RS.
- Vlada Republike Srbije. (2006). Ustav Republike Srbije. Sl. glasnik RS 98/06.
- Vlada Republike Srbije. (2009). Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Sl. glasnik RS 72/09.
- Vlada Republike Srbije. (2010). Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju. Sl. glasnik RS 18/10.
- Vlada Republike Srbije. (2006). Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom. Sl. glasnik RS 33/06.
- Ujedinjene nacije. (1948). Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima.
- Ujedinjene nacije. (2007). Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom.
- Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na IOP, njegovu primenu i vrednovanje. (2010). Sl. glasnik RS 34/10.

Mirjana Stanković-Djordjević

EDUCATIONAL INCLUSION IN SERBIA AND IN THE WORLD

Summary: Current social tendencies towards democratisation and rapprochement with the European political space have been formally realised in our country through positive legislation on inclusion. The fact remains, however, that the environment in which legislation has been implemented is burdened with a series of obstacles. An insight into inclusion processes and legislative procedures in both neighbouring countries (Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina) and countries all over the world (Great Britain, Australia, Lebanon, India...) shows that the issues encountered by the implementation of inclusion are quite similar and that the forms of struggle for inclusion are virtually identical. Positive legislation, which exists both in our country and all over the world, is merely one of the preconditions for the success of the inclusion. A lot more important preconditions refer to changing the people's mindsets and taking practical actions by all those who are involved in the process of inclusion. Creating a positive social climate for the persons with disabilities and accepting the inclusive model is obviously a lengthy process which has only just begun in our country. However, there are grounds for cautious optimism. The enthusiasm and good will among the largest number of subjects who participate in the process of inclusion give us hope that inclusion is possible and necessary for every community which aspires to democracy. It is, therefore, necessary to extend the process of inclusion into extracurricular context as well as to claim general social support for the process.

Key words: inclusion, disabled persons, research, legislation, implementation

Nadežda Rodić¹,
Jasmina Knežević
Visoka škola strukovnih studija
za obrazovanje vaspitača i trenera, Subotica

UDK 17.021.1-
053.2:614.253.8

SAMOREGULIŠUĆA PONAŠANJA DECE I TEHNIKE RELAKSACIJE TOKOM HOSPITALIZACIJE

Sažetak: Hospitalizacija deteta predstavlja stresnu okolnost u životu deteta. Efekti hospitalizacije mogu biti moderirani brojnim faktorima: dužina trajanja separacije, ličnost deteta pre hospitalizacije, uzrast deteta, pol, odnos prema roditeljima pre i u toku hospitalizacije, odnos deteta prema bolničkom osoblju, vrsta oboljenja deteta, ograničenje u kretanju itd. No, pedijatrijska praksa i praćenje reakcija dece u bolničkim uslovima ukazuju da deca već od ranog uzrasta raspoložu određenim repertoarom samoregulišućih ponašanja, te da pokušavaju i sami da se „nose“ sa zahtevima koji im se nameću u želji da modifikuju interno (nivo dečijeg organizma) i eksterno okruženje (sredina u kojoj se dete nalazi). S obzirom na izraženu heterogenost ranog razvoja deteta, opseg umirujućih, samoregulatorskih ponašanja menja se i uslođnjava sa zrevanjem deteta i pod dejstvom je socijalnih uticaja kojima je dete izloženo. U tom pravcu, prisustvo vaspitača u bolničkom kontekstu i primena različitih tehnika prevazilaženja stresa povećavaju detetovu rezilijentnost i preveniraju štetne efekte dečije hospitalizacije.

U radu se analizira široki dijapazon najčešćih samoregulišućih ponašanja dece uz predstavljanje tehnika relaksacije koje vaspitač primenjuje da bi ublažio stres kod dece tokom njihovog boravka u bolnici.

Ključne reči: Hospitalizacija, samoregulacija, vaspitač, tehnike prevladavanja

Hospitalizacija deteta, koja podrazumeva lečenje i rehabilitaciju u bolnici, predstavlja stresnu okolnost u životu deteta. Intenzitet i važnost ovog stresora pominju i mnogi teoretičari. Naime, u literaturi koja opisuje decu i njihovo ponašanje u stresnim okolnostima, uz prevladavanje razvoda braka roditelja, prevladavanje bolničkog lečenja pominje se kao izrazito stresna situacija čiji efekti stresa (pozitivni ili negativni) mogu ostaviti ozbiljne posledice po detetovu ličnost (Anthony, 1987; Cichetti, 2003; Coddington, 1972; Aldwin, 1994).

Reakcije dece na odlazak i smeštaj u bolnicu, bolničko osoblje, bolničke procedure, intervencije i ceo kontekst povezan sa bolešću i bolnicom, različite su i uslovljene brojnim faktorima. Reakcija deteta zavisi, pre svega, od uzrasta deteta,

¹ mnnn@tippnet.rs

njegovih psihofizičkih potencijala da se „nosi“ sa bolešću i bolničkim iskustvom, težine i specifičnosti bolesti, dužine boravka u bolničkim uslovima, reakcije roditelja, podrške i potpore koju prima tokom bolničkog lečenja, pola deteta, ličnosti deteta pre hospitalizacije, odnosa prema roditeljima pre i u toku hospitalizacije, odnosa deteta prema bolničkom osoblju, ograničenja u kretanju prouzrokovanih bolešću itd.

Bolbi (Bowlby, 1973, prema Rodić i Knežević, 2012) govori o tri faze u reagovanju deteta na odvajanje (separaciju) od majke; ove faze uključene su i tokom odvajanja deteta od majke tokom hospitalizacije.

U prvoj fazi (faza protesta), koja traje od nekoliko sati do nekoliko dana, dete plače, vrišti i traži majku, pruža otpor medicinskom osoblju u nadi da će plačem dozvati majku.

U drugoj fazi (fazi očaja) dete iščekuje roditelje, ali se ne opire glasno, povlači se i ne pruža otpor, apatično je i poslušno. Posmatrano spolja dete deluje mirno, često se klati („roking“), ne pokazuje interesovanje za okolinu, emocionalno je ravnodušno, fizički iscrpljeno usled negativnih emocija u prvoj fazi. Kada dete u ovoj fazi napusti bolnicu simptomi nestaju, s tim što neko vreme mogu da postoje određeni negativni emocionalni odgovori deteta (plač, uznemirenost, strah itd).

Treća faza (faza prilagođavanja ili prepuštanja), nastaje ako je dete dugo u bolnici (više od 2 meseca). U ovoj fazi reagovanje na separaciju liči na prilagođeno ponašanje, jer se dete ponaša kao da se odomaćilo na odeljenju, sklapa prijateljstva sa osobljem i sl. Međutim, dete je samo emocionalno naviklo, „otupelo“. Ukoliko roditelji posećuju dete, poseta prekida beznađe, ali odlaskom voljene osobe dete se vraća na početnu tačku emocionalnih teškoća. Ova faza je patološka (Grupa autora, 1989) i mogu nastati ozbiljne posledice za razvoj ličnosti deteta.

Kada se govori o hospitalizaciji dece, postoje neke specifičnosti koje je čine različitom od hospitalizacije odraslih. Jedna od tih specifičnosti je uzrast deteta, odnosno stepen njegovog kognitivnog razvoja. Od dečijeg uzrasta zavisi kako će dete shvatiti bolest i kako će reagovati na odvajanje, kao i kako će teći prilagođavanje na bolničku sredinu, bolest i zahteve lečenja.

U bolničkim uslovima, prisustvo bolesti može kod deteta uzrokovati i podstaći i neke specifične psihološke procese (Rodić i Knežević, 2012: 18–19):

a) *Psihološki konflikt* – bolest i zdravstvena ugroženost deteta vrlo često su okidači za stare psihološke konflikte. Prisustvom bolesti stari konflikti bivaju ojačani i ponovo aktivirani i njihovo delovanje može interferirati sa aktuelnim konfliktom vezanim za boravak deteta u bolnici. U tom pravcu, u zavisnosti od uzrasta, deca mogu ispoljavati već pomenute oblike regresivnog ponašanja, ali i neurotske smetnje, smetnje i poremećaje ličnosti. Poremećaji ličnosti i smetnje neurotskog tipa uglavnom se vezuju za stariji uzrast dece (uzrast adolescencije).

b) *Promene predstave i slike o sopstvenom telu* – slika o sopstvenom telu predstavlja mentalnu predstavu ili kognitivnu reprezentaciju sopstvenog tela. Prisustvo bolesti i ozbiljne zdravstvene ugroženosti može uticati značajno na

doživljaj koji dete ima o sopstvenom telu. Proučavanje dečijih crteža ljudske figure koje je realizovao Auer sa saradnicima ukazalo je na prisutnost promena vezanih za predstavu o sopstvenom telu kod dece koja su hospitalizovana, a naročito kod dece koja imaju iskustva sa određenim hirurškim intervencijama (Auer et al., 1971). Na crtežima ljudske figure kod dece sa kongenitalnom srčanom bolešću često je dominirala slika srca, dok je kod dece koja su imala operativni zahvat na delu grudnog koša, dominirala slika rebra.

c) *Promene self koncepta* – prisustvo bolesti i ozbiljne zdravstvene ugroženosti može uticati na dečije poimanje sebe (samospoznaja, osećaj selfa nasuprot nelfu). Poimanje sebe može se definisati kao „skup kognitivnih generalizacija o sebi, nastalih na osnovu iskustva, koje organizuju i vode obradu svake informacije koja se odnosi na samog pojedinca“ (Markus, 1977).

d) *Identifikacija i modelovanje* – psihodinamski posmatrano, bolesno dete često prolazi kroz proces „identifikacije sa agresorom“ igrajući se doktorskih igara. Na ovaj način dete lakše upravlja svojom anksioznošću i strahom koji je pratilac bolnih medicinskih procedura i postupaka.

Važan element u reagovanju na hospitalizaciju kod dece je percepcija bolesti i hospitalizacije. Sa psihodinamskog stanovišta, percepcija deteta uglavnom obuhvata sledeće oblike (Rodić i Knežević, 2012):

a) *Percepcija deteta da je napušteno i ostavljeno*. Separacija od roditelja uslovljena hospitalizacijom može posebno dobiti na značaju ukoliko dete veruje da je ono hospitalizacijom zapravo ostavljeno, napušteno od strane roditelja. Ova vrsta percepcije kombinovana je sa osećanjem straha i strepnje deteta da neće ponovo biti sa svojim roditeljima.

b) *Percepcija deteta da je ono kažnjeno bolešću i aktuelnom hospitalizacijom*. Deca bolest i hospitalizaciju mogu percipirati kao kaznu za sva svoja prethodna „nedela“ (Vemon et al., 1965). Ova vrsta percepcije može se vezati i uz svaki medicinski postupak i intervenciju koja se tumači kao nameran akt koji nanosi bol.

c) *Strah od kastracije*. Ova vrsta straha i percipirane opasnosti najčešće se vezuje za decu koja su hospitalizovana zbog planiranog hirurškog zahvata.

d) *Strah od smrti*. Iako deca starijeg uzrasta znaju razliku između smrti i separacije i ova deca mogu pogrešno interpretirati hospitalizaciju u pravcu smrti. Na ovaj način oblikovana percepcija deteta uzrokuje dodatne snažne emocije i iskustvo velike (životne) opasnosti i pretnje.

U ispoljavanju simptoma stresa među decom postoje velike razlike. Simptomi stresa često zavise od uzrasta deteta, detetove ličnosti i nivoa razvoja. S obzirom na povezanost dečijeg emocionalnog stanja i fizičkog stanja njegovog organizma, često su fizički simptomi prvi znaci koji upućuju da je dete izloženo velikom stresu. Bolovi u grlu, znojavi dlanovi, glavobolja, umor, mučnina, proliv, uznemirenost, depresija, frustracija i promene u obrascima i modelima spavanja, samo su neki od fizičkih simptoma. Druga grupa simptoma stresa može uključivati povlačenje deteta, razdražljivost, agresiju, preterano dnevno spavanje, pre-

teranu osetljivost, promene u navikama vezanim za ishranu, opšte promene u ponašanju i sl.

Lazarusov model stresa (Lazarus, 1984), koji je primarno formulisan kao model stresa i prevladavanja odraslih, poslužio je mnogim istraživačima u njihovim studijama istraživanja dečijih odgovora na stres (Ritchie, Caty & Ellerton, 1988; Wertlieb, Weigel & Feldstein, 1987). Lazarus, u okviru transakcionista pristupa naglašava da je stres *proces*, a ne stanje spoljašnje sredine ili stanje organizma (Lazarus, 1984). Najvažnije komponente stresa su: (a) određeni događaj ili situacija u spoljašnjoj sredini; (b) karakteristična subjektivna procena događaja; (c) izmene u psihološkom funkcionisanju; (d) fiziološke promene i (e) doživljaj celokupnog procesa.

Kejti, Riči i Elerton modifikovali su Lazarusov model u model koji odgovara deci (Caty, Ritchie & Ellerton, 1984), te su tako postojeći modeli prevladavanja transformisani u tri velike kategorije i 11 subkategorija. Ove tri kategorije prevladavanja stresnih situacija kod dece uključuju sledeće dimenzije: 1) *informisanje–razmena kao način prevladavanja stresa kod dece*; 2) *akcija–odsustvo akcije* i 3) *intrapsihička ponašanja deteta*.

Dimenzija *informisanje–razmena* obuhvata dečije pokušaje da u stresnim okolnostima steknu što više informacija. U stresnim okolnostima dete manifestuje ovo ponašanje postavljanjem pitanja, pažljivim slušanjem i osluškivanjem, kao i intenzivnim posmatranjem okruženja u kom se nalazi. Česta su i ponašanja u kojima dete limitira informacije promenom teme razgovora ili naglašeno informiše druge – daje informacije drugima u formi objašnjavanja sebe i svog stanja.

Dimenzija *akcija – odsustvo akcije* uključuje detetove pokušaje da ovlada problemom – u ovom slučaju bolešću i boravkom u bolnici. Ova dimenzija podrazumeva osam subkategorija i dečija ponašanja poput: upravljanja i uspostavljanja kontrole nad određenim segmentima svog stanja, smanjenje tenzije, ponašanja u pravcu samozaštite, uspostavljanja komfora u okolnostima bolničkog lečenja, usmerenost ka traženju pomoći od drugih, ispoljavanje emocija i ispoljavanja potrebe deteta ka višim nivoima samostalnosti.

Intrapsihička ponašanja usmerena su ka emocionalnoj sferi deteta. Ona uključuju upotrebu odbrambenih mehanizama i mentalnih procesa koji u stresnoj situaciji služe detetu za regulisanje emocija (Caty et al., 1984).

Tokom proteklih decenija, teorijski okvir razumevanja prevladavanja stresa kod novorođenčadi i male dece znatno je unapređen. U tom pravcu, umesto termina prevladavanje (eng. *coping*), mnogi razvojni psiholozi počinju da koriste termin „samoregulacija“ i „emocionalna regulacija“ (Shonkoff & Phillips, 2000). Savremena istraživanja emocionalne regulacije imaju svoje korene u više teorija: teorija psihološke odbrane (Freud, 1926/1959), psihološki stres i coping (Lazarus, 1966), teorija vezivanja (Bowlby, 1969) i emocionalna teorija (Frijda, 1986). Za decu ranog uzrasta i u uslovima boravka u bolnici, pogodno teorijsko uporište emocionalne regulacije bazirano je na Bolbijevoj (Bowlby) konceptu o afektivnom vezivanju. Bolbi (Bowlby) i drugi teoretičari koji su se bavili posledicama dečije separacije

od majke, majčine deprivacije i čestih promena attachment figura na razvoj ličnosti deteta (Hughes i sar., 2005) ukazuju da dete kada je odvojeno od majke ili od druge figure vezivanja, prolazi kroz očekivane serije emocionalnih reakcija koje uključuju protest, očaj, nesigurnost, anksioznost, zavisnost itd. Bolbi (Bowlby, 1982, prema Hughes i sar., 2005) navodi da su deca rođena sa predispozicijom emocionalnog vezivanja, što im omogućuje da formiraju attachment odnose. I PART teorija (Parental Acceptance and Rejection Theory) čiji je autor Ronald Rohner, antropolog i psiholog, zasniva stavove na sličnim osnovama.

U reagovanju na stresne okolnosti, značajno je istaći dečije sposobnosti da i sami utiču na regulisanje intenziteta stresora. Naime, deca već od ranog uzrasta pokušavaju da se „nose“ sa zahtevima koji im se nameću i pokušavaju da modifikuju interno (nivo dečijeg organizma) i eksterno okruženje (sredina u kojoj se dete nalazi). Njihove mogućnosti u početku su malobrojne i ograničene, jednostavnijeg su karaktera i oslanjaju se uglavnom na refleksive. U reagovanju na stresne okolnosti, tokom daljeg dečijeg razvoja, dečiji repertoar se usložnjava i menja – od primarno bihevioralno orijentisanih akcija ka kognitivnim akcijama i u pravcu veće izdiferenciranosti i kontekstualne specifičnosti kada je reč o prevladavanjima fokusiranim na problem. U okviru adolescencije rizici su povećani jer se emotivno fokusirano prevladavanje može realizovati korišćenjem eksternih sredstava (droga, alkohol), čija zloupotreba može imati štetne efekte.

Uprkos brojnim negativnim efektima hospitalizacije na ličnost i psiho-fizičko funkcionisanje deteta, njeni efekti mogu biti ublaženi samoregulišućim ponašanjima deteta i prisustvom vaspitača u bolničkom kontekstu. Čak i mala, tek rođena deca ispoljavaće određena ponašanja koja imaju efekat samoumirenja i prevladavanja stresnih bolničkih okolnosti. Šonkof i Filips (Shonkoff i Phillips) smatraju da se samoregulacija sastoji u učenju da se sačeka pre nego što se deluje, samonadgledanju i sticanju sposobnosti da se segmenti ponašanja sekvencijalno organizuju (Shonkoff i Phillips, 2000). S obzirom na izraženu heterogenost ranog razvoja deteta, opseg umirujućih, samoregulatorskih ponašanja menja se i usložnjava sazrevanjem deteta i pod dejstvom je socijalnih uticaja kojima je dete izloženo. U tom pravcu, prisustvo vaspitača u bolničkom kontekstu i primena različitih tehnika prevazilaženja stresa povećaće detetovu rezilijentnost i preveniraće štetne efekte dečije hospitalizacije.

TEHNIKE RELAKSACIJE KOD NOVOROĐENČADI I ODOJČADI (PERIOD OD ROĐENJA DO 12 MESECI STAROSTI)

U najranijem uzrastu deteta dominira intenzivna telesna komunikacija između majke i deteta. S obzirom da je svet simbola i reči, kao i adekvatnih mentalnih reprezentacija tek u fazi stvaranja, mala deca stres i patnju uglavnom izražavaju svojim telom. Početna nediferenciranost između somatskih i psiholoških procesa omogućuje da se razne telesne ekscitacije kao što su glad, bol, hladnoća i sl. lako izražavaju putem psihičkih procesa u vidu neprijatnosti, anksioznosti, ljutnje

i besa. Slično tome, psihički procesi se kanališu kroz poremećaje na površini kože, poremećaje vezane za uzimanje hrane, disanje i sl.

Iako postoje velike individualne razlike u odnosu na količinu i vrstu željene stimulacije, čak i vrlo mala, tek rođena deca pokušaće da regulišu intenzitet i efekte stimulacije kojoj su izložena. Regulatorna ponašanja ovog tipa uključuju zatvaranje očiju, okretanje glave, „bežanje“ u san ili, ukoliko nijedan od ovih tipova ponašanja ne postigne svoju svrhu, glasno plakanje i protest novorođenčeta. Novorođenčad stara tek nekoliko nedelja uspeće da izmame socijalnu stimulaciju iz svog okruženja uspostavljajući kontakt očima, smešeći se, vokalizujući u formi gukanja itd., ali će se isto tako okrenuti na drugu stranu ili zatvoriti oči ukoliko je stimulacija prejaka. U sličnom pravcu novorođenčad pokazuje sposobnost da promenom modaliteta svog plakanja signalizira vrstu stresa ili neprijatnosti koju aktuelno doživljava (glad, strah, vlažnost itd). No, ne samo da novorođenčad utiče na interakciju sa okolinom, već i razvoj roditeljskih veština i prakse u bavljenju detetom (obe vremenom dobijaju na kvalitetu) može uticati na modalitete detetovog plakanja.

U stanju uznemirenosti, tek rođene bebe sisaće svoj palac da bi smanjile napetost i da bi se umirile. Druge rane bihevioralne forme emocionalno fokusiranog prevladavanja kod tek rođene dece uključuju ljuljanje, pomeranje tela (engl. „rocking“), plakanje, usmeravanje pažnje do potpune zaokupljenosti sopstvenim prstima – pre svega palcem, itd. (Karraker & Lake, 1991). Usmeravanje pažnje je jedan od prvih procesa emocionalne regulacije koji se pojavljuje u razvoju. Deca na najranijem uzrastu ne samo da spontano beže od neprijatnih događaja (i teže ka prijatnim), već njihovim opažajnim procesima mogu upravljati drugi u svrhu upravljanja emocijama.

U navođenju spektra različitih ponašanja odojčeta veliku ulogu igraju vremena koja su obeležena kvalitativnim promenama u reorganizaciji ponašanja i pojavi novih modaliteta aktivnosti. To uključuje promene u periodima budnosti, kogniciji, percepciji, motornom i afektivnom razvoju deteta. Pretpostavlja se da je to odraz normativnih regulatornih promena i napredovanja u centralnom nervnom sistemu. Ove promene odgovaraju „organizatorima psihe“ (Spitz, 1959, prema Emde, 1983), a Emde i saradnici ove periode nazivaju „biobihevioralni pomaci“ (biobehavioral shift). Prema zapažanjima ovih teoretičara pomenute normativne transformacije nastupaju u 2. mesecu – buđenje socijabiliteta, od 7. do 9. meseca – nastup fokusirane privrženosti, od 12. do 13. meseca – pojava uspravnog hoda i od 18. do 21. meseca života – nastup samovolje. U svakom ovom periodu dominira promena afekta (Emde, 1983).

U drugoj polovini prve godine života, odojče počinje da prihvata delove svog tela – ruke i noge kao svoje, kao deo svoje telesne sheme i uviđa, stavljanjem nožnog palca u usta, da je to deo koji može uvek da posluži za igru i rasterećenje napetosti. Isto tako, šaka detetu služi za smanjivanje tenzije tako da beba siše palac, a kažiprstom i ostalim prstićima miluje vrh nosa, usne i lice. Dete se miluje i tako smanjuje tenziju. U ovom periodu, posle 6 meseci života, javlja se prava

afektivna vezanost (Bowlby, 1969; Ainsworth, 1982). Funkcije afektivne vezanosti u ovom periodu vide se u detetovom ponašanju koje je organizovano oko određene figure. Preferencija majke u odnosu na druge figure u stresnim situacijama, dokaz je da je uspostavljena afektivna vezanost deteta (Ainsworth, 1982; Vukelić, 1994).

Afektivna vezanost je kontrolni sistem dizajniran tako da održi optimalnu distancu deteta od figura afektivne vezanosti. Ovaj sistem sadrži dve vrste ponašanja: afektivna vezanost koja dovodi dete u kontakt sa figurom i rezultat kontakta – istraživačko ponašanje. Sistem afektivne vezanosti se aktivira zahvaljujući mehanizmima na koje deluju spoljašnje i unutrašnje draži, a posledica toga treba da je blizina majke. Kada je dete bolesno, i naročito kada je uplašeno ili ne može da bude u blizini osobe za koju je vezano, aktiviran sistem afektivne vezanosti vrlo je vidljiv. Svaka opažena prepreka održavanju bliskosti rezultira anksioznošću i ona zauzvrat uključuje ponašanja afektivne vezanosti, dizajnirane da ponovo uspostave fizičku blizinu figure. Uspostavljanje i održavanje blizine proizvodi osećanje sigurnosti i ljubavi, dok poremećaj rađa anksioznost, bes i tugu (Stojić i sar., 2010). Ejnsvort (Ainsworth, 1989) smatra da je čak i sistem afektivne vezanosti bebe od 6 meseci dovoljno razvijen da podstiče afektivnu vezanost ne samo sa primarnom, već i sa drugim važnim figurama. Sekundarne figure imaju pozitivnu ulogu u umirivanju dece, posebno kada su deca privremeno odvojena od primarne figure.

Dakle, u prvih 12 meseci dečiji razvoj je naglašeno vulnerabilan i podložan uticaju različitih negativnih faktora. Prvih 12 meseci je krucijalni period u kom deca rastu brže i intenzivnije nego što će ikada kasnije rasti i razvijati se (Lansdown&Walker, 1996), te je stoga neophodna i posebna pažnja i nadzor nad detetom. Deca u prvih 12 meseci imaju izraženu potrebu za emocionalnom vezanošću, pažnjom, aktivacijom, uključenošću u svet oko sebe itd., a ove njihove potrebe često se previčaju i zanemaruju.

Kada malo dete uzrasta do 12 meseci boravi u bolnici, sa njim boravi i majka koja zadovoljava osnovne detetove potrebe, uloga vaspitača u bolnici je obično manja ili neizražena. No, i pored ovih okolnosti, vaspitač može uticati na ublažavanje stresa kod odojčadi u saradnji sa majkom ili samostalno, u situacijama kada majka ima sama potrebu za odmorom i kratkim odvajanjem od deteta. Stimulacija i rad sa detetom sprovode se samo kada je dete budno i raspoloženo i uz makimalno poštovanje bioloških ritmova deteta. Pre početka primene bilo kojih tehnika potrebno je da vaspitač najpre pripremi i organizuje bezbedno i podsticajno okruženje u kojem bebe mogu ispitivati i razgledati raznovrsne predmete, igračke, šarene krpice koje se nalaze oko kreveta; slušati muziku iz igračaka-kutija i slično, u pravcu ispoljavanja svog emocionalnog stanja (Gross & Clemens, 2002). Vaspitač se sa detetom može igrati različitih skrivalica – zatvoriti i otvoriti oči pred detetom, prekrivati rukama ili maramom svoje lice, skrivati se delimično iza kreveta, zatim se pojavljivati sa raznih strana ispred deteta sa nekom lepom pesmicom; davati detetu igračke i predmete koji proizvode zvuk, a potom ga podsticati da reprodukuje zvuk koji čuje: zvrzz, cin-cin, bum-bum, tam-tamu itd. Vaspitač

može organizovati prave male predstave za dete i tako ih realizovati da se kod deteta angažuje što više njegovih čula – vid, sluh, dodir i slično.

Osim pomenutih aktivnosti, preporuka za vaspitače je i što češća primena nežnih taktilnih stimulacija dece, maženja detetovih ruku, nogu i sl. uz prijatno pevušenje ili određene druge umirujuće zvuke, ispoljavanje ljubavi prema detetu kroz milovanje, ljuljanje, držanje deteta itd. Istovremena taktilna stimulacija – držanje obe detetove šake u toplini svoje dve skupljene šake, stavljanje dlana na grudi odojčeta ili privijanje odojčeta na svoje grudi, ponašanja su koja najčešće umiruju decu najranijeg uzrasta. Sve ove aktivnosti vaspitača su posebno značajne kada je odojče usled različitih nepovoljnih okolnosti (bolest majke, napuštena deca itd.) smešteno u bolnicu bez pratnje.

TEHNIKE RELAKSACIJE KOD DECE OD 1. DO 3. GODINE STAROSTI

Osnovna karakteristika dece ovog uzrasta jeste intenzivno istraživanje okoline, upijanje novog znanja, velika aktivnost i potreba za oponašanjem, pre svega roditelja i odraslih iz detetove okoline. U tom pravcu, vaspitač može organizovati razne aktivnosti i igre u kojima se dete podstiče da istražuje date predmete: da ih otvara, zatvara, rastavlja, sastavlja, gura, okreće i slično. Upotreba različitih tehnika crtanja i modelovanja (bojice, plastelin, kolaž papir itd.) u pravcu izražavanja detetovih emocija i kontrole nad strahom vrlo je poželjna. Aktivnosti treba da budu dovoljno interesantne kako bi potpuno uključile dete i time ga i mislima i emocijama odvučle od aktuelnih stresnih situacija kojima je ono izloženo. Vaspitač može detetu da čita i priča priče čija je sadržina asocirana sa bolničkim kontekstom. Bitna sugestija vaspitačima je da svakako osnovnu poruku priče prilagode detetovom emocionalnom stanju, odnosno, prevladavanju i uspostavljanju kontrole nad emocijama i situacijama koje dete muče. Tako će priče u kojima je glavni junak bolesna životinja ili bolesno dete sličnog uzrasta, ali u kojima je glavni junak ozdravio, ili bez straha prošao kroz medicinske intervencije ili se vratio srećan kući... biti naročito značajne i ohrabrujuće za dete.

Druga vrsta aktivnosti obuhvata one aktivnosti u kojima dete, uz podsticaj vaspitača samo ventilira svoje emocije pričanjem sopstvenih priča (uz upotrebu slikovnice i asocirano sadržajima iz slikovnice) ili u razgovoru sa igračkama koje voli. Na taj način dete može „objasniti“ igračkama čega se plaši, kako se oseća, šta ne voli i sl. Vaspitač može kroz igru, pružajući podršku, npr. igračkama ili dodavanjem određenih sadržaja na priču deteta, usmeravati kanalisanje dečijih emocija i podsticati ga da se oslobodi straha.

TEHNIKE RELAKSACIJE KOD DECE OD 3. DO 7. GODINE STAROSTI

U ovom periodu kod deteta je naglašen razvoj motornih sposobnosti. U tom smislu, deca vole da određene stvari probaju i rade više puta, ne bi li do savršenstva usvojili određenu motornu veštinu. U pravcu odvlačenja misli i emocija sa

stresnih okolnosti vaspitači se mogu igrati sa detetom igračkama koje se mogu gurati ili vući; dete uz pomoć vaspitača ili samostalno može sklapati puzzle sa malim ručkama, slagati kocke koje se zaključavaju i ploče koje mogu za nešto da se uhvate; pogodne su i ručkice i lutke kojima treba zakopčavanje odeće gde postoje dugmići i cibzari, konci sa perlama različitih veličina i boja, dugmića i sl. Odabir igračaka i zabavnih elemenata vaspitač vrši u skladu sa zdravstvenim stanjem deteta i njegovim mogućnostima da učestvuje u određenim igrama.

Primena standardnih tehnika relaksacije i borbe protiv stresa na ovom uzrastu deteta obuhvata i sledeće intervencije (Rodić i Knežević, 2012):

- *Prepoznavanje i imenovanje osećanja.* Uloga vaspitača u radu sa detetom u pravcu pravilnog prepoznavanja, imenovanja, prihvatanja i izražavanja osećanja je vrlo značajna. Vaspitač podržava i usmerava dete podstičući ga da osvesti svoju emociju, imenuje je na pravilan način i adekvatno je izrazi. Vaspitač ohrabruje dete da izrazi sve emocije i da prihvati i prisustvo straha, besa, ljutnje i sl. Prepoznavanje i imenovanje emocija je prvi korak u borbi protiv stresa.

- *Imaginacija.* Detetu se daje instrukcija da se priseti ili da zamisli određenu prijatnu situaciju, poput odmora sa roditeljima, ili nekog drugog događaja u kome je ono bilo srećno i zadovoljno. Na ovaj način kod deteta se podstiču pozitivne emocije i prijatna stanja koja pojačavaju detetovu otpornost prema stresnim iskustvima.

- *Upravljanje stresom.* Dete se uči kako da upravlja stresnom situacijom. Očekivana stresna situacija komentariše se i analizira sa vaspitačem ili se ona odigrava i prikazuje putem „igranja uloga“ (roll-play-a) u kome mogu učestvovati igračke, ali i dete i vaspitač. Vaspitač može detetu ispričati priču o sebi i svom nekom sličnom iskustvu koje je uspešno prebrodio.

- *Samohrabrivanje.* Vaspitač može podučiti dete kako da koristi pozitivne izjave i izjave u kojima hrabri sebe. Rečenice poput: *Ja sam smiren/a, Ja sam srećan/a, Ja sam dobro* itd. koje dete ponavlja sebi mogu pomoći da ono stekne sopstvene izvore samopomoći u borbi protiv stresa.

- *Vizualizacija.* Kreiranje vizualizacija može biti i zabavno i efektno u isto vreme. Vaspitač zajedno sa detetom može razviti čitav set srećnih misli i srećnih slika koje dete može koristiti svaki put kada oseća strah ili anksioznost. Takve srećne misli i slike mogu biti formirane u vidu sledećih instrukcija detetu: *«Zatvori oči i zamisli plavi, nežni oblak koji te smiruje. Kada se uplašiš, ti sedi svaki put na svoj plavi smirujući oblak»* ili *«Zaplovi svojim mehurićem od sapunice i skloni se od straha itd.»* Zajedno sa detetom, vaspitač treba da zapiše dečije srećne misli i od njih može da formira priču koja će poslužiti za relaksaciju i smirenje deteta.

- *Kontrola disanja.* Polagano i duboko disanje može pomoći detetu da smanji svoj bes i anksioznost. Vaspitač može naučiti dete da diše duboko i da zadrži dah brojeći, npr. do pet, a potom da napravi dug izdisaj, takođe brojeći do pet. Dete može naučiti da efikasno koristi ovu

tehniku disanja i primenjuje je u svakoj stresnoj situaciji, a svoje umeće može da prenese i na igračke „učeći“ ih da disanjem kontrolišu stres.

- *Progresivna relaksacija mišića.* Relaksiranje detetovog tela i uma vaspitač vrši tako što različitim grupama mišića govori da se relaksiraju. Vaspitač može npr. krenuti od detetovih stopala, pa nastaviti ka detetovoj glavi. Posle nekoliko relaksirajućih iskustava dete će biti sposobno da samostalno primenjuje ovu tehniku i da je verbalizuje na sledeći način: «*Ja ću sada da relaksiram moje noge. Moje noge su relaksirane. Moje noge su odmorne*» itd...

- *Učenje prevladavajućih strategija.* Vaspitač može podučiti dete određenim strategijama prevladavanja stresa, na način da vrlo jasno kaže detetu šta u određenoj situaciji ono treba da uradi. Formulacije poput: *Ako ti nešto ne prija, reci to medicinskoj sestri ili doktoru. Ako ti treba nečija pomoć, pozovi medicinsku sestru i reci joj: treba mi pomoć oko...* mogu pomoći detetu da se oseća uspešnije u stresnim situacijama.

Za primenu navedenih tehnika relaksacije od presudnog značaja su ličnost, veštine i znanja vaspitača. Vaspitači koji su dovoljno senzitivni, topli i empatični u ophođenju prema detetu i koji su dodatno edukovani iz oblasti medicinske psihologije, svakako će biti veštiji i efikasniji u ublažavanju stresa kod dece na bolničkom lečenju.

LITERATURA

- Ainsworth, M. D. S. (1982). Early caregiving and later patterns of attachment. U: Klaus, M. H., Robertson, M. O. (eds.). *Birth, interaction and attachment* (pp. 33–43). Johnson & Johnson.
- Ainsworth, M. D. S. (1989): Attachments beyond infancy. *American Psychologist*, 44, 709–716.
- Aldwin, C. M. (1994). *Stress, coping and development*. New York, Guilford Press.
- Anthony, E. J. (1987). Children at high risk for psychosis growing up successfully. In E. J. Anthony & B. J. Cohler (Eds.), *The invulnerable child* (pp. 147–184). New York: Guilford Press.
- Auer, E. T., Senturia, A. G., Shopper, M., et al. (1971) Congenital heart disease and childhood adjustment. *Int. J. Psychiatry Med*, 2:23
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss, vol. I: Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973): *Attachment and loss. Vol. II. Separation: Anxiety and anger*. New York: Basic books.
- Caty, S., Ellerton, M. L. & Ritchie, A. (1984). Coping in hospitalized children: An analysis of published case studies. *Nursing Research*, 33, 227–282.
- Cicchetti, D. (2003). Foreword. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. XIX–XXVIII). New York: Cambridge University Press.

- Coddington, R. (1972). The significance of life events as etiological factors in the diseases of children. *Journal of Psychosomatic Research*, 16, 7–18.
- Emde, R., (1983), The Rewards of infancy: Emotional Availability and Maternal Referencing U: Call JD, Galenson E, Tyson RL, ur. *Frontiers of Infant Psychiatry*. New York : Basic Books, Inc., Publishers; 1983, st. 17–30.
- Frijda, N. H. (1986). *The emotions*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Freud, A., (1970). The Symptomatology of childhood: a preliminary attempt at classification. *Psychoanal. St. Child* 1970; 25:19-41
- Hughes, M. M., Blom, M., Rohner, R. P. & Britner, P. A. (2005). Bridging Parental Acceptance-Rejection Theory and Attachment Theory in the Preschool Strange Situation. *Ethos*, 33 (3): 378–401.
- Gross, T., & S.G. Clemens. (2002). Painting a tragedy: Young children process the events of September 11. *Young Children* 57 (3): 44–51.
- Grupa autora (1989). *Pedagoška enciklopedija 1–2*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Karraker, K. H., & Lake, M. (1991). Normative stress and coping processes in infancy, In E. M. Cummings, A. L. Greene, & K. H. Karraker (Eds.), *Life-span developmental psychology: Perspectives on stress and coping* (pp. 85–108). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Klark, A. M., Klark, A. D. B. (1987): *Rano iskustvo*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Lansdown, R, Walker, M. (1996). *Your Child's Development from Birth to Adolescence*. Frances Lincoln Limited, 1996.
- Lazarus, R.S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York, Springer Publishing Co.
- Lazarus, R. S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.
- Marcus, Hazel (1977), "Self-Schemata and Information About the Self," *Journal of Personality and Social Psychology*, 35 (February), 63–78.
- Ritchie, J. A., Caty, S., & Elleron, M. L. (1988). Coping behaviors of hospitalized preschool children. *Maternal-Child Nursing Journal*, 17, 153–171.
- Rodić, N., Knežević, J. (2012): *Ublažavanje stresa kod dece tokom boravka u bolnici*, Minerva, Subotica.
- Rohner, R. P., Rohner, E. C. (1980): Antecedens and consequences of parental rejection: A theory of emotional abuse. *Child Abuse and Neglect, The International Journal*, 4, 189–198.
- Rohner, R. P. (2004): The Parental Acceptance-Rejection Syndrome: Universal Correlates of Perceived Rejection, *American Psychologist*, 59, 827–840.
- Stojić, O., Divljan, S., Avramov, N. (2010). Adaptacija dece jaslenog uzrasta u kontekstu teorije afektivne vezanosti: iskustva predškolskih ustanova Srema, *Primenjena psihologija*, 2010/4, str. 357–376.
- Shonkoff, J. P. & Phillips, D. A. (eds) (2000), *From Neurons to Neighbourhoods: The Science of Early Childhood Development*, National Academy Press, Washington, DC.
- Zlotovic, M. (1982): *Strahovi kod dece*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

- Vukelić, M. (1994). *Afektivno vezivanje deteta za majku i majčina responsivnost*. Neobjavljeni diplomski rad. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Wertlieb, D., Weigel, C. & Feldstein, M. (1987). Measuring children's coping. *Journal of Orthopsychiatry*, 57, 548–560.

Nadežda Rodić, Jasmina Knežević

SELF-REGULATORY BEHAVIOR IN CHILDREN AND RELAXATION TECHNIQUES DURING HOSPITALIZATION

Summary: Child's hospitalization is a stress event in a child's life. The effects of hospitalization may be moderated by many factors: the length of separation, the child's personality before the hospitalization, the child's age, gender, relationship with the parents before and during hospitalization, the child's relationship with the hospital staff, the type of child's illness, movement limitation, etc. However, pediatric practices and monitoring the reaction of children in hospital indicates that children from an early age have a certain repertoire of self-regulatory behavior, and try to cope with the requirements imposed on them in order to modify the internal (level of children's body) and external environment (the environment in which the child is present). Given the heterogeneity of early child's development, the range of soothing, self-regulatory behavior changes and complicates as a result of the maturation and is under the influence of the social impacts that the child is exposed. In this direction, the presence of preschool teachers in the hospital context and application of various coping techniques increases a child's resilience and prevent the harmful effects of children's hospitalization.

This paper analyzes the wide range of the most common self-regulatory behavior of children and implementation of relaxation techniques that the pre school teacher apply to alleviate stress in children during their hospital stay.

Keywords: hospitalization, self-regulation, preschool teacher, coping techniques

Др Живорад Миленовић¹
Универзитет у Нишу,
Учитељски факултет у Призрену, Србија

УДК 376.1.013

ПОЈМОВНА РАЗГРАНИЧЕЊА КЉУЧНИХ И ТАНГЕНТНИХ ПОЈМОВА ИНКЛУЗИЈЕ У ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ

Сажетак: Након индустријске револуције као процеса модернизације, ниједна друштвено-историјска појава није изазвала такве идејно-теоријске контроверзе као што је то инклузија у васпитању и образовању. Управо због нераздељивости појединих појмова, долазило је до различитог схватања и разумевања инклузије, па се могао стећи утисак да је она пре довела до недоумица него ли што има васпитно-образовну ефикасност. Полазећи од истакнутог проблема, у овом раду појмовно ће се разграничити значења кључних и тангентних појмова инклузије у васпитању и образовању: сегрегација–интеграција–инклузија; инклузивно васпитање–инклузивно образовање; деца са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу – ученици са посебним образовним потребама; даровита деца–надарена (обдарена) деца–талентована деца–изнад просечна деца; инклузивно одељење–инклузивни разред–инклузивна школа; инклузивна настава; оптимални развој ученика; индивидуални образовни програм. Потпуније схватање и разумевање кључних и тангентних појмова инклузије у васпитању и образовању, допринеће њеном успешнијем спровођењу и основним школама у које је уведена од школске 2010/11. године.

Кључне речи: Инклузија у васпитању, инклузија у образовању, инклузивна настава, деца са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, ученици са посебним образовним потребама

УВОД

Након индустријске револуције као процеса модернизације, ниједна друштвена појава није изазвала такве идејно-теоријске контроверзе, као што је то инклузија. То је друштвени процес планетарних размера, којим се обезбеђује да свако, без обзира на искуство и животне околности, може остварити своје потенцијале. Изазвана друштвеним променама, спроводила се и реформа школства на свим нивоима. У процесима реформе школе, садржана је и инклузија у образовању. Представља незаобилазан аспект социјалне

¹ zivorad.milenovic@pr.ac.rs

инклузије, односно, стратегије и филозофије образовања, која омогућава да сви, без обзира на различитости, имају једнако право да учествују у образовању.

Основне недоумице инклузије у васпитању и образовању су: а) дете као проблем (не учествује, не постиже образовне резултате, разликује се од остале деце, има посебне потребе, захтева посебна помагала, захтева посебног учитеља и има потребу за посебним окружењем), и б) систем као проблем (став школског особља, ригидне методе, неадекватан курикулум, архитектонске баријере, недостатак подршке школама, неукљученост родитеља, недостатак помагала, недостатак опреме и недовољне компетенције наставника). Све то указује да је инклузија у васпитању и образовању више довела до бројних противуречности и недоумица, него ли што доприноси васпитању и образовању деце са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, односно ученика са посебним образовним потребама. Свему томе, допринос даје и погрешно разумевање појединих појмова и термина инклузије у васпитању и образовању. У овом раду, појмовно ће бити разграничени кључни и тангентни појмови и термини инклузије у васпитању и образовању и њихова значења.

ПОЈМОВНА РАЗГРАНИЧЕЊА КЉУЧНИХ И ТАНГЕНТНИХ ПОЈМОВА ИНКЛУЗИЈЕ У ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ

Сегрегација–интеграција–инклузија. Основно значење појма сегрегације је подвајање, раздвајање, одвајање. Сегрегацијска пракса претходила је процесу интеграције деце. Она је кроз историју унутар васпитања и образовања оставила бројне негативне последице. И данас постоје државе у Европи које имају два одвојена система специјалног и редовног школовања. У ову групу и даље спада Србија, иако је од школске 2010/11. године у сва одељења и школе системски уведена инклузија у образовању. Међутим, начин на који се она спроводи, даје више негативних него корисних ефеката. Расправљајући о сегрегацији и истичући њене негативне стране, Живорад Миленовић наводи „[...] *етнички контекст сегрегације*, за који постоје бројни примери: ромска деца не похађају школу, припадници мањинских заједница немају верску наставу, неки родитељи Роми од своје деце захтевају да просе, а не да похађају школу и многи други“ (2013: 13). Све то представља вид својеврсне *аутосегрегације*, која има етничку културолошку основу.

Најопштије значење речи *интеграција* је неискварено, чисто, непристрасно, несребично, поштено. Сажето, али најпрецизније, дефинисао ју је Радивоје Ивковић, као „[...] процес свесног и добровољног спајања делова у целину путем различитих форми и на различитим нивоима“ (1998: 77). Мењањем односа у друштву и школству, интеграција доприноси напорима науке, а остваривањем претпоставки шире васпитно-образовне друштвене интеграције, она сама себе укида, како појмовно, тако и објективно. Интегра-

ција у образовању се схвата као укључивање деце са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу у редовна одељења и школе. Објективно посматрано, то исто значи и инклузија. Оно по чему се инклузија разликује од интеграције, јесте у њеној основи да се свој деци, поред једнаких права, пруже и једнаке могућности у образовању.

Инклузија је крајњи облик интеграције. То је социјални модел, чија је суштина да тешкоћу у развоју и препреку у учењу и учешћу код деце, која објективно постоји, не треба негирати, али ни дозволити да умањи вредност особе као људског бића. Вредност инклузије је у развоју опште толеранције према индивидуалним различитостима и потребама. Она доприноси ширењу сазнања, богаћењу искуства и развоју човечности. Инклузија као сложен процес подразумева да се дете најпре прихвати унутар саме породице, а затим да породица у друштву заузме одговарајуће место. Потом следи образовање детета и његово оспособљавање за самостални живот и рад у друштвеној заједници. Према томе, инклузија подразумева шире укључивање деце са препрекама у учењу и учешћу у редован систем васпитања и образовања, а из васпитнообразовног система у све сегменте друштвеног живота и рада. Темели се на филозофији прихватања и стварања таквих услова у којима ће сва деца бити вреднована једнако, прихваћена с поштовањем и с једнаким приликама за напредак у друштвеном и образовном систему.

У трагању за дефиницијама инклузије наилази се на различите приступе. При дефинисању инклузије, најпре се полази од третмана равноправности. Полази се и од школске организације за укључивање деце са препрекама у учењу и учешћу у редовну наставу, до укључености и равноправности за сву децу (Pašalić Kreso, 2003). За разлику од овог схватања, Миле Илић распознаје неколико различитих значења инклузије: „1) затварање, затвор, заграда; 2) укључивање, садржавање, обухватање, подразумијевање; 3) примјеса, састојак, састојина, саставина; 4) заокруженост, заобљеност“ (2010: 12). Инклузија је кључни термин у називу инклузивна настава и у тангентним појмовима, као што су инклузивна школа, инклузија у образовању, инклузија у друштвеној средини, инклузија у васпитно-образовној делатности итд.

Инклузивно васпитање-инклузивно образовање. Инклузивно образовање је незаобилазан аспект социјалне инклузије. Према већини схватања, инклузивно образовање је стратегија и филозофија образовања, која омогућава да сви, без обзира на различитости, имају једнако право учешћа у друштву (Holland, 2012; Wu & Chu, 2012; Jerlinder et. al., 2010). Ненад Сузић инклузивно образовање дефинише заједно са инклузивним васпитањем. Према његовом мишљењу, инклузивно васпитање и образовање „подразумијева активности индивидуе и друштва као процес учења у коме долази до релативно трајних и прогресивних промјена појединца у условима симедонијске подршке и социјалне укључености“ (2008, стр. 11). Овај процес, међутим, не треба схватити искључиво као школски, без обзира што се он у периоду одрастања фокусира на школске утицаје. Инклузивно васпитање и образо-

вање могу се схватити и као интернационално васпитање и образовање, али и као спонтано учење и самоваспитање, односно самообразовање.

Деца са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу-ученици са посебним образовним потребама. Деца са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, јесу деца која имају било који развојни проблем или било коју препреку у успешном учењу и учешћу у настави (Дмитровић, 2008; Попадић, 2006). Препреке за учење и учешће су „разне врсте хроничних обољења и ометености у психофизичком развоју ученика“ (Илић, 2010: 16). У оваквом приступу, ометеност се може одредити као дугорочно ограничење физичке, интелектуалне или сензорне функције. Полазећи од ових схватања, ученици са посебним образовним потребама су они „са развојним тешкоћама и изнад просечни, повратници, досељеници, припадници националних мањина, сегрегираних група, они који говоре различитим језицима и сви остали ученици у одељењу, тандему, групи, школи, према њиховим индивидуалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личних максимума“ (Миленовић, 2013: 16). Уочљиво је да су термином ученици са посебним образовним потребама, обухваћени сви ученици без обзира на могућности које имају.

Даровита деца–надарена (обдарена) деца–талентована деца–изнад просечна деца. Ради целовитијег схватања значења појма и термина ученици са посебним образовним потребама, неопходно је да се дефинише појам изнад просечна деца. У српском и хрватском језичком подручју некадашње Југославије, за овај појам и термин употребаљавала су се два термина: 1) даровито и 2) надарено (обдарено) дете. Као трећи, користио се израз страног порекла талентовано дете (Марушић, 2000: 15). Сва три термина односе се на изнад просечну децу, која по свом понашању показују знакове који говоре да се могу развити у ствараоце. Знакови су многобројни. Често се јављају врло рано. Углавном указују на присутност великих интелектуалних способности (лакоћа учења, памћења, уочавања узрока и повезаности појава) или специфичних способности (музичких, ликовних, психомоторних или социјалних). У приступу предмету овог рада, обележја изнад просечне деце су: а) развијају се пре времена и напредују брже од остале деце зато што уче са лакоћом, б) уче другачије и квалитетније а од одраслих траже минималну помоћ, в) долазе до самосталних открића и решавају проблеме на нове и необичне начине и г) поседују жељу за савладавањем препрека и проблема у учењу и животу уопште.

Инклузивно одељење–инклузивни разред–инклузивна школа. Да би се лакше схватио и разумео појам и термин инклузивна школа, неопходно је да се претходно дефинишу термини инклузивно одељење и инклузивни разред. Инклузивно одељење је оно одељење, које има најмање једно дете са тешкоћама у развоју или препрекама у учењу и учешћу или најмање једног ученика са посебним образовним потребама. Инклузивни разред је разред који има најмање једно инклузивно одељење. Полазећи од тога, ин-

клузивна школа би била школа, која има најмање један инклузивни разред, односно једно инклузивно одељење. Но без обзира на то, инклузивна школа има знатно шире значење. Према Милету Илићу, инклузивна је она школа „која обухвата и стално укључује сваког ученика са препрекама у учењу и учешћу (тј. појединце са лакшим развојним тешкоћама и даровите) и све остале ученике у све видове васпитно-образовних активности наставних, ваннаставних, друштвено-корисних, културно-јавних, према њиховим индивидуалним потенцијалима (когнитивним, конативним, социјално-моралним, афективним, психомоторним) и максимално очекиваним исходима учења, креирања и поучавања“ (2010: 17). Овако дефинисана инклузивна школа, основана је за схватање и разумевање свих осталих појмова и термина инклузије у васпитању и образовању, пре свега инклузивне наставе.

Оптимални развој ученика. У теорији васпитања циљ васпитања се одређује као формирање свестрано развијене личности. Под свестрано развијеном личношћу се подразумева личност са завидним физичким, интелектуалним, моралним, техничким и естетским квалитетима (Миленовић, 2011). Степен остварења свестраности као циља васпитања у великој мери зависи од индивидуалних особина човека као природног бића и његове радно-стваралачке активности. Свестрано развијеном личношћу сматра се и појединац који је подједнако развијен у свим особинама, односно подручјима. Међутим, развијена је она личност која је имала могућности да развије своје потенцијале (диспозиције) и постигла оно што је могла постићи. Развијена личност је даље особа код које су максимално развијене карактеристике за које постоје најбоље диспозиције. Васпитно-образовни идеал у инклузивној школи и/или крајњи циљ васпитања је вишеструко, односно свестрано развијање личности, сагласно могућностима појединца, због чега је процес свестраног развијања личности индивидуализован. Полазећи од чињенице, да је кључно питање инклузије у васпитању и образовању уважавање различитости, оптимални развој сваког ученика је његов лични максимум који може постићи у зависности од његових могућности.

Индивидуални образовни програм. У инклузији у васпитању и образовању, с једне су стране, укључена су сва деца са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, односно сви ученици са посебним образовним потребама. Са друге, тежи се постизању оптималног развоја сваког ученика. То није могуће у традиционалној настави у којој су наставни програми прилагођени просечном ученику. Зато се и сачињавају индивидуални програми рада за сваког ученика или групу ученика у зависности од њихових посебних образовних потреба. Индивидуални образовни програми садрже наставне садржаје који су прилагођени потребама и могућности сваког појединачног ученика или групе ученика. Конципирани су тако да их ученици могу савладати и да могу достићи свој оптимални развој, односно лични максимум у инклузивној настави.

СУШТИНА И КАРАКТЕРИСТИКЕ ИНКЛУЗИВНЕ НАСТАВЕ

Појмовна разграничења кључних и тангентних појмова, указују да је кључни појам и термин инклузије у васпитању и образовању *инклузивна настава*. О инклузивној настави може се говорити као о дидактичкој концепцији, дидактичком систему, или као о дидактичком моделу. Миле Илић инклузивну наставу дефинише као „нови дидактички модел организованог поучавања и учења који обухвата, прихвата и интензивно укључује дјецу и младе са препрекама у учењу и учешћу, односно ученике са посебним образовним потребама (тј. са развојним тешкоћама и даровите, повратнике, досељенике, припаднике националних мањина, сегрегираних група, оне који говоре различитим језицима) и све остале ученике у одјељењу, групи, тандему, школи, према њиховим индивидуалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личних максимума“ (2010: 13). Уочљиво је да су у инклузивној настави укључени сви ученици без обзира на психофизичку развијеност, етичку, расну, религијску, полну, лингвистичку или било коју другу припадност. У приступу предмету овог рада, основне одреднице инклузивне наставе су: а) настава се планира тако да сви ученици могу да уче, б) на наставним часовима се подстиче учешће свих ученика, в) наставни часови развијају разумевање различитости, г) ученици су активно укључени у своје учење, д) ученици уче кроз заједнички рад, ђ) оцењивање доприноси успеху свих ученика, е) дисциплина се заснива на узајамном поштовању, ж) наставници планирају, одржавају наставу и процењују наставни рад кроз сарадњу, з) домаћи задаци доприносе развијању свих ученика и и) сви ученици учествују у ваннаставним активностима.

У инклузивној настави, ученици са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу мање су усамљени, отуђени, игнорисани и у мањој мери се осећају запостављено и одбачено или мање вредним и прихваћеним. Социјално окружење у инклузивној настави у одељењу редовне школе помаже ученицима са препрекама у учењу и учешћу не само да поделе своје искуство са осталим ученицима, него и да стекну елементарна знања, умења, вештине, навике и способности (Lane, 2007). Ученици у инклузивној настави имају више прилика да склапају пријатељства са другим ученицима, без обзира имају ли или не, препреке у учењу и учешћу (Kalambouka, 2007). Инклузивна настава подразумева усмеравање активности на ученике, без обзира да ли се ради о онима који имају проблеме у учењу и учешћу или изнадпросечне ученике. Када се препознају ученици која имају проблеме у учењу и учешћу, примењује се допунски педагошко-дефектолошки третман. У раду са овом децом, у зависности од идентификованог проблема, ангажују се и стручни сарадници школе (педагог, психолог, социјални радник, дефектолог, логопед и др.). При томе се прави програм рада са дететом, при чему је од значаја избор принципа, метода и облика рада, који се битно разликују од истих у раду са децом уобичајеног развоја у традиционалној настави.

Миле Илић распознаје неколико одредница инклузивне наставе. Најзначајније су: „1) равноправно учествовање у редовној настави оне исте школе коју би похађали ученици и да немају препреке у учењу и учешћу (тзв. посебне потребе); 2) образовање и васпитање у одговарајућем одјељењу редовне школе свих ученика, без обзира на природу препрека у учењу и учешћу; 3) партиципација свих ученика (са развојним тешкоћама, даровитих и осталих) у процесу стицања знања, усавршавања вјештина, формирању навика, развијању способности осјећаја и воље у редовној настави, с обзиром на индивидуалне потенцијале (у зони блиског развоја) до личних максимума; 4) укључивање ученика са препрекама у учењу и учешћу не само у редовну наставу одговарајућег разреда, већ и у ваннаставне активности, културне манифестације, на излете, екскурзије и у остале видове васпитно-образовног рада; 5) исти распоред часова за ученике са препрекама у учењу и учешћу и за остале ученике одговарајућег одјељења; 6) омогућавање реализације програма индивидуализованог учења у редовној настави према профилу одређеног ученика са тешкоћама у развоју, даровитог, просјечног и темељеног на очекиваним исходима образовно-васпитног рада; 7) стварање пријатне емоционалне атмосфере, угодног социјално-комуникацијског окружења и његовање пријатељства између дјеце са препрекама у учењу и учешћу и осталих ученика у настави и школи; 8) пружање неопходне додатне помоћи ученицима са препрекама у учењу и учешћу и осталим ученицима у редовној настави, и 9) перманентно освјешћивање разумијевања и прихватања људских различитости и све дјеце и младих у редовној настави и другим видовима васпитно-образовног рада и живота у школи и ван ње“ (2010: 24). Полазећи од приказаних класификација фактора од којих зависи квалитет инклузивне наставе, најчешћи су: перманентно вишеструко, полу-усмерено и међузависно партнерство између ученика и наставника, равноправна интеракција између ученика, односи између наставника и родитеља и унапређујуће партнерство школе и друштвене заједнице.

ЗАКЉУЧАК

У досадашњој инклузивној теорији и пракси, постоје различити приступи и схватања о значају и могућностима инклузије у васпитању и образовању. Обично се говори о три основна приступа. По једном, инклузија у васпитању и образовању је могућа за сву децу са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, односно за све ученике са посебним образовним потребама, па ју је стога стално потребно подстицати и развијати. Има и схватања да је инклузија у васпитању и образовању могућа само за децу са лакшим развојним тешкоћама. Највише је схватања да је инклузија у васпитању и образовању немогућа, па је потребно да и даље остану два паралелна система редовног и специјалног васпитања и образовања. Оваквом схватању у великој мери, допринело је погрешно схватање и разумевање, како сушти-

не инклузије у васпитању и образовању, тако и њеног основног значења. Стога се смисленим учинила потреба појмовног разграничења кључних и тангетних појмова инклузије у васпитању и образовању. Тако поступајући, у овом раду су дате дефиниције кључних појмова и термина инклузије у васпитању и образовању и њихова значења: сегрегација, интеграција, инклузија, инклузивно васпитање, инклузивно образовање, деца са тешкоћама у развоју и препрекама у учењу и учешћу, ученици са посебним образовним потребама, даровита деца, надарена (обдарена) деца, талентована деца, изнад просечна деца, инклузивно одељење, инклузивни разред, инклузивна школа, оптимални развој ученика и индивидуални образовни програм. Појмовно је дефинисана и инклузивна настава као кључни појам и термин инклузије у васпитању и образовању.

ЛИТЕРАТУРА

- Дмитровић, П. (2008). *Ученици са посебним потребама*. Бијељина: Педагошки факултет у Бијељини Универзитета у Источном Сарајеву.
- Ивковић, Р. (1998). *Социолошки лексикон*. Призрен: Призренске новине.
- Илић, М. (2010). *Инклузивна настава*. Источно Сарајево: Филозофски факултет на Палама Универзитета у Источном Сарајеву.
- Jerlinder, K., Danermark, B. & Gill, P. (2010). Swedish Primary-Schools Teachers Attitudes to Inclusion-The Case of PE and Pupils with Physical Disabilities. *European Journal of Special Needs Education*, 25(1), 45–57.
- Kalambouka, A. (2007). The impact of placing pupils with special educational needs in mainstream school on the achievement of their peers. *Educational Research*, 49(4), 365–382.
- Lane, K. (2007). Identifying and supporting students at risk for emotional and behavioral disorders within multi-level models: data driven approaches to contucing secondary interventions with an academic emphasis. *Education and Treatment of Children*, 30(4), 135–164.
- Marušić, S. (2000). *Daroviti učenici i rad sa njima*. Београд: Емка.
- Миленовић, Ж. (2013). *Наставник у инклузивној настави*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Миленовић, Ж. (2011). *Циљ васпитања у индивидуалној педагогији и инклузивној настави*. У: Милош Ковачевић (ур.) (2011). Зборник радова са међународног научног скупа *Наука и политика*, одржаног на Палама 22–23.05.2010. године (555–562). Пале: Филозофски факултет на Палама Универзитета у Источном Сарајеву.
- Pašalić Kreso, A. (2003). *Geneza sazrijevanja ideje inkluzije ili inkluzija u funkciji smanjivanja neravnopravnosti u obrazovanju*. У А. Pašalić Kreso, М. Bevanda, Е. Dmitrović, М. Kuorepanti, Н. Muminović, М. Slatina (ur.) (2030). *Knjiga Inkluzija u školstvu Bosne i Hercegovine* (2–24). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Попадић, Р. (2006). *Специјална педагогија са методиком*. Источно Сарајево: Филозофски факултет на Палама Универзитета у Источном Сарајеву.

- Сузић, Н. (2008). *Увод у инклузију*. Бањалука: ХБС.
- Holland, M. (2012). Only Here for the Day: The Social Integrations of Minority Students at a Minority White High School. *Sociology Education*, 85(2), 101–120.
- Wu, H. & Chu, S. (2012). Self Determination of Young Children with Special Needs from Culturally Diverse Backgrounds. *Preventing School Failure*, 56(3), 149–156.

Zivorad Milenovic, PhD

Teacher Training Faculty of Prizren University in Pristina, Serbia

BASIC CONCEPTS AND TANGENT KEY TERMS OF INCLUSION IN EDUCATION

Summary: After the industrial revolution as a process of modernization, no socio-historical phenomenon was not caused by such ideological and theoretical controversies such as the inclusion in education. It is because of lack of understanding of certain terms, there was a different perception and understanding of inclusion, and could give the impression that it led to confusion rather than what is the educational effectiveness. Starting from the prominent problems, this paper will delineate the conceptual meaning of the key concepts of tangent and inclusion in education: segregation-integration-inclusion; inclusive education-Inclusive Education, children with disabilities and barriers to learning and participation of pupils with special- educational needs; gifted children-gifted (gifted) children-gifted children-above average children; inclusive class-inclusive class-inclusive school; inclusive education, optimal development of students' individual educational program. Fuller comprehension and understanding of key concepts and tangent inclusion in education, contribute to its successful implementation and primary schools which was introduced in the academic 2010/11. Year.

Keywords: inclusion in education, inclusive education, children with disabilities and barriers to learning and participation, students with special educational needs

SAVETOVANJE U REHABILITACIJI – POJAM I ODLIKE

Sažetak: Pregled radova u kojima su ključne reči „counseling in rehabilitation“ i „rehabilitation counseling“ pokazuje da se ovi termini koriste u raznim značenjima. Ovaj rad je rezultat pokušaja sistematizacije shvatanja o tome šta je savetovanje u rehabilitaciji i koje su njegove suštinske karakteristike.

Pod savetovanjem u rehabilitaciji u literaturi se opisuje:

1) Deo rehabilitacije čiji je cilj povećanje samostalnosti osoba s ometenošću ili hroničnom bolešću. U prvom planu su prekvalifikacija, povećanje socijalnih veština i zapošljavanje. Rehabilitator je taj koji preduzima akcije i preuzima odgovornost za ishode. On je voditelj slučaja i koordinator usluga.

2) Praksa psihološkog savetovanja/psihoterapije radi poboljšanja psiho-emoционаlne adaptacije i ublažavanja ili otklanjanja problema psihološke prirode kod osoba s ometenošću ili hroničnom bolešću i osoba iz njihovog okruženja. Edukacija ovih psihoterapeuta je veoma kompleksna.

3) Pružanje pomoći osobama s ometenošću ili hroničnom bolešću i njihovim porodicama da pomognu sami sebi. Suština procesa savetovanja je poboljšanje socioemocionalne adaptacije klijenata putem slušanja i komunikacije sa njima. Stručnjak raspolaže osnovnim veštinama savetovanja i oslanja se na naučno zasnovane teorije i tehnike.

Ključne reči: Savetovanje u rehabilitaciji, ometenost, socijalne veštine, zapošljavanje, adaptacija

UVOD

Pod terminom „rehabilitation counseling“ ili „counseling in rehabilitation“ (rehabilitaciono savetovanje ili savetovanje u rehabilitaciji) se podrazumevaju veoma različite stvari. I razlike u konceptualizaciji i praksi savetovanja u rehabilitaciji autori sagledavaju na razne načine.

Izraz 'rehabilitaciono savetovanje' jedni shvataju kao rehabilitaciju koja se tiče alkohola ili droge, dok ga drugi shvataju kao fizičku rehabilitaciju. Ima i onih koji ga vezuju za mentalno zdravlje. U skorije vreme ljudi ovaj pojam vezuju za izbeglice i povratnike iz zatvora (Etherington, 2002).

¹ gaga.stani@gmail.com

Dok se u Severnoj Americi i Australiji rehabilitacioni savetnici fokusiraju na prekvalifikaciju i obezbeđivanje radnog mesta, odnosno razvijanje socijalnih veština u Velikoj Britaniji je naglasak na procesu promena koje mogu biti inicirane hroničnom bolešću ili ometenošću. Te promene se tokom savetovanja ispituju u sistemskom kontekstu koji obuhvata porodicu, sistem brige i kolege s posla (Griffiths, 2002).

U mnogim radovima nalazimo da je rehabilitaciono savetovanje namenjeno osobama s ometenošću ili hroničnom bolešću. Uvođenjem ovog „kišobran pojma“ postiže se konsenzus u vezi sa ciljnom grupom. Po našem mišljenju, važnije su razlike koje se odnose na svrhu i suštinu procesa, kao i uloge i kompetencije savetnika u rehabilitaciji. Navedene razlike su kriterijumi za našu klasifikaciju shvaćanja savetovanja u rehabilitaciji. Pre opisa tri identifikovana modela savetovanja u rehabilitaciji razmotrićemo pojmove „rehabilitacija“, „savetovanje“ i srodne pojmove.

SAVETOVANJE, PSIHOLOŠKO SAVETOVANJE I PSIHOTERAPIJA

„Termin savetovanje više govori o uslovima u kojima je nastao nego o prirodi procesa i ciljevima. Ponajmanje je davanje savetaSavetovanje je poniklo u psihološkoj praksi profesionalne orijentacije [...] afirmisalo se kao psihološka profesionalna aktivnost, dok su psihijatri to tolerisali pod uslovom da se savetovanju ne pridaje sinonimno značenje sa psihoterapijom već da se pod njim podrazumevaju postupci, uglavnom kratki koji se bave, kako je to govoreno površinskim problemima ličnosti, pitanjima adaptacije na školu, brak i sl. [...] Termin psihoterapija, koji bukvalno znači lečenje psihe, nastao je u medicini, ali je još od Frojdove ortodoksnе psihoanalize više okrenut psihologiji i psiholozima“ (Petrović, 1979: 11–12).

Uz termin savetovanje obično se koristi atribut psihološko. U osnovi prakse psihološkog savetovanja su psihološke teorije. Tokom ovog procesa prorađuju se psihološki problemi. Reč psihoterapija takođe u sebi sadrži ovaj atribut.

Dok neki autori pojmove psihoterapija i psihološko savetovanje koriste kao sinonime, drugi ukazuju na suštinske razlike između njih. Krizmanić (2000) navodi razlike s obzirom na:

- Cilj – Psihoterapija ima za cilj da promeni osobu ili njeno ponašanje, a cilj savetovanja je da klijent bude zadovoljan, a time i produktivniji.
- Vrstu problema – Psihoterapija se bavi dugotrajnim problemima i poteškoćama, a savetovanje svakodnevnim, životnim problemima.
- Lokaciju – Psihoterapija se odvija u medicinskom okruženju, a savetovanja u nemedicinskim institucijama (ali ne sva).
- Ljude koji dolaze – Psihoterapija se bavi psihijatrijskim bolesnicima, a savetovanje „normalnim“ ljudima.

Smatramo da su u pravu autori koji termine psihoterapija i psihološko savetovanje koriste kao sinonime. Među njima je Kori (Corey, 2004) koji naglašava da

usmeravanje na psihopatologiju ograničava psihoterapijsku praksu. Upravo sve veće okretanje terapijskih modela zdravim snagama i potencijalima je protivargument navedenim distinkcijama. Stoga pod psihološkim savetovanjem ili psihoterapijom mi podrazumevamo kontinuiranu interakciju između dva subjekta u kojoj osoba koja raspolože stručnim znanjima i veštinama koristi niz aktivnosti i tehnika u pružanju pomoći osobama koje imaju problem.

REHABILITACIJA

Termin rehabilitacija prvi je upotrebio Rajter Van Bas (Riter Won Buss, 1884; prema Slavnić i Ćirić, 2007), rekavši da „mentalni bolesnik koji se leči, treba potpuno da se rehabilituje i da zadobije ljudske vrednosti zajedno sa ponovo započetim životom“. Pedesetak godina kasnije nastao je prvi program rehabilitacije namenjen telesnim invalidima. Bio je zasnovan na medicinskoj koncepciji o restauraciji funkcija fizički hendikepiranih lica. Godine 1954. u Americi je Aktom o poboljšanju profesionalne rehabilitacije radikalno izmenjen sastav korisnika. Lista je proširena tako da osim telesnih invalida pravo na rehabilitaciju imaju i lica sa psihičkim i čulnim poremećajima, lica sa devijantnim ponašanjem, kao i socijalno i ekonomski ometena lica. Novi program nije vodio računa samo o osposobljavanju za rad, već i o adaptaciji osobe koja se rehabilituje. Počevši od 70-ih godina prošlog veka počinje primena integralne rehabilitacije, tj. multidisciplinarnog pristupa koji ličnost tretira kao biopsihosocijalni entitet (Slavnić i Ćirić, 2007).

Važno je dodati da je na proširenje liste korisnika i usluga, koje od tada obuhvataju i socijalno-emocionalnu adaptaciju, 50-ih godina XX veka izvršio uticaj princip normalizacije (nastao u Severnoj Evropi, ekspanziju doživeo u Severnoj Americi) i Volfenzbergova (Wolfensberger) teorija valorizacije društvene uloge. Dalje, počev od 70-ih godina prošlog veka, socijalni model ometenosti pomera fokus odgovornosti za probleme osoba s ometenošću i za njihovo rešavanje sa ovih osoba na njihovo okruženje. U programima rehabilitacije pažnja se poklanja uklanjanju barijera u okruženju i aktivnom učešću osoba s ometenošću. Kritike socijalnog modela koje su se odnosile na zanemarivanje nesocijalnih činilaca dovele su do tzv. integrativnih pristupa u rehabilitaciji.

Bez obzira na sociokulturalne razlike, postoji saglasnost da se rehabilitacija odvija na tri nivoa. Heršenson (Hershenson, 1990, according to Maki & Riggat, 2004) analogno nivoima rehabilitacije razlikuje:

- Primarnu prevenciju – intervencije usmerene na sprečavanje bolesti ili ometenosti;
- Sekundarnu prevenciju – intervencije usmerene na sprečavanje ili ako to nije moguće na ograničavanje posledica bolesti ili ometenosti kad primarna prevencija/rehabilitacija nije uspela;
- Tercijernu – aktivnosti usmerene na sprečavanje dugotrajnih rezidualnih efekata ometenosti kada sekundarna prevencija nije u stanju da deluje lekovito ili ograniči proces bolesti/ometenosti.

Profesionalci u rehabilitacionom savetovanju (savetovanju u rehabilitaciji) i srodnim oblastima tradicionalno sprovode tercijernu prevenciju (Maki and Riggarr, 2004). U ovoj tvrdnji je iskazano mišljenje autora da je savetovanje u rehabilitaciji deo rehabilitacije. Ovo shvatanje je dominantno u Severnoj Americi i Australiji.

SAVETOVANJE U REHABILITACIJI KAO DEO REHABILITACIJE

U SAD i Australiji rehabilitaciono savetovanje je nekoliko decenija profesija koja stavlja naglasak na prekvalifikaciju osoba koje su postale ometene i stoga ne mogu da nastave da obavljaju iste radne ulge koje su do tada obavljale (Etherington, 2002). Razvoj profesije rehabilitacionog savetnika podstaknut je povećanjem raspoloživih radnih uslova i povećanim očekivanjima u pogledu specijalizovanih funkcija ovih stručnjaka (Kuehn, 2004).

Detaljan pregled razvoja savetovanja u rehabilitaciji u SAD-u i Kanadi pokazuje da su na ovu praksu uticale promene u konceptualizaciji ometenosti. Prioritetan zadatak je i dalje zapošljavanje, ali su ciljevi rehabilitacionog savetovanja i pomoć u poboljšanju slike o sebi i pokazivanje značaja poštovanja i dostojanstva svake osobe.

Polje rehabilitacionog savetovanja je definisano kao specijalnost u okviru rehabilitacionih profesija čija je srž savetovanje, ali se razlikuje od drugih oblasti savetovanja. Rehabilitaciono savetovanje je profesija, ali to je takođe praksa koja obuhvata kontekst zakonskih promena, društvene perspektive i medicinskog i tehnološkog napretka. Proces savetovanja u rehabilitaciji obuhvata:

komunikaciju,

postavljanje ciljeva i

blagotvoran rast ili promenu kroz samozastupanje, psihološke, radne, socijalne i ponašajne intervencije (Maki and Riggarr, 2004).

Dakle, uspeh zavisi od ukupnog socijalnog konteksta i poznavanja državne politike, zakona. Odredbe ADA² pružile su u SAD nečuvene prilike rehabilitacionim savetnicima za savetovanje i tehničku pomoć zaposlenima (Peterson & Lyndon, 2004).

U skladu s rečenim je i aktuelno definisanje uloge rehabilitacionih savetnika na sajtu asocijacije ovih profesionalaca za australijsko-azijsko područje: „Rehabilitacioni savetnik je stručnjak koji radi sa ljudima koji su doživeli povredu, invaliditet i/ili društvene prepreke ostvarivanju radnih, ličnih i društvenih ciljeva. Da bi to postigli, rehabilitacioni savetnici rade sa ličnim snagama pojedinaca i nastoje da promene i pojedinca i njegovo okruženje“³.

U opisanim promenama zapažamo veće uvažavanje ličnih snaga u pojedinca i svih činilaca (bioloških, psiholoških i socijalnih). Ali, u ovako shvaćenom reha-

² ADA – Americans with Disabilities Act (antidiskriminacioni zakon kojim su regulisana prava osoba sa ometenošću u SAD i sprovođenje tih prava)

³ (www.rcaa.org.au).

bilitacionom savetovanju osoba s ometenošću je pasivni primalac usluga. Rehabilitacioni savetnik je taj koji preduzima akcije i preuzima odgovornost za ishode.

Četiri suštinske funkcije rehabilitacionog savetnika su: savetovanje i vođenje slučaja u radu sa klijentom, i konsultacije i zastupanje u radu sa značajnim drugima i sa okruženjima koja utiču na osobu (Maki & Rigggar, 2004).

Sertifikovani rehabilitacioni savetnici u Kanadi (Canadian Certified Rehabilitation Counsellors – CCRC) imaju najmanje bachelor stepen obrazovanja. Ovakav proces kvalifikacija, na zahtev korisnika, započeo je 90-ih godina prošlog veka i obuhvatio je kompetencije, odnosno oblasti učenja: etički standardi, vođenje slučaja, planiranje rehabilitacionih usluga, implikacije ometenosti na zanimanja, medicinski aspekti ometenosti, funkcionalne sposobnosti osoba s ometenošću, grupno savetovanje, porodično savetovanje, tranzicija škole ka radu, koje su već bile definisane u SAD-u. Istraživanje primenljivosti u kanadskom kontekstu, koje su obavili Lihi i saradnici (Leahy et al., 1997), pokazalo je da postoje razlike u potrebama i relativnom značaju koji se pridaje pojedinim oblastima treninga (Rudman, 2004).

Specifične tehnike i modaliteti koji se koriste u procesu ovako shvaćenog rehabilitacionog savetovanja mogu uključivati, ali ne biti ograničeni na:

- ocenu i procenu
- dijagnozu i planiranje tretmana
- planiranje u vezi zanimanja i profesionalne karijere
- individualne i grupne savetodavne intervencije
- vođenje slučaja, upućivanje, koordiniranje usluga
- programe evaluacije i istraživanja
- intervencije za uklanjanje sredinskih, stavovskih i barijera zapošljavanju
 - konsultacione servise
 - analizu i razvoj radnog mesta, posredovanje u zapošljavanju uključujući
 - pomoć u odgovarajućoj akomodaciji
 - konsultacije i pristup rehabilitacionoj tehnologiji (Commission on Rehabilitation Counselor Certification, 1994, prema Maki and Rigggar, 2004).

Očigledno je da većina ovih tehnika pripada polju rehabilitacije, što je logično s obzirom da je savetovanje shvaćeno kao specijalnost u okviru rehabilitacije. Potpuno je drugačije savetovanje u rehabilitaciji koje realizuju edukovani savetnici/psihoterapeuti koji se specijalizuju za rad sa osobama s ometenošću.

SAVETOVANJE U REHABILITACIJI KAO PRAKSA PSIHOTERAPIJE

Prema shvatanju savetovanja u rehabilitaciji nastalom u Velikoj Britaniji ono je oblik psihološkog savetovanja, odnosno psihoterapije u kom su klijenti osobe s ometenošću ili hroničnom bolešću. Eterington (Etherington, 2002) zapaža da ometene osobe imaju mnogo istih problema kao i neometene – probleme u odnosima, roditeljstvu, na poslu, zavisnosti i druge životne probleme i da su mnogi od tih problema pogoršani usled hronične bolesti ili ometenosti, posebno ako su dodatne teškoće doživljene kao rezultat oštećenja ili socijalnih stavova. Prema Grifits (Griffiths, 2002) fokus rehabilitacionog savetovanja nisu mentalno-zdravstvene potrebe opšte populacije, već specifične potrebe za savetovanjem osoba sa hroničnom bolešću ili ometenošću.

Savetovanje u rehabilitaciji počiva na pretpostavci da doživljaj fizičkog ili mentalnog oštećenja, ometenosti i oporavak od zloupotrebe alkohola ili droga može dobiti podršku u međusobnim odnosima u kojima se ovim osobama pomaže da ispituju i izražavaju svoje misli i doživljaje onoga što se u njihovom životu dogodilo. Ova pretpostavka se najpre rodila kod samih ometenih i hronično obolelih ljudi koji su govorili o svojim osećanjima straha i gubitka (Etherington, 2002).

Evo još nekih potencijalnih izvora problema koji mogu dovesti do potrebe osoba s ometenošću za psihološkim savetovanjem:

- gubici koji izazivaju niz tipičnih reakcija,
- otežana komunikacija,
- zdravstvene procedure koje mogu pratiti strahovi, stid i dr. osećanja,
- očekivanja od rehabilitacije,
- uspostavljanje novih psiholoških i emotivnih odnosa sa najbližima,
- stavovi sredine (uključujući uzajamno okrivljavanje),
- atipičan razvoj,
- neizvesnost,
- svakodnevne nedaće,
- situacije odvajanja,
- odnosi sa stručnjacima,
- (ponovni) izbor profesije,
- osećanje neefikasnosti...

Veliki deo rada savetnika u rehabilitaciji je da sasluša priče ljudi u čijem životu mnogo toga više nikad neće biti isto. Klijentu treba pružiti osećaj bezbednosti i nekad osećaj da mu je dopušteno da govori (Aronson, 2002). Međutim, savetovanje se ne fokusira samo na osećanja već kao komponente uspostavljanja kontrole nad svojim životom razmatra prihvatanje, ispoljavanje i vrednovanje (Etherington, 2002).

Grifits (Griffiths, 2002) navodi oblasti interesovanja koje je postepeno otkrivala radeći kao savetnik u rehabilitaciji u Velikoj Britaniji:

- Šta raditi sa pacijentima koji su upravo od lekara čuli loše vesti i ne žele da prihvate tretman?
- Kako se boriti sa agresijom rođaka?
- Kako se suočiti sa smrću pacijenta?
- Kako prevladati kros-kulturalne razlike?
- Kako prevazići probleme u komunikaciji u multidisciplinarnom timu?

Možemo da zaključimo da je svrha ovako shvaćenog savetovanja u rehabilitaciji poboljšanje psiho-emocionalne adaptacije i ublažavanje ili otklanjanje problema psihološke prirode kod osoba s ometenošću ili hroničnom bolešću i osoba iz njihovog okruženja. Ovo se može postići na razne načine, odnosno iz okvira raznih psihoterapijskih modela.

„Rodžersov klijentocentrirani pristup uči nas empatiji sa klijentom, ali i istovremenoj aktivaciji klijenta u odnosu na problem. Nalazi široku primenu u savetodavnom radu kako sa roditeljima, tako sa odraslim osobama ometenim u razvoju. Ovaj i drugi 'novi pravci' psihoterapije i savetovanja (transakciona analiza, sistem-ska porodična terapija) fokusiraju se na rešavanje situacije ovde i sada, i težište odgovornosti premeštaju sa profesionalca na klijenta“ (Rajović i Stanimirović, 2006: 213). Livnih (Livneh, 1986, according to Griffiths, 2002), američki rehabilitacioni savetnik i istraživač, zastupa mišljenje da u ranim fazama treba koristiti pristupe usmerene na uvid, a u kasnijim one orijentisane na kognitivni, bihevioralni i akcioni pristup. Ovaj i drugi autori smatraju da se u savetodavnom radu s ometenom osobom ne treba oslanjati na jedan teorijski model, već treba imati fleksibilniji pristup (Griffiths, 2002).

Kao ilustraciju kompleksnosti edukacije psihoterapeuta koji rade s klijentima s ometenošću navodimo primer dodiplomskih studija na Brunel univerzitetu u Velikoj Britaniji na kojima se izučavaju:

- principi rehabilitacionog savetovanja,
- sociološka perspektiva hronične bolesti i ometenosti,
- umeća i istraživanja,
- zakonski okvir,
- etički principi i etički kodeksi,
- trening komunikacionih veština na visokom nivou,
- najmanje osnovni trening savetodavnih veština,
- razni psihoterapijski pristupi (da bi podstakli šire interesovanje za njih) (Griffiths, 2002).

Centralni deo je rad na razvoju ličnosti studenta. Glavni teorijski model je integrativni model sa fokusom na humanistički pristup, specifičnije na klijento-centrirani pristup Karla Rodžersa (Rogers). Postoje i posebni moduli – u jednom studentu iznose svoja iskustva i osećanja koja su imali u susretu ili radu s ometenima.

Zanimljivo je da slični studijski planovi postoje u SAD-u, što je suprotno opisanom modelu savetovanja u rehabilitaciji koji je tamo dominantan i u kom

savetnik bukvalno brine o klijentu. Sigel (Segal, 2002) naglašava da savetnik koji prihvati ulogu onoga ko brine o ometenom gubi ulogu savetnika, što je u skladu sa shvatanjem savetovanja u rehabilitaciji opisanoj u ovom odeljku.

SAVETOVANJE KAO PRUŽANJE POMOĆI U OKVIRU REDOVNOG POSLA

Naveli smo niz problema i situacija koje mogu dovesti do potrebe osoba s ometenošću i njihovih bližnjih za psihološkim savetovanjem. Međutim, čak i u visokorazvijenim zemljama te usluge se finansiraju daleko ispod stvarnih potreba. Zato se nametnulo pitanje da li je moguće organizovati alternativne vidove psihosocijalne podrške ovim osobama.

Arambašić (2008) piše da gubici zbog bolesti koji ne uključuju smrt nekim tugujućim mogu biti čak i teže podnošljivi od gubitaka uzrokovanih smrću. Ona navodi nekoliko izvora podrške tugujućima:

- prirodni pomagači (rođaci, prijatelji, susedi);
- stručnjaci koji bi u okviru svog redovnog posla mogli i trebalo da pružaju podršku tugujućima (nastavnici, socijalni radnici, medicinske sestre, rehabilitatori, ...);
- savetnici i psihoterapeuti;
- grupe samopomoći (kvalifikovani ljudi koji su i sami doživeli gubitke).

Ovde nas interesuje podrška koju stručnjaci mogu da pruže u okviru svog redovnog posla. Kako su osobe s ometenošću u periodu krize usled gubitka najviše u kontaktu sa zdravstvenim osobljem najviše se razmatra njihova moguća podrška.

Zaposleni u zdravstvenim službama pružaju psihosocijalnu pomoć pacijentima kada i ako imaju vremena, kada su za to raspoloženi i kada nisu opterećeni svojim problemima. Takva pomoć je sekundarna u odnosu na zaštitu fizičkog zdravlja i retko joj se poklanja sistematska pažnja (Davis, 1996).

Na osnovu intervjua sa adolescentima oštećenog vida i njihovim roditeljima o podršci koju dobijaju u našim institucijama zdravstvene zaštite utvrdili smo da suočavanje sa činjenicom gubitka vida predstavlja izuzetno stresan događaj tokom koga uglavnom izostaje očekivana podrška lekara koju ne može da nadomesti podrška prijatelja i rođaka, da se saopštavanje dijagnoze najčešće izvodi krajnje „tehnički“ bez dovoljno empatije i šturo, sa malo informacija o toku bolesti i prognozi, što nekad stvara pogrešne predstave o bolesti kod osobe koja se suočava sa gubitkom vida i njene porodice. Zaključili smo: „Poražavajuća je činjenica da je u sistemu zdravstvene zaštite gotovo nemoguće dobiti psihosocijalnu podršku“ (Stanimirović i Mijatović, 2011: 232).

Da bi stručnjaci u okviru svog redovnog posla mogli adekvatno i efikasno pružati podršku osobama s ometenošću i ljudima iz njihovog okruženja neophodno je da ovladaju osnovnim veštinama savetovanja. Ovo je posebno važno za one koji se bave rehabilitacijom u okviru koje treba da olakšaju psihosocijalnu adaptaciju osoba s ometenošću i ljudi iz njihovog okruženja. Jedan takav model namenjen struč-

njacima, čiji je cilj da poboljša njihovo razumevanje i pružanje pomoći roditeljima hronično obolelog ili deteta ometenog u razvoju u procesu adaptacije na probleme deteta kroz empatijsko savetovanje, prikazao je Dejvis (Davis, 1996).

Stručnjak koji raspoláže veštinama savetovanja pruža pomoć slušanjem, kroz razgovor i ispoljavanjem empatije. Za razliku od drugih (mama, prijatelj...) on se oslanja na naučno zasnovane teorije i tehnike, te je efikasniji. Stručnjaci svih profila koriste iste osnovne veštine savetovanja (prisutnost i pažnja, aktivno slušanje, podsticanje, iskazivanje empatije) i imaju iste ciljeve kao savetnici – specijalisti. Međutim, ovi poslednji su visoko obučeni stručnjaci, čiji su obuka i ciljevi usredsređeni na brojne psihološke probleme i probleme odnosa sa drugima, raspolážu širim krugom veština i tehnika i imaju formalnije odnose sa klijentom (Davis, 1996).

Dakle, obuka osnovnim veštinama savetovanja daje stručnjaku „oruđe“ za adekvatno pružanje podrške i pomoći u okviru svog redovnog posla. Neki od tih programa namenjeni su radu sa osobama ometenim u razvoju, odnosno njihovim porodicama. Ovako shvaćeno savetovanje u rehabilitaciji, da parafraziramo Dejvisa, nipošto ne uključuje činjenje umesto drugih ljudi ili preuzimanje njihove odgovornosti. Stručnjak ne sme nametati ciljeve hronično oboleloj ili ometenoj osobi i ljudima iz okruženja ili umesto njih vršiti izbor. On im pomaže da pomognu sami sebi.

ŠTA JE SAVETOVANJE U REHABILITACIJI? – KRITIČKI OSVRT

Pregledom raspoložive literature ustanovili smo da su teorijska shvatanja i praksa savetovanja u rehabilitaciji veoma heterogeni. Tokom rada na sistematizaciji otvorio se niz pitanja među kojima su: Šta je zajednički imenitelj za pojam i praksu savetovanja u rehabilitaciji? Koji su mogući kriterijumi klasifikacije? Da li je moguće „pomiriti“ različita shvatanja i izgraditi jedinstvenu profesiju? Koji od modela je efikasniji? Koji je model finansijski isplativiji? U nastavku ćemo dati naše viđenje odgovora na postavljena pitanja.

Zajednički imenitelj za pojam i praksu savetovanja u rehabilitaciji

Konstitutivni elementi termina savetovanje u rehabilitaciji, tj. rehabilitaciono savetovanje su termini „savetovanje“ i „rehabilitacija“. Ovo ukazuje da je savetovanje u rehabilitaciji istovremeno povezano sa savetovanjem i sa rehabilitacijom.

Druga sličnost je što u raznovrsnim shvatanjima savetovanja u rehabilitaciji klijenti, odnosno korisnici usluga pripadaju nekoj od grupa osoba s ometenošću ili hroničnom bolešću.

Kriterijumi klasifikacije raznih shvatanja

Savetovanje u rehabilitaciji se razlikuje od države do države, od kulture do kulture. Naveli smo primer SAD i Kanade, gde su istraživanja pokazala da postoje razlike u potrebama i značaju koji se pridaje pojedinim oblastima treninga. Raznovrsnost modela se uvećava vrstom i sadržajem programa edukacije savetnika u rehabilitaciji, dok istovremeno postoje sličnosti u edukaciji u raznim sociokulturalnim sredinama. Ciljna grupa takođe diktira specifičnost koncepcije i prakse ove profesije. Sve ove i druge razlike mogu biti kriterijumi za klasifikaciju. Ne tvrdimo da su

kriterijumi za koje smo se opredelili najbolji, ali su nam omogućili praćenje geneze i konvergencija u okviru posmatranog fenomena.

Izgradnja jedinstvene profesije

Ono što je zajedničko za sve modele je sve veće okretanje ka zdravim snagama osoba s ometenošću i uvažavanje kontekstualnih činilaca. Ovo je verovatno uticaj opisanih promena u konceptualizaciji ometenosti. Ono u čemu vidimo neusklađenost sa tim promenama i slabost modela savetovanja u rehabilitaciji shvaćenog kao dela rehabilitacije je negovanje bespomoćnosti korisnika. Naime, u ovom modelu rehabilitator je odgovoran za sve što se dešava klijentu. Ovo je suprotno aktivnom učešću ometene osobe u rešavanju svojih problema koje zagovara socijalni model ometenosti.

Prateći razvoj tri modela zaključili smo da je moguće prevazići razlike koje se odnose na svrhu i suštinu procesa rehabilitacionog savetovanja, ali da pokušaj pomirenja propada na pitanju odgovornosti savetnika u rehabilitaciji. Naime, bez obzira na raznovrsnost veština koje stiče u kompozitnim edukacijama nemoguće je da isti stručnjak istovremeno bude i onaj koji vodi slučaj, koordinira akcije, brine i onaj koji omogućava klijentu da aktivno i odgovorno rešava svoje probleme. U Kanadi ovo rešavaju uskom specijalizacijom onih koji rade s ometenim osobama. To zahteva mnogo osoblja i dosta košta.

Koji model je efikasniji i isplativiji?

Najviše efekata u rešavanju niza problema iniciranih „gubitkom usled bolesti koji ne uključuje smrt“ dalo bi specijalizovano psihološko savetovanje. To je svakako i najskuplji model, a i zahteva najobimniju i dugotrajnu edukaciju. Model pružanja pomoći je nastao da bi se ovi troškovi umanjili i povećala efikasnost u adaptaciji osoba s ometenošću.

ZAKLJUČAK

Shvatanja o pojmu i suštinskim karakteristikama prakse savetovanja u rehabilitaciji mogu se svrstati u sledeće grupe:

- Rehabilitaciono savetovanje je deo rehabilitacije čiji je cilj povećanje samostalnosti osoba s ometenošću ili hroničnom bolešću. U prvom planu su prekvalifikacija, zapošljavanje i povećanje socijalnih veština. Rehabilitacioni savetnik je taj koji preduzima akcije i preuzima odgovornost za ishode. On je voditelj slučaja i koordinator usluga.
- Savetovanje u rehabilitaciji je praksa psihološkog savetovanja/psihoterapije radi poboljšanja socijalnoemocionalne adaptacije i ublažavanja ili otklanjanja problema psihološke prirode kod osoba sa ometenošću i značajnih osoba iz njihovog okruženja. U zavisnosti od teorijskog modela psihoterapije određuju se ciljevi. Klijent je odgovoran za izbore.
- Pružanje pomoći i podrške od strane stručnjaka (socijalnih radnika, rehabilitatora...) koji su ovladali osnovnim veštinama savetovanja radi poboljšanja socijalno-emocionalne adaptacije osoba s ometenošću i nji-

hovich porodica. Stručnjak podršku pruža u okviru svog redovnog posla putem slušanja korisnika i komunikacije s njim, ali ne preuzima na sebe odgovornost.

Ova shvatanja se razlikuju s obzirom na to šta je fokus savetovanja u rehabilitaciji – povećanje socijalnih veština i zapošljavanje (1) vs. proces promena iniciranih hroničnom bolešću ili ometenošću (2 i 3); na to ko preduzima konkretne akcije i ko preuzima odgovornost – rehabilitacioni savetnik (1) ili klijent/korisnik (2 i 3); s obzirom na sadržaj edukacije – osnovne veštine savetovanja i osnovna teorijska znanja (3) vs. širi krug teorijskih znanja, veština i tehnika u okviru jednog ili više psihoterapijskih modela (2).

Prvi model nastao je u okviru rehabilitacije u Severnoj Americi i Australiji, gde je i sada dominantan, dok je drugi nastao u okviru psihološkog savetovanja u Velikoj Britaniji. Tokom razvoja ovih modela došlo je do konvergencije, ali ono što ne može da ih pomiri je pitanje odgovornosti.

Zamerke nedirektivnoj psihoterapiji sa stanovišta savetovanja u rehabilitaciji koje slede govore o različitim shvatanjima pojma i prakse savetovanja u rehabilitaciji (rehabilitacionog savetovanja), ali takođe o poziciji autora.

- Klasičan model ne postavlja ciljeve, izuzev samoaktualizacije; od rehabilitatora se zahteva da razvije plan individualnih usluga.
- Klasičan model ne veruje u dijagnostifikovanje; rehabilitacioni savetodavci koriste medicinsku, psihološku dijagnostiku i evaluaciju u zapošljavanju.
- Klasičan model ne daje savete; rehabilitacioni savetnik pruža informacije iz sveta rada.
- Klasičan model je relativno nezavisan od spoljašnjeg okruženja; rehabilitacioni savetnik je u stalnoj interakciji sa stvarnim svetom i dosta vremena troši na koordinaciju usluga namenjenih klijentu.
- Klasičan model je najefikasniji kod anksioznih i govornjivih klijenata – mnogi klijenti u rehabilitaciji ne odgovaraju ovom opisu.
- Klasičan model je orijentisan na proces; rehabilitacioni savetnik je odgovoran za rezultate.
- Klasičan model je usmeren na restrukturiranje ličnosti; fizički ometenima nije neophodna reorganizacija self-koncepta.
- Klasičan model se ne fokusira na ponašanje klijenta; razvijanje veština klijenta, edukacija i akcija su životne snage rehabilitacije (See 1986, according to See & Kamnetz, 2004).

Potrebe za savetovanjem u rehabilitaciji su velike. Podučavanje stručnjaka pomažućih struka osnovnim veštinama savetovanja pruža šansu za smanjenje troškova i povećanje psihosocijalne adaptacije osoba s ometenošću ili hroničnom bolešću i značajnih ljudi iz njihovog okruženja.

LITERATURA

- Arambašić, L. (2008). Gubitak, tugovanje i podrška. Zagreb: „Naklada Slap“.
- Aronson, A. (2002). Counselling in a head injury unit. In K. Etherington (ed.): Rehabilitation Counselling in physical and mental health (63–78). London and New York: Jessica Kingsley Publishers.
- Corey, G. (2004). Teorija i praksa psihološkog savjetovanja i psihoterapije. Zagreb: Naklada Slap.
- Davis, H. (1996). Savetovanje roditelja hronično obolele ili dece ometene u razvoju. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Etherington, K. (2002). Introduction. In K. Etherington (ed.): Rehabilitation Counselling in physical and mental health (13–26). London and New York: Jessica Kingsley Publishers.
- Griffiths, P. (2002). Counselling in Rehabilitation – The UK story. In K. Etherington (ed.): Rehabilitation Counselling in physical and mental health (27–46). London and New York: Jessica Kingsley Publishers.
- Krizmanić, M. (2000). Osnove psihologijskog savjetovanja. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Kuehn, M. D. (2004). Policy and law. In T. F. Riggat & D.R. Maki (eds.): Handbook of rehabilitation counseling (88–107). New York: Springer Publishing Company.
- Maki D. R. & Riggat, T. F. (2004). Concepts and paradigms. In T. F. Riggat & D.R. Maki (eds.): Handbook of rehabilitation counseling (1–24). New York: Springer Publishing Company.
- Peterson, D. B. & Lyndon, J. A. (2004). History and systems: United States. In T. F. Riggat & D.R. Maki (eds.): Handbook of rehabilitation counseling (50–75). New York: Springer Publishing Company.
- Petrović, V. (1979). Metod savetovanja u radu sa porodicama - Zbornik radova (11–19). Beograd: Institut za socijalnu politiku.
- Rudman, R. (2004). History and systems: Canada. In T. F. Riggat & D.R. Maki (eds.): Handbook of rehabilitation counseling (76–87). New York: Springer Publishing Company.
- Rajović, V. i Stanimirović, D. (2006). Odgovornost prema profesiji i klijentu (u oblasti rada sa osobama sa posebnim potrebama). U V. Lopičić (ur.): Primenjena psihologija (205–218). Niš: Filozofski fakultet.
- See, J. & Kamnetz, B. (2004). Person-centered Counseling in Rehabilitation Professions. In Chan, F., Berven, N. L. and K. R. Thomas (eds): Counseling Theories and Techniques for Rehabilitation Health Professionals (76–97). New York: Springer
- Segal, J. (2002). Counseling people with multiple sclerosis. In K. Etherington (ed.): Rehabilitation Counseling in physical and mental health (47–62). London and New York: Jessica Kingsley Publishers.
- Slavnić, S. i Ćirić, Lj. (2007). Uvod u defektologiju (skripta). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu.
- Stanimirović, D. i Mijatović, L. (2011). Društvena podrška institucija zdravstvene zaštite

slepim adolescentima i njihovim porodicama, Specijalna edukacija i rehabilitacija, 10, 217–235.

www.rcaa.org.au, retrieved February 25th, 2013.

Dragana V. Stanimirović,
Luka R. Mijatović

COUNSELING IN REHABILITATION – CONCEPT AND CHARACTERISTICS

Summary: An overview of papers that have „counseling in rehabilitation“ and „rehabilitation counseling“ as key words shows that these terms are used for a wide range of meanings. This paper is a result of an attempt to systematize the understanding of counseling in rehabilitation and its core characteristics. The literature describes the counseling in rehabilitation as:

1) A part of rehabilitation which aims to increase independence in individuals with a disability or a chronic illness. The emphasis is on retraining, enhancement of social skills and employment. Rehabilitator is the one that takes actions and holds responsibilities for outcomes. He is the case manager and service coordinator.

2) Using psychological counseling/psychotherapy for improving psycho – emotional adapting and reducing or eliminating psychological problems that occur among people with a disability or chronic illness and persons from their close environment. Those psychoterapists' education is very complex.

3) Providing assistance to people with disabilities or chronic illness and to their families to help themselves. The point of counseling process is to improve the socio – emotional adapting of clients through listening and communicating with them. The expert uses basic counseling skills and relies on scientifically based theories and techniques.

Key words: counseling in rehabilitation, disability, social skills, employment, adapting

Vesna Anđelković¹

UDK 316.342.6:17.023.34(497.11)

Univerzitet u Nišu,

Filozofski fakultet, Niš

Milkica M. Nešić

Univerzitet u Nišu,

Institut za fiziologiju, Medicinski fakultet, Niš

Vladimir D. Nešić

Univerzitet u Nišu,

Filozofski fakultet, Niš

SOCIO-EKONOMSKI STATUS U KVALITET ŽIVOTA STANOVNIKA SRBIJE

Sažetak: Razumevanje socioekonomskog statusa (SES) postalo je važan prioritet internacionalnog plana rada koji se tiče psihičkog i fizičkog zdravlja. Cilj ovog rada je da ispita razlike u kvalitetu života u četiri domena (fizičko zdravlje, psihičko zdravlje, socijalni odnosi i uslovi života) kod stanovnika Srbije s obzirom na indikatore SES (radni status, nivo obrazovanja i primanja). U istraživanju je učestvovalo 2023 stanovnika Srbije različitog radnog statusa koji je označen kao preduzetnik, zaposleni u privatnom ili državnom sektoru, neprijavljeni ili sa privremenim ili povremenim poslovima i tzv. ostali. Rezultati su pokazali da ispitanici čiji je radni status označen kao ostali procenjuju dimenzije kvaliteta života kao lošije u odnosu na ispitanike skoro svih drugih kategorija radnog statusa. Obrazovaniji ispitanici svoje fizičko, psihičko zdravlje, kao i uslove života procenjuju kao bolje, a na socijalnim relacijama statistički značajne razlike postoje samo između ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom i ispitanika svih ostalih obrazovnih nivoa, osim osnovnog. Stanovnici Srbije razlikuju se i na svim dimenzijama kvaliteta života zavisno od prihoda koji ostvaruju. Generalno, ispitanici sa višim prihodima procenjuju svoje fizičko i psihičko zdravlje, a i uslove života kao bolje. Možemo zaključiti da su radni status, način ostvarivanja zarade, obrazovanje i prihodi, kao indikatori SES, od značaja u ispitivanju dimenzija kvaliteta života.

Cljučne reči: Radni status, obrazovanje, prihodi, kvalitet života

TEORIJSKI DEO

Socioekonomski status (SES) je kompleksan fenomen koji određuje širok spektar varijabli koje se obično konceptualizuju kao kombinacija različitih utica-

¹ vesandjel@gmail.com

ja, a pre svega finansija, obrazovanja i radnog statusa. Iako su ove dimenzije SES međusobno povezane, smatra se da svaka od njih reflektuje različite individualne i društvene uticaje povezane sa zdravljem i bolešću. Prihodi mogu reflektovati potrošačku moć, ishranu i medicinsku brigu. Radni status može označavati prestiž, odgovornost, fizičku aktivnost i izloženost radu, a obrazovanje može biti indikator veština za sticanje pozitivnih socijalnih, psiholoških i ekonomskih resursa. Mnogobrojni nalazi ukazuju da su kod ljudi sa niskim SES-om mnogo viši nivo morbititeta i mortaliteta nego kod ljudi sa visokim SES-om (Marmot et al., 1991, Power and Matthews, 1997; Power, 1994). Smatra se da je SES najjači i najkonzistentniji prediktor morbititeta i mortaliteta. To važi za skoro sve bolesti i za sve uzraste. Kod osoba sa niskim SES-om ima mnogo više depresivnih simptoma što se može objasniti faktorima rizika kao što su nepovoljni uslovi rada, izostanak socijalne podrške, materijalne nepovoljnosti i rizično zdravstveno ponašanje.

Ne postoji univerzalna mera SES-a koja je validna i pogodna za sve populacije.

Povezanost SES-a i kvaliteta života jedno je od osnovnih pitanja u razumevanju koncepta kvaliteta života. U širem kontekstu, ova veza razmatra se kroz veoma značajan problem u određenju kvaliteta života, a tiče se odnosa između objektivnih mera kvaliteta života, kao što je, između ostalog, i SES, i njegovih subjektivnih mera koje ukazuju kako osoba opaža i doživljava stvarne uslove života.

S tim u vezi postavlja se i pitanje da li promene objektivnih uslova neminovno dovode i do promene subjektivne komponente kvaliteta života. Uvidom u niz dokaza iz širokog spektra studija, Cummins (2000) je utvrdio da odnos između objektivne i subjektivne komponente kvaliteta života nije linearan. Naime, poboljšanjem loših socijalnih uslova života, povećaće se i subjektivna procena kvaliteta života, ali kada uslovi dostignu određeni nivo ta povezanost se gubi. U uobičajenim, relativno dobrim socijalnim uslovima, pak, dalje poboljšanje objektivnih uslova života doprinosi vrlo malo ili nimalo subjektivnom osećaju kvaliteta života. Prilično nezavisan odnos subjektivne i objektivne komponente kvaliteta života Cummins (2003) sagledava u kontekstu homeostatske kontrole.

Opšte je uverenje da ljudi sa višim приходима живе bolje i da su samim tim zadovoljniji životom. Ali povezanost materijalnog blagostanja i subjektivne procene kvaliteta života je relativno niska, iako pozitivna i statistički značajna. Prihodi i socioekonomski faktori, slično drugim objektivnim faktorima (pol, starost, obrazovanje, zdravstveno stanje...) manje su povezani sa subjektivnim blagostanjem nego unutrašnji psihički faktori. Postoje psihološki faktori kvaliteta života koji su važniji nego materijalni i sociološki.

Na razlike u kvalitetu života s obzirom na socioekonomski status ukazuju i mnoga istraživanja. Navodimo neka od njih koja govore o odnosu indikatora socioekonomskog statusa uključenih u istraživanje čije nalaze iznosimo u ovom radu.

Diener et al. (2002, 2010) ukazuju da iako su stepen obrazovanja i zarada podjednako važni u definisanju socioekonomskog statusa, oni imaju različit odnos sa doživljajem subjektivnog blagostanja. Pozitivna veza obrazovnog nivoa i

zadovoljstva životom i srećom koja se navodi u većini istraživanja (Lučev i Tadinac, 2008; Wahl et al., 2004; Ryff et al., 1999), najčešće se razmatra u kontekstu i nekih drugih faktora. Između ostalog, u siromašnijim zemljama korelacije su veće, a u bogatijim manje (Lima and Novo, 2006), što znači da stepen razvijenosti društva ima moderatorsku ulogu u odnosu obrazovanja i zadovoljstva životom. Na individualnom planu, opet, nivo obrazovanja dovodi se u vezu sa visinom prihoda, za koju je utvrđeno da je važan korelat zadovoljstva životom i sreće (Lima and Novo, 2006), odnosno subjektivnog blagostanja (Diener et al., 2009).

Odnos prihoda sa subjektivnim merama kvaliteta života, takođe je složene prirode. U studijama u kojima je ispitan odnos između pokazatelja kao što su lično bogatstvo, promene u zaradi, nacionalno bogatstvo (društveni bruto proizvod), kao i u studijama u kojima su ispitanici bili veoma bogati ljudi, dobijene su dosledno značajne pozitivne korelacije ovih varijabli sa doživljajem ličnog blagostanja (Diener and Biswas-Diener, 2002). Ove korelacije su sistematski više na nacionalnom nego na individualnom nivou. Na individualnom nivou ta veza je viša kod ljudi sa niskim primanjima (Diener et al., 1993). Čak i male razlike u materijalnom statusu mogu biti od značaja u doživljaju ličnog blagostanja, posebno kod ljudi koji imaju niska primanja (Biswas-Diener and Diener, 2001).

Rezultati istraživanja (McBride Murry et al., 2002) pokazali su da je radni status povezan s boljim fizičkim zdravljem. Autori, takođe postavljaju pitanje da li zdraviji ljudi jednostavno imaju veću mogućnost da rade ili je sama činjenica što su zaposleni uticala na njihovo bolje zdravlje. I Benzeval (1998) navodi da postoji čvrsta veza između subjektivne procene zdravstvenog statusa i visine materijalnog statusa, pri čemu oni nižeg materijalnog statusa procenjuju svoje zdravlje kao lošije. Neki ljudi imaju narušeno zdravlje zbog loših materijalnih prilika, dok drugi malo zarađuju jer su bolesni i ne mogu da rade.

METODOLOŠKI DEO

Cilj istraživanja

Ispitati da li se kvalitet života stanovnika Srbije razlikuje s obzirom na indikatore SES-a kao što su radni status, nivo obrazovanja i primanja.

Instrumenti

Ispitanicima je zadata PORPOS baterija – namenski konstruisani instrument koji se sastoji od 389 stavki i pitanja grupisanih u niz kratkih skala namenjenih proceni većeg broja konstrukata iz oblasti: 1) konativnih psiholoških dispozicija, 2) porodičnih i partnerskih odnosa i uloga, 3) funkcionisanja na i u vezi s poslom; 4) odnosa poslovnih i porodičnih (konflikt i prelivanje), kao i pojedinačnih pitanja namenjenih proceni niza sociodemografskih varijabli i karakteristika posla

koji osoba obavlja. Skale i upitnici u sastavu baterije su ili konstruisani za potrebe ovog istraživanja, ili dobijeni adaptacijom i skraćivanjem već postojećih skala i upitnika. Istraživanje je sprovedeno u 37 lokacija (gradovi i sela u Srbiji) u okviru studije *Indikatori i modeli usklađivanja profesionalnih i porodičnih uloga 2011.* projekta 179002 Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

Mere iz ove baterije korišćene u ovom radu su:

- **Upitnik o kvalitetu života** – skraćena i adaptirana verzija WHOQOL-BREF (*World Health Organization Quality of Life-Brief*) Svetske zdravstvene organizacije. Sastoji se od 13 stavki na koje ispitanik odgovara preko petostepene skale samoprocene Likertovog tipa. Na osnovu stavki iz ove verzije upitnika dobijaju se podaci o kvalitetu života operacionalizovani preko četiri domena: fizičko zdravlje ($\alpha = 0,768$), psihičko zdravlje ($\alpha = 0,738$), socijalni odnosi ($\alpha = 0,784$) i uslovi života ($\alpha = 0,780$). Domeni obuhvataju:

- fizičko zdravlje (aktivnosti, potreba za lekovima i lečenjem, energetski kapacitet, pokretljivost, prisustvo bolova, kvalitet sna, radna sposobnost povezana sa zdravljem);
- psihičko zdravlje (zadovoljstvo telesnim izgledom – sobom, negativna i pozitivna osećanja, samopouzdanje);
- socijalne relacije (interpersonalne relacije, socijalna podrška i seksualna aktivnost);
- životni uslovi (finansijski izvori, mogućnosti za rekreaciju i odmor).

Primeri stavki: *Koliko ste zadovoljni podrškom koju vam drugi pružaju? Da li imate dovoljno novca za svoje potrebe?*

- **Ček lista o načinu na koji osoba zarađuje novac** – sastoji se od pitanja „Na koji način zarađujete novac?“ i 11 ponuđenih načina zarađivanja novca, od kojih ispitanik treba da označi sve one koji važe za njega. Ponuđeni načini zarađivanja novca su uključivali razne oblike formalnog zaposlenja, privremene poslove, neformalnog zaposlenja, kao i primanje penzija, socijalne pomoći, stipendija i sl. Odgovori su kodirani kao odgovarajućih 11 binarnih varijabli, a njihovim kombinovanjem je kasnije dobijena višekategorijalna varijabla radni status. Na osnovu nje ispitanici su podeljeni na preduzetnike, zaposlene u državnom i privatnom sektoru, osobe koje su zaposlene, a neprijavljene, osobe koje obavljaju privremene i povremene poslove i ostale. U kategoriju *ostali* svrstani su ispitanici koji svoje prihode ostvaruju na osnovu penzije, izdržavana lica i ispitanici sa različitim netipičnim izvorima prihoda.

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 2023 stanovnika Srbije u radno aktivnom dobu iz 37 gradova i sela različitog radnog statusa koji je označen kao preduzetnik (N = 169), zaposleni u privatnom (N = 600) ili državnom (N = 455) sektoru, oni koji su neprijavljeni (N = 122) ili imaju privremene ili povremene (honorarne) poslove (N

= 175), kao i ispitanici koji svoje prihode ostvaruju na osnovu penzije (N = 221), autorskih dela (N = 22), rente (N = 33), socijalne pomoći (N = 9) ili na druge načine (N = 89) i oni koji su izdržavana lica (N = 286).

Od svih ispitanika, 42,8% je bilo muškog, a 57,2% ženskog pola, prosečne starosti 47 godina. Kada je u pitanju obrazovanje, 5,8% ispitanika ima završenu samo osnovnu školu ili niže obrazovanje od toga. Srednje obrazovanje ima 55,7% ispitanika, višu školu 13,9%, a obrazovanje fakultetskog nivoa (završeno ili je studiranje u toku, magistratura ili doktorat) ukupno 23,7% ispitanika.

REZULTATI

U tabelama koje slede prikazani su rezultati istraživanja. Saglasno postavljenim ciljevima, najpre ćemo prikazati razlike u kvalitetu života s obzirom na radni status.

Tabela 1. Razlike na dimenzijama kvaliteta života s obzirom na radni status (ANOVA)

	df	F	Sig.
Fizičko zdravlje	5, 1940	13,169	0,000
Psihičko zdravlje	5, 1910	1,856	0,099
Socijalne relacije	5, 1924	2,527	0,027
Uslovi života	5, 1957	2,580	0,025

Iz Tabele 1. se vidi da su nađene statistički značajne razlike na svim dimenzijama kvaliteta života ispitanika sa različitim radnim statusom, izuzev na dimenziji psihičko zdravlje.

Tabela 2. Višestruko poređenje srednjih vrednosti na dimenzijama kvaliteta života (LSD) u odnosu na radni status (ANOVA), FZ – fizičko zdravlje, PZ – psihičko zdravlje, SR – socijalne relacije, UŽ – uslovi života

(I) radni status	(J) radni status	Razlika AS (I-J) FZ	Sig. FZ	Razlika AS (I-J) PZ	Sig. PZ	Razlika AS (I-J) SR	Sig. SR	Razlika AS (I-J) O	Sig. O
Ostali	Preduzetnik	-1,254	,000	-,329	,348	-,245	,131	-,141	,521
	Državni zaposleni	-1,538	,000	-,544	,029	-,172	,139	,191	,220
	Privatni zaposleni	-1,674	,000	-,438	,061	-,370	,001	,363	,013
	Neprijavljeni zaposleni	-,830	,041	,369	,348	-,320	,083	,512	,038
	Privremeni/honorarni poslovi	-1,903	,000	-,420	,285	-,311	,087	,482	,050
Preduzetnik	Državni zaposleni	-,284	,436	-,215	,551	,073	,661	,332	,142
	Privatni zaposleni	-,420	,236	-,109	,756	-,125	,440	,504	,021
	Neprijavljeni zaposleni	,424	,382	,699	,139	-,075	,734	,653	,028
	Privremeni/honorarni poslovi	-,649	,178	-,091	,847	-,066	,760	,622	,035

Državni zaposleni	Privatni zaposleni	-136	,588	,106	,667	-,198	,086	,173	,268
	Neprijavljeni zaposleni	,708	,088	,914	,023	-,147	,432	,321	,204
	Privremeni/honorarni poslovi	-,365	,376	,124	,757	-,139	,453	,291	,247
Privatni zaposleni	Neprijavljeni zaposleni	,844	,564	,807	,040	,050	,784	,149	,547
	Privremeni/honorarni poslovi	-,229	1,000	,018	,964	,058	,747	,118	,630
Neprijavljeni zaposleni	Privremeni/honorarni poslovi	1,073	,592	-,789	,117	,008	,972	-,031	,923

Na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 2 zaključujemo da na dimenziji fizičko zdravlje ispitanici čiji je radni status označen kao *ostali* imaju niže vrednosti aritmetičke sredine (AS) u odnosu na ispitanike drugih kategorija radnog statusa i te razlike su visoko statistički značajne. Razlike u AS između svih drugih kategorija radnog statusa (*preduzetnik, zaposleni u državnom ili privatnom sektoru, neprijavljeni zaposleni* i *oni koji obavljaju privremene/honorarne poslove*) nisu statistički značajne.

Ispitanici iz kategorije *ostali*, ali i *neprijavljeni zaposleni*, i svoje psihičko zdravlje procenjuju kao lošije u odnosu na ispitanike svih drugih kategorija radnog statusa. Kao statistički značajne pokazale su se samo razlike između kategorije *ostali* i *zaposlenih u državnom sektoru*, odnosno, *neprijavljenih zaposlenih* i *zaposlenih* i u *državnom* i u *privatnom sektoru*.

Dimenzija kvaliteta života socijalne relacije takođe je procenjena kao lošija od strane ispitanika iz kategorije *ostali* u odnosu na ispitanike drugih kategorija radnog statusa, a statistički značajna razlika je samo u odnosu na *privatno zaposlene*.

Zanimljivo, dimenzija uslovi života je sa statistički značajno višim vrednostima AS kod radnog statusa označenog kao *ostali* i *preduzetnik* u odnosu na ispitanike koji su *privatno zaposleni, neprijavljeni zaposleni* ili obavljaju privremene/honorarne poslove.

Sledeći korak u analizi podataka odnosi se na ispitivanje razlika u kvalitetu života s obzirom na nivo obrazovanja ispitanika (Tabela 3).

Tabela 3. Razlike na dimenzijama kvaliteta život s bzirom na obrazovanje (ANOVA)

	Df	F	Sig.
Fizičko zdravlje	5, 1899	10,490	,000
Psihičko zdravlje	5, 1869	7,958	,000
Socijalne relacije	5, 1882	2,003	,075
Uslovi života	5, 1915	5,497	,000

Statistički značajne razlike postoje u pogledu tri od četiri domena kvaliteta života (fizičko zdravlje, psihičko zdravlje i uslovi života), dok nisu nađene razlike u pogledu socijalnih relacija (Tabela 3).

Tabela 4. Višestruko poređenje srednjih vrednosti dimenzije kvaliteta života (LSD) s obzirom na obrazovanje (ANOVA), FZ – fizičko zdravlje, PZ – psihičko zdravlje, SR – socijalne relacije, UŽ – uslovi života

(I) radni status	(J) radni status	Razlika AS (I-J) FZ	Sig. FZ	Razlika AS (I-J) PZ	Sig. PZ	Razlika AS (I-J) SR	Sig. SR	Razlika AS (I-J) O	Sig. O
Nezavršena osnovna škola	Osnovna škola	-1,237	,346	1,307	,305	-,936	,105	,014	,986
	Srednja škola	-2,727	,030	,167	,891	-1,143	,037	-,170	,827
	Viša škola	-3,188	,012	-,320	,796	-1,122	,044	-,463	,556
	Fakultet ili magistratura (i studenti)	-3,810	,003	-,740	,546	-1,271	,021	-,774	,323
	Doktorat	-4,344	,005	-2,933	,061	-1,802	,010	-1,622	,093
Osnovna škola	Srednja škola	-1,490	,000	-1,140	,005	-,207	,293	-,184	,475
	Viša škola	-1,952	,000	-1,627	,000	-,187	,393	-,478	,097
	Fakultet ili magistratura (i studenti)	-2,574	,000	-2,047	,000	-,335	,105	-,788	,004
	Doktorat	-3,108	,002	-4,241	,000	-,866	,070	-1,636	,009
Srednja škola	Viša škola	-,462	,091	-,487	,069	,020	,871	-,294	,079
	Fakultet ili magistratura (i studenti)	-1,084	,000	-,907	,000	-,128	,207	-,604	,000
	Doktorat	-1,618	,085	-3,100	,002	-,660	,136	-1,453	,013
Viša škola	Fakultet ili magistratura (i studenti)	-,622	,042	-,420	,160	-,148	,288	-,310	,099
	Doktorat	-1,156	,230	-2,613	,010	-,680	,133	-1,159	,052
Fakultet ili magistratura (i studenti)	Doktorat	-,534	,574	-2,193	,030	-,532	,234	-,849	,149

Rezultati u Tabeli 4 prikazuju da obrazovaniji ispitanici fizičko i psihičko zdravlje procenjuju kao bolje. Na dimenziji socijalne relacije najniže vrednosti AS imaju ispitanici sa nezavršenom osnovnom školom i samo u odnosu ovih ispitanika i svih drugih obrazovnih nivoa, osim osnovnog, postoje statistički značajne razlike u socijalnim odnosima. Statistički značajno više vrednosti AS na dimenziji uslovi života imaju osobe sa fakultetom i doktoratom od osoba sa osnovnom i srednjom školom. Takođe, nađena je statistički značajna razlika između ispitanika sa doktoratom u odnosu na one koji imaju višu školu.

Tabela 5. Razlike na dimenzijama kvaliteta života s obzirom na prihode (ANOVA)

	df	F	Sig.
Fizičko zdravlje	5, 1628	12,162	,000
Psihičko zdravlje	5, 1605	10,636	,000
Socijalne relacije	5, 1617	2,917	,013
Uslovi života	5, 1640	17,381	,000

Statistički značajne razlike nađene su na svim dimenzijama kvaliteta života s obzirom na prihode ispitanika (Tabela 5).

Tabela 6. Višestruko poređenje srednjih vrednosti dimenzija kvaliteta života (LSD) u odnosu na prihode (ANOVA); FZ – fizičko zdravlje, PZ – psihičko zdravlje, SR – socijalne relacije, UŽ – uslovi života

(I) radni status	(J) radni status	Razlika AS (I-J) FZ	Sig. FZ	Razlika AS (I-J) PZ	Sig. PZ	Razlika AS (I-J) SR	Sig. SR	Razlika AS (I-J) O	Sig. O
0-30000	30001-60000	-,923	,000	-,872	,000	-,144	,206	-,213	,159
	60001-100000	-,934	,000	-,1724	,000	-,402	,001	-,910	,000
	100001-150000	-,2043	,000	-,1942	,000	-,462	,022	-,1625	,000
	150001-300000	-,1609	,013	-,1327	,034	,045	,881	-,2145	,000
	300001-600000	-,1159	,510	-,3322	,053	,060	,940	-,2995	,005
30001-60000	60001-100000	-,1011	,000	-,852	,000	-,258	,019	-,697	,000
	100001-150000	-,1120	,008	-,1071	,009	-,318	,103	-,1412	,000
	150001-300000	-,685	,282	-,456	,458	,189	,522	-,1932	,000
	300001-600000	-,235	,893	-,2451	,152	,205	,799	-,2782	,010
60001-100000	100001-150000	-,109	,801	-,218	,604	-,060	,764	-,715	,007
	150001-300000	,326	,613	,397	,523	,447	,134	-,1235	,002
	300001-600000	,776	,659	-,1598	,351	,463	,565	-,2085	,053
100001-150000	150001-300000	,435	,552	,615	,384	,507	,134	-,519	,247
	300001-600000	,885	,621	-,1380	,429	,522	,524	-,1369	,212
150001-300000	300001-600000	,450	,808	-,1995	,269	,015	,986	-,850	,454

Iz Tabele 6 se vidi da ispitanici sa višim prihodima procenjuju svoje fizičko i psihičko zdravlje kao bolje u odnosu na ispitanike sa najnižim prihodima (do 30.000 dinara). Oni sa prihodima od 30.000 do 60.000 dinara procenjuju ove dve dimenzije kvaliteta života kao lošije samo u odnosu na ispitanike koji imaju prihode do 150.000. Socijalne relacije, ispitanici sa najnižim prihodima (do 30.000) procenjuju kao lošije samo u odnosu na one sa prihodima od 60.000 do 150.000 dinara, a ispitanici sa primanjima od 30.000 do 60.000 u odnosu na ispitanike u sledećoj, susednoj, višoj kategoriji od 60.000 do 100.000 dinara. Zanimljivo, nisu nađene statistički značajne razlike između kategorija ispitanika sa primanjima višim od 150.000 dinara. S obzirom na uslove života dobijena je statistički značajna razlika između svih kategorija koje se odnose na prihode, osim između ispitanika koji imaju prihode veće od 100.000 dinara.

DISKUSIJA

Cilj rada bio je ispitivanje razlika u kvalitetu života stanovnika Srbije s obzirom na indikatore socioekonomskog statusa (SES): radni status, odnosno način zarađivanja za život, obrazovanje i primanja.

Kada je u pitanju radni status, rezultati su pokazali da ispitanici čiji je radni status označen kao *ostali* procenjuju svoje fizičko zdravlje kao lošije u odnosu na ispitanike svih drugih kategorija radnog statusa (*preduzetnik, zaposleni u državnom ili privatnom sektoru, neprijavljeni zaposleni i oni koji obavljaju privremene/honorarne poslove*) i te razlike su visoko statistički značajne. Dobijeni nalaz na dimenziji fizičko zdravlje koja se odnosi na radnu sposobnost povezanu sa zdravljem,

potrebu za lekovima i lečenjem, energetska kapacitet, pokretljivost, prisustvo bolova i kvalitet sna, čini se razumljivim kada se ima u vidu da je u kategoriji *ostali* trećina onih koji svoje prihode ostvaruju preko penzije. Naravno, moguće je da su druge grupe ispitanika (izdržavana lica) koje su uključene u ovu kategoriju radnog statusa na neki način imale udela u ovom nalazu, tako da u budućim istraživanjima ovaj podatak treba proveriti.

Razlike između drugih kategorija radnog statusa koje su izostale na fizičkom zdravlju, pokazale su se donekle na dimenziji psihičko zdravlje. Svoje psihičko zdravlje statistički značajno kao najlošije procenili su *neprijavljeni zaposleni*. U odnosu na *neprijavljene zaposlene*, tzv. *ostali* procenjivali su svoje psihičko zdravlje kao bolje, ali ne i u odnosu na ispitanike svih drugih kategorija radnog statusa. Rezultati istraživanja dalje pokazuju da ispitanici iz kategorije *ostali* statistički značajno procenjuju psihičko zdravlje kao lošije samo u odnosu na *zaposlene u državnom sektoru*, a *neprijavljeni radnici* u odnosu na *zaposlene i u državnom i u privatnom sektoru*. Na osnovu ovih razlika, može se reći da, iako zaposleni, ali neprijavljeni, slično ispitanicima iz kategorije *ostali*, koje pored penzionera čine i osobe koje nisu u radnom odnosu, u odnosu na one sa stalnim prihodima, osim finansijske nesigurnosti, imaju više teškoća i na psihološkom planu. Većina dosadašnjih komparativnih i longitudinalnih istraživanja, inače, ukazuje na značajnu vezu između nezaposlenosti i mentalnog zdravlja. Kod nezaposlenih osoba, u odnosu na zaposlene, prisutni su psihički poremećaji (Orford, prema Anđelković, 2007), depresivnost, anksioznost i socijalna izolacija (Paul and Moser, 2009; Frey and Stutzer, 2001). Međutim, u više istraživanja utvrđeno je da u ovoj vezi značajnu ulogu imaju finansijski problemi i siromaštvo (Price et al., 2002; Fryer and Payne, 1986), kao i samopoštovanje (McKee-Ryan et al., 2005).

Ispitanici iz kategorije *ostali* svoje socijalne odnose procenjuju kao lošije u odnosu na ispitanike svih drugih kategorija radnog statusa, ali statistički značajna razlika se pokazala samo u odnosu na privatno zaposlene. Nalazi na ovoj dimenziji koja se tiče zadovoljstva socijalnom podrškom, interpersonalnim i seksualnim relacijama su očekivani s obzirom da kategoriju *ostali* pretežno čine penzioneri i izdržavana lica. Što se tiče osoba koje svoja primanja ostvaruju preko penzije, znamo da je uloga i kvalitet socijalnih odnosa u trećem životnom dobu veoma specifična i da do smanjenja zadovoljstva ovim područjem kvaliteta može doći iz više razloga, od odlaska u penziju, odlaska dece iz roditeljskog doma do smrti i/ili bolesti supružnika i prijatelja, bolesti, veće zavisnosti od pomoći drugih, smanjenja materijalnih prihoda. Mnoge studije (Pearlin and Skaff, Hanson and Carpenter, prema Anđelković, 2013) ukazuju da su socijalni resursi verovatno najvažniji u ublažavanju negativnih efekata stresora u starosti. Moguće je da je i grupa izdržavanih lica takođe doprinela manjem zadovoljstvu socijalnim odnosima u kategoriji *ostali* jer istraživanja ukazuju da radni status i zanimanje delom određuje socijalnu mrežu pojedinca (npr. Dollard and Winefeild, 2002). Zanimljivo je da su zaposleni u privatnim institucijama najzadovoljniji svojim socijalnim odnosima.

Ispitanici radnog statusa označenog kao *ostali*, ali i *preduzetnici*, procenjuju

svoje uslove života kao bolje u odnosu na ispitanike svih drugih kategorija radnog statusa. Kada se radi o kategoriji *ostali*, donekle je neobično da oni koji su manje zadovoljni sa svim trima do sada razmatranim aspektima kvaliteta života, procenjuju uslove života kao bolje u odnosu na ispitanike svih drugih kategorija radnog statusa. Tim pre što se skala koja se tiče uslova života odnosi na mogućnost zadovoljenja različitih potreba koje su povezane i sa finansijskom situacijom. Uporedivši srednje vrednosti dve osnovne grupe ispitanika koji čine kategoriju ostali (oni koji nisu u radnom odnosu i penzioneri) došli smo do zanimljivih podataka. Ispitanici iz kategorije onih koji nisu u radnom odnosu, uzrsta od 18 do 30 godina, najzadovoljniji su uslovima života, o čemu govori i istraživanje (npr. Anđelković i sar., 2012; Cummins, 2003), što je između ostalog, moguće doprinelo visokom skorom ove kategorije, koji je prisutan samo još kod preduzetnika. U razumevanju dobijenih rezultata treba imati u vidu i da je zadovoljstvo uslovima života manje u odnosu na sve tri dimenzije kvaliteta života koje su ispitivane, što ne iznenađuje, s obzirom na društveno-ekonomske prilike u kojima prolongirano živimo. Takve društveno-ekonomske okolnosti verovatno su doprinele izostajanju razlika na skali uslova života između svih drugih kategorija radnog statusa.

U pogledu obrazovanja ispitanika, statistički značajne razlike dobijene su na sve četiri dimenzije kvaliteta života. Razmotrimo, najpre, dva domena kvaliteta života koja su se posebno izdvojila – fizičko i psihičko zdravlje. Obrazovaniji ispitanici ove dve dimenzije procenjuju kao bolje. U razumevanju ovih nalaza treba imati u vidu da, i mada, prema mnogim istraživanjima (Lučev i Tadinac, 2008; Wahl et al., 2004), obrazovni nivo i zadovoljstvo životom pozitivno koreliraju, ta se veza, najčešće, razmatra u odnosu na neke druge faktore. Između ostalog, u siromašnijim zemljama korelacije između kvaliteta života i obrazovanja su veće, a u bogatijim manje (Lima and Novo, 2006). Na individualnom planu, opet, nivo obrazovanja dovodi se u vezu sa visinom prihoda, kao važnog korelata zadovoljstva životom i sreće (Lima and Novo, 2006), odnosno subjektivnog blagostanja (Diener et al., 2009). U tom smislu mogu se sagledati i nalazi koji se odnose na socijalne odnose i nivo obrazovanja, gde najniže vrednosti imaju ispitanici sa najnižim nivoima obrazovanja. Naime, osobe sa nižim obrazovnim nivoom često teže dolaze do posla, a i poslovi koje oni obavljaju su lošije plaćeni. Tako, ne samo da osobe sa nižim obrazovnim nivoom imaju manja primanja, nego i oni bez posla imaju manje prilika da obogate svoju socijalnu mrežu. Očekivano, i uslove života ispitanici nižeg obrazovnog nivoa procenjuju kao lošije jer su pitanja koja se odnose na ovaj domen kvaliteta života uglavnom vezana za finansijska primanja.

U skladu sa prethodnim studijama o vezi subjektivnih mera kvaliteta života i primanja, kako na nacionalnom, tako i na individualnom nivou (Diener and Biswas-Diener, 2002), a i u odnosu na neke dosadašnje nalaze u ovom istraživanju, stanovnici Srbije se statistički značajno razlikuju i na dimenzijama kvaliteta života zavisno od prihoda koji ostvaruju.

I ovo istraživanje je potvrdilo da je odnos prihoda i subjektivnih mera kvaliteta života složene prirode, što je nađeno u brojnim istraživanjima (McBride Murry

et al., 2002; Biswas-Diener and Diener, 2001). Mada generalno ispitanici sa višim prihodima psihičko i fizičko zdravlje procenjuju kao bolje u odnosu na one sa najnižim prihodima do 30.000 dinara, odnosi između određenih kategorija primanja su, ipak specifični. Od svih kategorija sa višim primanjima od 30.000 dinara samo ispitanici sa prihodima od 30.000 do 60.000 dinara procenjuju svoje psihičko i fizičko zdravlje kao lošije u odnosu na ispitanike koji imaju prihode do 150.000. Uz to, na socijalnim relacijama opšti trend onih sa najnižim prihodima (do 30.000) koji je dobijen na prethodne dve dimenzije izostaje. Na socijalnim relacijama ispitanici sa najnižim primanjima ne procenjuju svoje socijalne relacije kao lošije u odnosu na kategoriju tik uz nju, već samo u odnosu na dve naredne kategorije (od 60.000 do 150.000 dinara), a ispitanici sa primanjima od 30.000 do 60.000 u odnosu na ispitanike u sledećoj, susednoj, višoj kategoriji od 60.000 do 100.000 dinara. Zanimljivo je takođe da na sve tri dimenzije kvaliteta života nisu dobijene statistički značajne razlike između kategorija ispitanika sa primanjima višim od 150.000 dinara. Dodatno, s obzirom na uslove života dobijene su statistički značajne razlike između svih kategorija koje se odnose na prihode, osim između ispitanika koji imaju prihode veće od 100.000 dinara.

Šta nam govore rezultati dobijeni na dimenzijama kvaliteta života s obzirom na prihode? Najpre, da se primanja na poseban način odražavaju na različite domene života. U ovom istraživanju posebno zanimljivom pokazala se oblast socijalnih odnosa. Zatim, dobijeni nalazi su u skladu sa homeostatskim modelom Cumminsa (2003). Prema ovom modelu u lošim životnim okolnostima povezanost subjektivnih i objektivnih pokazatelja je značajna, a sa poboljšanjem objektivnih uslova života, na određenom nivou, ta povezanost se gubi. U dobrim objektivnim uslovima života, dalje povećavanje materijalnog bogatstva doprinosi vrlo malo ili nimalo subjektivnom osećanju kvaliteta života. Dodatno, skreće pažnju da se samo neke kategorije prihoda porede i to samo sa određenim kategorijama, što može biti od značaja u razumevanju udela prihoda u širem kontekstu koji se tiče društvenih klasa.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su radni status, način ostvarivanja zarade, obrazovanje i prihodi, kao indikatori SES-a, veoma značajni u razumevanju subjektivne procene kvaliteta života. Za različite njegove domene uloga svakog od ovih indikatora SES-a je specifična. To praktično govori da se opštim merama subjektivne procene kvaliteta života, a verovatno i drugih koncepata pozitivne psihologije iz ove oblasti, propuštaju fine razlike između različitih kategorija u okviru svih ovde ispitivanih indikatora socioekonomskog statusa.

Dodajmo da je otežavajuća okolnost u sagledavanju i interpretaciji rezultata istraživanja koje iznosimo u ovom radu bila to što najveće podgrupe koje su činile kategoriju radnog statusa *ostali* nisu tretirane posebno, odvojeno.

LITERATURA

- Anđelković, V. (2007). Od individualnog i simptomatskog ka socijalnom i kulturološkom pristupu mentalnom zdravlju. U: V. Nešić (Ur.) Tematski zbornik *Primenjena psihologija – društvo, porodica i ponašanje*. Niš: Filozofski fakultet, 151–156.
- Anđelković, V., Hadži-Pešić, M., Nešić, M. (2012). Kvalitet života i subjektivno blagostanje kod stanovnika Srbije. Sabor psihologa Srbije, Beograd.
- Anđelković, V. (2013). *The Quality of Life in the Elderly*. Conference proceedings presented at the international conference „Active ageing and intergenerational solidarity, held on June 19 2012 in Skopje, Skopje: Filozofski fakultet, Fondacija „Fridrih Ebert“, 11–23.
- Benzeval, M. (1998). The self-reported health status of the lone parents. *Social Science and Medicine*, 46 (10), 1337–1353.
- Biswas-Diener, R., Diener, E. (2001). Making the best of a bad situation: Satisfaction in the slums of Calcutta. *Social Indicators Research*, 55, 329–352.
- Cummins, R. A. (2000). Personal income and subjective wellbeing, *Journal of Happiness Studies*, 1, 133–158.
- Cummins, R. A. (2003). Normative life satisfaction: measurement issues and a homeostatic model. *Social Indicators Research*, 64, 225–256.
- Diener, E., Sandvik, E., Seidletz, L., Diener, M. (1993). The relationship between income and subjective well-being: Relative or absolute. *Social Indicators Research*, 28, 195–223.
- Diener, E., Biswas-Diener, R. (2002). Will money increase subjective well-being? A literature review and guide to needed research. *Social Indicators Research*, 57, 119–169.
- Diener, E., Oishi, S., Lucas, R.E. (2009). Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In: Snyder, C. R., Lopez, S. I. (Eds.), *Oxford handbook of positive psychology*. New York: Springer.
- Diener, E., Kesebir, P., Tov, W. (2010). Happiness. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior*. New York/London: The Guilford Press, 147–160.
- Dollard, M. F., Winefeild, A. H. (2002). Mental health: Overemployment, underemployment, unemployment and healthy jobs. *Australian e-Journal for the advancement of Mental Health*, 1(3), 1–26.
- Fryer, D., Payne, R. (1986). Being unemployed: A review of the literature on the psychological experience of unemployment. In C.L. Cooper, I. Robertson (Eds.), *International Review of Industrial and Organizational Psychology* (235–278). Chichester: John Wiley & Sons.
- Frey, B. S., Stutzer, A. (2001). Happiness, Economy and Institutions. *Economic Journal*, 110, 918–938.
- Geyer S., Peter R. (2000). Income, occupational position, qualification and health inequalities – competing risks? (Comparing indicators of social status). *J Epidemiol Community Health*, 54: 299–305.
- Lima, M. L., Novo, R. (2006). So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe. *Portuguese Journal of Social Science*, 5, 5–33.

- Lučev, I. Tadinac, M. (2008). Kvaliteta života u Hrvatskoj - povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtom na manjinski status. *Migracijske i etničke teme*, 24, 67–89.
- McBride Murry, V., Brody, G.H., Brown, A., Wisenbaker, J., Cutrona, C.E., Simons, R.L. (2002). Linking employment status, maternal psychological well-being, parenting, and children's attribution about poverty in families reciving government assistance *Family Relations*, 51, 112–120.
- McKee-Ryan, F. M., Song, Z., Wanberg, C.R., Kinicki, A. J. (2005). Psychological and Physical Well-being during Unemployment: A Meta-Analytic Study. *Journal of Applied Psychology*, 90, 53–76.
- Marmot, M. G., Davey Smith. G., Stansfeld, S., (1991). Health inequalities among British civil servants: the Whitehall II study. *Lancet*, 337:1387–93.
- Paul, K.I., and Moser, K. (2009). Unemployment impairs mental health: Meta-analyses. *Journal of Vocational Behavior*, 74(3), 264–282.
- Power, C. (1994). Health and social inequality in Europe. *BMJ*, 308, 1153–60.
- Power C., Matthews S. (1997). Origins of health inequalities in a national population sample. *Lancet*, 350, 1584–9.
- Price, H. R., Choi, J. N., Vinokur, D. A. (2002). Links in the Chain of Adversity Following Job Loss: How Financial Strain and Loss of Personal Control Lead to Depression, Impaired Functioning, and Poor Health. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7, 302–312.
- Ryff, C. D., Magee, W. J., Kling, K. C. & Wing, E. H. (1999). Forging macro-micro linkages in the study of psychological well-being, In: C. D. Ryff & V. Marshall (Eds.), *The Self and Society in an Aging Process*. New York: Springer, 247–278.
- Wahl, A. K., Rustoen, T., Hanestad B.R., Lerdal, A., Moum, T. (2004). Quality of life in the general Norwegian population, measured by the Quality of Life Scale (QOLS-N). *Quality of life research*, 13, 5, 1001–1009.

Vesna Anđelković, Milkica M. Nešić, Vladimir D. Nešić

SOCIO-ECONOMIC STATUS AND QUALITY OF LIFE OF SERBIAN POPULATION

Summary: Better understanding of socio-economic status (SES) became an important priority of the international program investigating psychological and physical health. The goal of this paper is to investigate the differences in the quality of life among Serbian population in four domains: physical health, psychological health, social relations, and life conditions, in regards to SES indicators (job status, education level, and earnings). We included in this investigation 2023 citizens of Serbia of various professions labeled as entrepreneur, employed by a private business or government, undocumented or temporary, and category of others. The results showed that participants, whose job status was labeled as others, assess the dimensions of their quality of life as worse than the participants in all other job categories. Participants

with higher education, report their physical and psychological health, as well as their life conditions, as better. When they analyze their social relations, statistically significant differences exist only between the participants with elementary school education versus all other education categories. Differences in all dimensions of the quality of life were registered between populations in Serbia depending on their levels of income. Generally, participants with higher income estimated their psychophysical health and life conditions as better. We can conclude that the job types, the means of income, education, and income level, as SES indicators, are significant in the investigation of the quality of life.

Key words: job status, education, income, quality of life.

Mila Z. Dosković¹
Marija N. Ilić
Milena Z. Stamenković
Univerziteta u Nišu,
Filozofski fakultet, Niš

UDK 159.923-057.875:618.86

ASERTIVNOST, SUBJEKTIVNO BLAGOSTANJE, NEGATIVNE AUTOMATSKE MISLI I SKLONOST KA PSIHO-SOMATICI KOD STUDENATA

Sažetak: U radu je prikazano istraživanje čiji je cilj ispitivanje razlika u stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli kod ispitanika sklonih ka psihosomatici i onih koji nisu. Ispitano je i da li su ove varijable značajni prediktori sklonosti ka psihosomatici. Asertivnost i subjektivno blagostanje se mogu posmatrati kao izraz optimističnog objašnjavalačkog stila, koji doprinosi očuvanju zdravlja, a negativne automatske misli kao izraz pesimističkog objašnjavalačkog stila, koji stvara pogodno tle za razvijanje psihosomatskih bolesti. Na uzorku od 154 ispitanika oba pola, starosti od 19 do 29 godina primenjeni su Upitnik koji meri sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju (HI) iz baterije KON 6 (Momirović, Wolf i Džamonja, 1998), A skala za merenje asertivnosti (Tovilović, Okanović i Krstić, 2009), Kratka skala subjektivnog blagostanja (Jovanović i Novović, 2008) i Upitnik automatskih misli (Proroković i Zelić, 2004). Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli kod ispitanika sklonih ka psihosomatici i onih koji to nisu. Ispitanici skloni ka psihosomatici pokazuju veći stepen izraženosti negativnih automatskih misli ($t = -10,05$, $p < 0,01$), a oni koji nisu skloni pokazuju veći stepen asertivnosti ($t = 4,56$, $p < 0,01$) i subjektivnog blagostanja ($t = 5,28$, $p < 0,01$). Multipla regresiona analiza pokazuje da između skupa prediktora uzetih zajedno i sklonosti ka psihosomatici postoji linearna povezanost. Pojedinačno gledano jedini značajan prediktor sklonosti ka psihosomatici je stepen izraženosti negativnih automatskih misli.

Ključne reči: Sklonost ka psihosomatici, asertivnost, subjektivno blagostanje, negativne automatske misli

¹ miladoskovic@gmail.com

UVOD

Čovek je od davnina zainteresovan za pojavu bolesti i objašnjava ih na različite načine. Prvobitno posmatranje čoveka kroz dualizam duha i tela otežavalo je razumevanje mnogih bolesti, pa je vremenom došlo do odbacivanja dualizma i dominacije shvatanja da u svakoj bolesti deluju i somatski i psihički činioci, i da su možda sve bolesti psihosomatske (Hadži-Pešić, 2009). Psihosomatski pristup posmatra bolesnika kao biopsihosocijalno jedinstvo, a njegovu bolest kao rezultat isprepletenog delovanja spoljašnjih uzročnika i unutrašnje otpornosti organizma (Adamović, 1984). Psihosomatska bolest je ona koja je nastala delovanjem psihogenog faktora kao jednog od paralelno delujućih etioloških faktora. Imajući u vidu trijas emocija koji je najkarakterističniji za pojavu, razvoj i održavanje psihosomatskih bolesti – anksioznost, agresivnost i depresivnost (Hadži-Pešić, 2009), može se naći opravdanje za izbor predmeta ovog istraživanja. Istraživanje je sprovedeno na nekliničkoj studentskoj populaciji kako bi se proverila pretpostavka da se osobe sklone ka psihosomatici i one koji to nisu, razlikuju u stepenu ispoljavanja negativnih automatskih misli, stepenu izraženosti subjektivnog blagostanja i asertivnosti.

Asertivnost podrazumeva sposobnost da se mišljenje, osećanje, stav izraze bez anksioznosti i agresivnosti, na način koji neće ugroziti tuđa prava (Zdravković, 2007). Subjektivno blagostanje je konstrukt koji čine tri komponente: zadovoljstvo životom (kognitivni aspekt), pozitivni afekt i nizak nivo negativnog afekta (emocionalni aspekt) (Diener, 1984; prema Jovanović i Novović, 2008). Negativne automatske misli se javljaju poput refleksa, bez prethodnog rezonovanja, neosnovane su i disfunkcionalne, deluju potpuno opravdano, nekritički se prihvataju kao valjane i nisu posledica voljne delatnosti (Beck, 1979; prema Golubović, 2001). Može se pretpostaviti da je stepen slaganja sa stavkama koje testiraju sklonost ka izražavanju negativnih automatskih misli u vezi sa postojanjem trijasa negativnih emocija. Izraženo asertivno ponašanje, koje je suprotno pasivnom i agresivnom, može biti protektivni faktor za ove negativne emocije. Takođe, može se pretpostaviti da je izraženo subjektivno blagostanje povezano sa manjim prisustvom negativnih emocija.

Studenti se intenzivno suočavaju sa izazovima života mlađeg odraslog doba, pa se može pretpostaviti da je kod njih moguće javljanje trijasa negativnih emocija u većoj ili manjoj meri. U okviru psihosomatskog pristupa nema dovoljno istraživanja na zdravoj populaciji, pa stoga ovo istraživanje može doprineti razumevanju faktora rizika i protektivnih faktora za sklonost ka psihosomatskim bolestima.

TEORIJSKI OKVIR

Asertivnost

Asertivnost podrazumeva sposobnost da se iskreno izrazi mišljenje, osećanje, stav, bez anksioznosti i agresivnosti, na način koji neće ugroziti tuđa prava (Zdravković, 2007). Asertivno ponašanje je vrsta samopotvrđujućeg ponašanja koje pouzdano čuva celovitost i dostojanstvo ličnosti u situacijama kada postoji realna opasnost da bude instrumentalizovana, izmanipulisana, zloupotrebljena ili iskorišćena. Konstrukt asertivnosti se najčešće pojašnjava u kontekstu dva kvalitativno drugačija oblika interpersonalnog ponašanja – pasivnog i agresivnog, pri čemu se asertivnost nalazi između ovih ekstrema (Hersen & Bellack, 1985, Hjelle & Ziegler, 1992; prema Tovilović, Okanović i Krstić, 2009). Asertivnost isključuje snishodljivost, submisivno ili pasivno interpersonalno ponašanje, zauzimanje za sebe u socijalnoj situaciji na socijalno neadekvatan, nelegitiman – agresivan način.

Asertivna ličnost u komunikaciji sa drugim ljudima mora da otvoreno izražava svoje jasne misli, nedvosmislene stavove i iskrena osećanja; da ispoljava empatiju za tuđa osećanja; da uvažava tuđe mišljenje i da poštuje stavove drugih osoba, bez obzira na to da li ih procenjuje lažnim, glupim ili predrasudnim; da dobro ovlada dijaloškom svešću (Zdravković, 2007).

Asertivno reagovanje podrazumeva poštovanje svojih prava i potreba, odgovornost za sopstveno delovanje kao i samokontrolu da izražavanjem sopstvenih potreba ne ugrozimo tuđe interese i potrebe. Asertivna prava su vrsta univerzalnih ljudskih prava, nezavisna od uzrasta, pola, nacionalnosti, boje kože i religijskih uverenja. Njihova primena je bitna za utvrđivanje osećanja samopoštovanja i samopotvrđivanja ličnosti. Pored ovoga, za uspešnu i dobru komunikaciju potrebne su konkretne veštine komuniciranja, model koji se upotrebljava u konkretnoj situaciji. Najčešći modeli su: asertivne rečenice, JA govor i asertivne tehnike (Zdravković, 2007).

Veliki broj ljudi ne poseduje asertivnu veštinu, a razlozi za to mogu biti sledeći: postojanje tzv. „socijalne debilnosti“, naučen sistem pogrešnog mišljenja i preplavljenost osobe iracionalnim strahovima od odbacivanja, nekompetentnosti i kontrole (Zdravković, 2007).

Subjektivno blagostanje

Pozitivna psihologija smatra da zaključke o mentalnom zdravlju ne možemo donositi samo na osnovu odsustva psihopatoloških simptoma već je neophodno uzeti u obzir i procenu pozitivnih aspekata funkcionisanja (pozitivno mentalno zdravlje), kao što su zadovoljstvo životom i prisustvo pozitivnih emocija (Jovanović i Novović, 2008). Subjektivno blagostanje se navodi kao osnovni konstrukt kojim se bavi pozitivna psihologija. Neki autori (Diener, Lybomirsky, Veenhoven,

Seligmen, Nettle) ovaj fenomen vezuju za termin sreće i tako ga i izučavaju (Jovanović i Novović, 2008). Postoje brojne studije koje su se bavile izučavanjem važnosti sreće u ljudskom životu i navode je kao najvažniju vrednost i cilj u životu (Diener & Oishi, 2004; prema Jovanović i Novović, 2008).

Prvi autor koji je istraživao subjektivno blagostanje na psihološki način bio je Bredbrn (Bradburn, 1964; prema Jovanović i Novović, 2008). Bredbrn, oslanjajući se na nalaze svojih istraživanja, navodi da je sreća ta koja održava ravnotežu između pozitivnih i negativnih afekata, koje posmatra kao dve nezavisne dimenzije. Endrjuz i Viti (Andrews i Withey, prema Jovanović i Novović, 2008) govore da blagostanje nije isključivo afektivni fenomen, već da obuhvata i faktor zadovoljstva životom.

Diner (Diener, 1984; prema Jovanović i Novović, 2008) je sumirao rezultate svih istraživanja i na osnovu dobijenih podataka dao definiciju subjektivnog blagostanja. Navodi da je to konstrukt koji čine tri komponente: 1) zadovoljstvo životom – kognitivni aspekt koji se odnosi na globalnu procenu osobe o tome kakav je njen život; 2) pozitivni afekt – česta iskustva prijatnih emocija; i 3) nizak nivo negativnog afekta – retko doživljavanje neprijatnih emocionalnih stanja i odsustvo osećanja depresivnosti i anksioznosti. Brojna istraživanja (Lucas, Diener & Skih, 1996; Arthaud- Day, Rode, Mooney & Near, 2005; prema Jovanović i Novović, 2008) potvrđuju stav Dinera da je struktura subjektivnog blagostanja trokomponentna.

Mnogi istraživači oslanjajući se na Dinerov zaključak o osnovnim karakteristikama subjektivnog blagostanja, govore o postojanju dva osnovna faceta: kognitivna procena zadovoljstva životom i čulni aspekt, koji se sastoji od pozitivnih i negativnih čulnih komponenti, koje predstavljaju dve osnovne dimenzije svih emocija (Diener, 1994; Pilcher, 1998; Schwarz & Strack, 1999; prema Penezić, 2006). Vremenom je subjektivno blagostanje postalo najvažniji indikator pozitivnog mentalnog zdravlja.

Negativne automatske misli

Ovaj konstrukt nastao je u okviru Bekove kognitivne teorije i terapije depresije (Beck, Rush, Shaw & Emery, 1979; prema Proroković i Vulić-Prtorić, 2004). Automatske misli vezuju se za postojanje kognitivnog modela, koji pretpostavlja da su emocije i ponašanje ljudi pod velikim uticajem njihove percepcije događaja (Beck, 2007). Ono što determiniše ljudske osećaje nije situacija i njene karakteristike, već način na koji se ta situacija interpretira (Beck, 1964 & Ellis, 1962; prema Beck, 2007). Interpretacija situacije je često izražena kroz automatske misli (Beck, 2007). Aron Bek (Beck, 1964; prema Beck, 2007) definiše automatske misli kao tok mišljenja koji postoji istovremeno uz tok misli koje su manifestovane. Smatra da je to neka vrsta unutrašnjeg govora (Beck, 1979; prema Proroković i sar., 2004). Ove misli nisu karakteristične samo za ljude sa psihičkim poremećajima već se javljaju u iskustvu svih ljudi (Beck, 2007). Kratke su i brze, pa su ljudi svesniji emocija do

kojih one dovode nego njih samih. Iako izgleda da se pojavljuju spontano, mnogi navode da ih je moguće i predvideti i to kroz identifikaciju bazičnih verovanja.

Ingram i Visnicki (Ingram & Wisnicki, 1991; prema Golubović, 2001) navode da su automatske misli produkt varijable u kognitivnom modelu, i neka vrsta površinske manifestacije depresivne „slike o sebi“. Ove misli mogu biti relativno specifične za depresivni poremećaj, ali mogu ih uzrokovati i neka druga disfunkcionalna stanja. Ingram i Visnicki proučavajući razne empirijske dokaze zaključuju da optimalno funkcionisanje karakteriše dominacija pozitivnih misli, a da disfunkcije nastaju iz negativne promene u tom balansu.

Aron Bek (Beck, 1979; prema Golubović, 2001) navodi osnovne karakteristike negativnih misli: javljaju se automatski; neosnovane su i disfunkcionalne; deluju potpuno opravdano i nekritički se prihvataju kao valjane; nisu posledica voljne delatnosti. Kada su izražene postaju presudne za javljanje, razvoj i održavanje različitih psihičkih poremećaja (Proroković i sar., 2004). Živčić-Bećirević i Anić (Živčić-Bećirević i Anić, 1999; prema Golubović, 2001) navode da su negativne automatske misli zastrašujuće i uznemirujuće i da kroz svoje verbalno ili slikovno izražavanje izazivaju kod osobe anksioznost, slabljenje koncentracije i pad raspoloženja.

Ljudi obično bez razmišljanja i ikakvih evaluacija prihvataju svoje automatske misli kao tačne (Beck, 2007). Ove greške u razmišljanju nazivaju se kognitivnim distorzijama i ima ih nekoliko vrsta. Tipične kognitivne distorzije su: sve ili ništa, katastrofiziranje, negiranje pozitivnog, selektivna apstrakcija, emocionalno zaključivanje, preterana generalizacija, preterano uveličavanje i umanjivanje, personalizacija, etiketiranje, mentalni filter, čitanje misli, izjave trebati i morati, tunelsko gledanje (Beck, 2007; Corey, 2004).

Psihosomatski pristup

Klasični medicinski model nastanka bolesti tvrdi da su skoro sve bolesti rezultat delovanja spoljašnjeg uzročnika (virus, bakterija, trauma) koji izaziva telesno oštećenje, praćeno funkcionalnim poremećajem i pojavom simptoma. Oboleli se posmatrao samo kao nosilac obolelog organa (Adamović, 1984).

Psihosomatski model nastanka bolesti tvrdi da emocija može, kroz poremećaj u radu, da izazove telesnu bolest, jer poremećena funkcija izaziva oštećenja u tkivu. Psihosomatski pristup posmatra bolesnika i njegovu bolest kao rezultat združenog delovanja bioloških, socijalnih i psiholoških faktora, od kojih je svaki, u određenom dobu bolesti, u stanju da bolest pokrene ili ka pogoršanju ili ka izlečenju. Bolesnik se posmatra u celini, u isto vreme i kao telo i kao duša, a njegova bolest kao posledica popuštanja odbrambenih snaga organizma, pred jednim ili više uzročnika, među kojima se psihičkom daje značajno mesto (Adamović, 1984).

Preteča današnjih psihosomatskih shvatanja, Franc Aleksander (Alexander; prema Hadži-Pešić, 2009), smatra da je psihosomatska bolest posledica vegetativne neuroze koja nastaje odlivanjem emocionalne tenzije preko vegetativnog

nervnog sistema. Emocionalna napetost, izazvana konfliktom potisnutim u nesvesno, prazni se preko vegetativnog nervnog sistema, što dovodi prvo do funkcionalnih poremećaja, koji ako dugo traju, dovode do strukturalnih promena. Teorija Aleksandera kritikovana je u prvom redu zbog pridavanja suviše velikog značaja ranom infantilnom konfliktu, zaboravljajući pritom udeo i drugih činilaca (Hadži-Pešić, 2009).

U savremenoj psihosomatici postoje dva pristupa telesnoj bolesti. Jedan smatra svaku bolest psihosomatskom („psihosomatski imperijalizam“), a drugi samo sedam bolesti koje je opisao Aleksander (Adamović, 1984). Nemoguće je povući jasnu granicu razgraničenja između bolesti koje jesu i koje nisu psihosomatske, jer je u medicini vrlo mali broj bolesti, čiji nastanak nije uslovljen i psihičkim faktorima (Adamović, 1984). Psihosomatika se bavi utvrđivanjem psiholoških faktora, koji igraju značajnu ulogu u nastanku somatskih oboljenja. U zavisnosti od toga u kojoj meri je emocionalni faktor bitan kao faktor rizika, možemo govoriti o primarnim, sekundarnim i tercijarnim psihosomatskim bolestima (Hadži-Pešić, 2009).

Kao psihološki faktori uzimaju se uglavnom emocionalne traume koje su prethodile bolesti ili osobine premorbidne ličnosti (Adamović, 1984). Važnu ulogu imaju i hronični stresori, atmosfera i okolnosti pod kojima osoba živi i radi, konstitucija, razvojni put ličnosti i specifične dispozicije. Za nastanak psihosomatske bolesti nije zanemariv ni značaj prigušivanja agresije i straha, koje se ne prazne niti kroz motornu aktivnost, niti kroz prihvatljive oblike psihološkog ispoljavanja, već energija biva akumulirana u vegetativnom nervnom sistemu i postaje uzrok disfunkcije organa. Raznovrsni psihički faktori (npr. strah, razne emocije, frustracije) deluju na vegetativni i neuroendokrini sistem, a zatim preko neurotransmitera i humoralnih faktora dovode do funkcionalnih ili organskih oštećenja na pojedinim organima i tkivima i tako izazivaju psihosomatska oboljenja (Hadži-Pešić, 2009).

Pogled pozitivne psihologije na zdravlje i bolest

Kao polazna osnova za ovo istraživanje mogu biti neke od pretpostavki pozitivne psihologije o ulozi stilova razmišljanja u oblasti mentalnog i fizičkog zdravlja. Jedan od predstavnika pozitivne psihologije je Martin Selidžmen. Selidžmen (2008) govori o teoriji lične kontrole, i navodi dva njena osnovna koncepta: naučena bespomoćnost i objašnjavački stil. Naučena bespomoćnost predstavlja reakciju odustajanja, odgovor napuštanja koji sledi iz uverenja da nema pomoći šta god da činimo. Objašnjavački stil je način na koji obično objašnjavamo zašto se nešto dogodilo, i modulator je naučene bespomoćnosti. Prevazilaženje osećanja bespomoćnosti zavisi od objašnjavačkog stila koji se uči u detinjstvu ili adolescenciji. Optimistički objašnjavački stil zaustavlja bespomoćnost, pa kod optimiste neuspeh izaziva samo kratku demoralizaciju. S druge strane, pesimistički objašnjavački stil jača naučenu bespomoćnost i kod pesimista ona dugo traje. Dakle, način na koji sebi objašnjavamo događaje određuje da li ćemo i koliko postati bespomoćni ili puni energije.

Definišuća odlika pesimista jeste da oni veruju da će loši događaji trajati dugo, da će uticati na sve što rade i da je sve to njihova greška. Veruju da dobri događaji imaju privremene, specifične razloge i da dobre stvari dolaze od drugih ljudi ili okolnosti (eksternalizacija). Suočeni sa istim životnim izazovima optimisti ih shvataju potpuno suprotno. Oni veruju da je neuspeh samo privremeno osujećenje, da su njegovi uzroci ograničeni isključivo na taj događaj i ne smatraju se krivim za neuspeh (eksternalizacija). Oni problem doživljavaju kao izazov i ulažu više napora. Optimisti veruju da dobri događaji imaju trajne, univerzalne razloge, i da su oni sami razlog dobrih stvari (internalizacija), pa su skloni da se sebi više dopadaju (Selidžmen, 2008).

Selidžmen (2008) govori o svom neslaganju sa tradicionalnim shvatanjem zdravlja i ukazuje na to da optimizam i pesimizam imaju značajan uticaj na zdravlje, skoro isti kao i fizički faktori. Teorija naučene bespomoćnosti ukazuje da je optimizam dobar za zdravlje.

Cilj ovog istraživanja je da se utvrdi da li se osobe koje su sklone psihosomatičkim razlikuju od onih koje ne pokazuju sklonost, u pogledu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli. Malo je istraživanja koja su se bavila ovom problematikom, pa samim tim nema dovoljno materijala za poređenje. U kontekstu gledišta pozitivne psihologije, na negativne automatske misli može se gledati kao na indikatore pesimističnog objašnjavačkog stila, što samim tim predstavlja plodno tle za razvoj dugotrajnog osećanja bespomoćnosti i ugrožavanje zdravlja. Stepenu slaganja sa ajetemima Skale subjektivnog blagostanja može se posmatrati kao indikator optimističnog objašnjavačkog stila, koji može da spreči razvoj osećanja bespomoćnosti ili da učini da ona budu samo privremena. Dok pesimističan objašnjavački stil vodi odustajanju i pasivnosti, optimističan podstiče na akciju radi promene nedaća koje se opažaju kao trenutne, specifične i eksternog uzroka.

Naučena bespomoćnost može da se izazove događajima koji su van nečije kontrole, porazom ili neuspehom. Pozitivna strana priče je da se naučena bespomoćnost može sprečiti ili menjanjem objašnjavačkog stila ili kroz osveščavanje nekih ranijih subjektivnih reakcija koje su bile značajne, kroz praktično pokazivanje subjektima da će njihove akcije u određenim situacijama delovati (Selidžmen, 2008). Upravo asertivnost može da se uzme kao primer svrsishodnog, efikasnog delanja. U asertivnoj akciji osoba odgovorno zastupa sebe poštujući drugoga, i aktivno pokušava da utiče na situaciju kako bi ishod bio pozitivan. Kroz asertivno ponašanje osoba može doći do saznanja da njene akcije imaju značaja i da može sopstvenim angažovanjem da konstruktivno utiče na dešavanja u svom životu. Ovo saznanje može delovati kao protektivni faktor za naučenu bespomoćnost. Stepenu slaganja sa ajetemima koji mere asertivno ponašanje može biti ilustracija aktivnog delatnog stava, što je opet odlika optimističnog objašnjavačkog stila.

Imajući u vidu da su anksioznost, agresivnost i depresivnost emocije koje su najkarakterističnije za pojavu, razvoj i održavanje psihosomatskih bolesti (Hadži-Pešić, 2009) takođe se može naći opravdanje za izbor predmeta ovog istraživanja.

Može se pretpostaviti da je stepen slaganja sa stavkama koje testiraju sklonost ka izražavanju negativnih automatskih misli u vezi sa postojanjem ovih negativnih emocija. Izraženo asertivno ponašanje može biti protektivni faktor za ove negativne emocije. Takođe, može se pretpostaviti da je izraženo subjektivno blagostanje povezano sa manjim prisustvom negativnih emocija.

METODOLOŠKI DEO

Problem istraživanja

Istraživanje je usmereno na ispitivanje psiholoških faktora koji kod zdravih ispitanika studenata mogu imati ulogu u razvijanju sklonosti ka psihosomatskoj bolesti. Prvi opšti problem istraživanja je ispitati da li se ispitanici koji su skloni ka psihosomatici i ispitanici koji nisu, razlikuju po stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli. Drugi opšti problem istraživanja je ispitati da li su asertivnost, subjektivno blagostanje i negativne automatske misli značajni prediktori sklonosti ka psihosomatici.

Teorijski i praktični značaj istraživanja

Doprinos ovog istraživanja bi bio u boljem razumevanju relacija između stepena izraženosti asertivnog ponašanja, subjektivnog blagostanja, negativnih automatskih misli i sklonosti ka psihosomatici. U okviru psihosomatskog pristupa nema dovoljno istraživanja na zdravoj populaciji, pa stoga ovo istraživanje može doprineti razumevanju faktora rizika i protektivnih faktora za sklonost ka psihosomatskim bolestima i može da ukaže na moguće načine za njihovu prevenciju.

Ciljevi istraživanja

Utvrđiti da li postoji razlika u stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli između ispitanika koji su skloni ka psihosomatici i ispitanika koji to nisu.

Utvrđiti da li su asertivnost, subjektivno blagostanje i negativne automatske misli značajni prediktori sklonosti ka psihosomatici na celom uzorku ispitanika i na poduzorcima (ispitanici skloni ka psihosomatici i ispitanici koji nisu skloni ka psihosomatici).

Utvrđiti da li postoji razlika u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja s obzirom na kontrolnu varijablu pol, na celom uzorku ispitanika i na poduzorcima.

Varijable istraživanja

Nezavisne varijable su: Asertivnost – operacionalno određena preko skorova postignutih na A skali; Subjektivno blagostanje – operacionalno određeno preko skorova postignutih na Kratkoj skali subjektivnog blagostanja – KSB; i Negativne automatske misli – operacionalno određene preko skorova postignutih na Upitniku automatskih misli – UPAM. Zavisna varijabla je Sklonost ka psihosomatici koja je merena testom koji meri sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju (HI), iz baterije KON 6. Kontrolna varijabla je pol.

Instrumenti istraživanja

Svi korišćeni instrumenti su zasnovani na samoproceni ispitanika kroz korišćenje petostepene skale Likertovog tipa.

A skala (Tovilović, Okanović i Krstić, 2009) – sadrži 27 stavki, teorijski raspon skorova je od 27 do 135. Pouzdanost interne konzistencije ove skale izražena Kronbahovim alfa koeficijentom iznosi $\alpha = 0,907$.

Kratka Skala Subjektivnog Blagostanja – KSB (Jovanović i Novović, 2008) – sastoji se od dve dimenzije – afektivne (Pozitivan afektivitet) i kognitivne (Pozitivan stav prema životu). Sadrži 8 stavki, teorijski raspon skorova je od 8 do 40. Pouzdanost iznosi $\alpha = 0,902$.

Upitnik automatskih misli – UPAM (Proroković i Zelić, 2004) – sadrži 30 tvrdnji, teorijski raspon skorova je od 30 do 150. Pouzdanost iznosi $\alpha = 0,958$.

Upitnik koji meri sklonost ka psihosomatskom ispoljavanju – HI iz baterije KON 6 (Momirović, Wolf i Džamonja, 1998) – HI je regulator organskih funkcija, čiji poremećaji izazivaju funkcionalne poremećaje osnovnih organskih sistema. Upitnik se sastoji od 30 tvrdnji koje se odnose na različite vidove ponašanja u nekim situacijama ili se odnose na različite stavove i mišljenja o životu. Teorijski raspon skorova je od 30 do 150. Pouzdanost iznosi $\alpha = 0,923$.

Hipoteze istraživanja

Postoji razlika u stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli između ispitanika koji su skloni ka psihosomatici i ispitanika koji to nisu.

Asertivnost, subjektivno blagostanje i negativne automatske misli jesu značajni prediktori sklonosti ka psihosomatici, na celom uzorku ispitanika i na poduzorcima.

Negativne automatske misli su varijabla koja najbolje predviđa sklonost ka psihosomatici, na celom uzorku ispitanika i na poduzorcima.

Ne postoji razlika u stepenu izraženosti sklonosti ka psihosomatici kod ispitanika različitog pola na celom uzorku ispitanika i poduzorcima.

Uzorak ispitanika

Uzorak je prigodan i čine ga 154 studenta Univerziteta u Nišu. Starost ispitanika je od 19 do 29 godina ($AS = 22,64$, $SD = 2,02$). Sledi tabelarni prikaz opisa uzorka ispitanika.

Tabela 1. Opis uzorka

Pol	Sklonost ka psihosomatici			Ukupno
	Nisu skloni	Prosek	Skloni	
Muški	26	33	10	69 (44,8%)
Ženski	25	38	22	85 (55,2%)
Ukupno	51 (33,12%)	71 (46,1%)	32 (20,78%)	154 (100%)

Metode analize podataka

Za obradu podataka korišćene su tehnike deskriptivne statistike – aritmetička sredina i standardna devijacija, i postupci statistike zaključivanja – t-test i multipla regresiona analiza. Sve statističke analize rađene su u okviru statističkog paketa SPSS 17 (Statistical Package for Social Sciences) for Windows.

Organizacija istraživanja

Istraživanje je sprovedeno tokom marta meseca 2012. godine. Ispitivanje je sprovedeno na fakultetima i u studentskim domovima u Nišu.

Rezultati

Stepen izraženosti osnovnih varijabli istraživanja na celom uzorku

U **Tabeli 2** prikazana je deskriptivna analiza rezultata dobijenih primenom instrumenata za sve ispitanike. Rezultati pokazuju da ispitanici imaju relativno visoke skorove na skali koja meri subjektivno blagostanje, relativno niske skorove na skali koja meri negativne automatske misli, i imaju skorove na nivou proseka na merama asertivnosti i sklonosti ka psihosomatici.

Tabela 2. *Stepen izraženosti osnovnih varijabli istraživanja na celom uzorku*

N=154	Minimum	Maksimum	AS	SD
Asertivnost	58	134	97.27	15.59
Subjektivno blagostanje	9	40	31.94	6.07
Negativne automatske misli	30	121	54.23	20.89
Sklonost ka psihosomatici	30	113	52.45	18.17

Razlika u stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i nega-

tivnih automatskih misli s obzirom na sklonost psihosomatici

Ispitanici su podeljeni u tri kategorije s obzirom na stepen izraženosti sklonosti ka psihosomatici – ispitanici koji nisu skloni psihosomatici, ispitanici koji su prosečno skloni psihosomatici i ispitanici koji su skloni psihosomatici. U razmatranju razlika u stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli izostavljena je grupa ispitanika koji su prosečno skloni psihosomatici, sa ciljem da se utvrde razlike između ostale dve grupe.

Rezultati t-testa (**Tabela 3**) pokazuju da postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti asertivnosti i subjektivnog blagostanja, između ispitanika koji su skloni i koji nisu skloni psihosomatici, u korist ispitanika koji nisu skloni psihosomatici. Ispitanici koji su skloni psihosomatici imaju statistički značajno više skorove na merama negativnih automatskih misli u odnosu na ispitanike koji nisu skloni psihosomatici.

Tabela 3. Razlika u stepenu izraženosti asertivnosti, subjektivnog blagostanja i negativnih automatskih misli s obzirom na sklonost psihosomatici

Asertivnost					
Sklonost ka psihosomatici	N	AS	SD	t-statistik	Statistička značajnost
Nisu skloni	51	103.73	13.64	4.76	0.000
Skloni	32	87.00	16.66		
Subjektivno blagostanje					
Sklonost ka psihosomatici	N	AS	SD	t-statistik	Statistička značajnost
Nisu skloni	51	34.18	4.77	5.28	0.000
Skloni	32	27.38	6.23		
Negativne automatske misli					
Sklonost ka psihosomatici	N	AS	SD	t-statistik	Statistička značajnost
Nisu skloni	51	41.27	11.56	-10.05	0.000
Skloni	32	79.13	22.66		

Multipla regresiona analiza za ceo uzorak i oba poduzorka ispitanika posebno

Koeficijent multiple korelacije na celom uzorku iznosi $R = 0.72$, statistički je značajan i objašnjava linearnu povezanost kriterijumske varijable (sklonost ka psihosomatici) i prediktorskih varijabli (asertivnost, subjektivno blagostanje, negativne automatske misli). Prediktori objašnjavaju 52% varijanse sklonosti ka psihosomatici ($R^2 = 0.52$). Pojedinačno jedini značajan prediktor sklonosti ka psihosomatici na celom uzorku je varijabla negativne automatske misli. Smer regresionog koeficijenta ukazuje na to da što ispitanik ima veći stepen izraženosti negativnih automatskih misli, to će imati veći stepen izraženosti sklonosti ka psihosomatici.

Tabela 4. *Multipla regresiona analiza za ceo uzorak*

Prediktori	N=154			
	Kriterijum: Sklonost ka psihosomatici			
	Beta (β)	t-statistik	Statistička značajnost	Sažetak modela
Asertivnost	-0.08	-1.23	0.222	R=0.72
Subjektivno blagostanje	-0.04	-0.54	0.590	R ² =0.52
Negativne automatske misli	0.65	8.35	0.000	Sig=0.000

Na poduzorku ispitanika koji nisu skloni psihosomatici koeficijent multiple korelacije od 0.41 je statistički značajan. Prediktori objašnjavaju 17% varijanse sklonosti ka psihosomatici. Pojedinačno uzet nijedan prediktor ne predviđa statistički značajno kriterijum – sklonost ka psihosomatici.

Na poduzorku ispitanika koji su skloni psihosomatici koeficijent multiple korelacije od 0.57 je statistički značajan. Prediktori objašnjavaju 33% varijanse kriterijumske varijable. Jedino je parcijalni doprinos prediktora negativne automatske misli statistički značajan na ovom poduzorku. Kod ispitanika koji su skloni psihosomatici ova sklonost je veća što je izraženost negativnih automatskih misli veća.

Razlika u stepenu izraženosti osnovnih varijabli istraživanja s obzirom na kontrolnu varijablu pol, na celom uzorku i oba poduzorka

Rezultati pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja između ispitanika različitog pola na poduzorcima. Na celom uzorku nađena je statistički značajna razlika između ispitanika različitog pola jedino u izraženosti sklonosti ka psihosomatici ($t = -2.54$, $p = 0.012$), i to u korist žena.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Pregledom literature iz oblasti psihosomatike došlo se na ideju da se istraživanje sprovede na nekliničkoj populaciji, kako bi se bolje razumeli mehanizmi nastanka psihosomatskih bolesti, faktori rizika i protektivni faktori.

Potvđene su polazne hipoteze da su negativne automatske misli izraženije kod ispitanika koji su skloni psihosomatici, a da su asertivnost i subjektivno blagostanje izraženiji kod ispitanika koji nisu skloni psihosomatici. Ovakvi rezultati su očekivani ako se ima u vidu da se asertivnost i subjektivno blagostanje mogu posmatrati kao izraz optimističnog objašnjavalačkog stila, koji doprinosi očuvanju zdravlja. Takođe, negativne automatske misli mogu se posmatrati kao izraz pesimističkog objašnjavalačkog stila, koji negativno deluje na zdravlje i stvara pogodno tle za razvijanje psihosomatskih bolesti.

Rezultati multiple regresione analize delimično potvrđuju postavljene hipoteze. Između skupa prediktora uzetih zajedno sa jedne strane (asertivnost, subjektivno blagostanje, negativne automatske misli), i sklonosti ka psihosomatici sa druge strane postoji linearna povezanost, kako na celom uzorku tako i na poduzorcima. Teorijska pretpostavka je da ljudi često nisu svesni pojave negativnih automatskih misli, već su svesni negativnih emocija koje iz njih proizilaze (Beck, 2007), a koje mogu biti značajan faktor u nastanku psihosomatskih bolesti (Hadži-Pešić, 2009). Na osnovu ovih teorijskih postavki izvedena je hipoteza da su negativne automatske misli značajan prediktor sklonosti ka psihosomatici. Na celom uzorku i poduzorku ispitanika sklonih psihosomatici potvrđena je ova polazna pretpostavka. Smer delovanja prediktora je takav da što ispitanik ima veći stepen izraženosti negativnih automatskih misli, to će imati veći stepen izraženosti sklonosti ka psihosomatici, što je i očekivano.

Na drugoj strani, subjektivno blagostanje i asertivnost mogu se posmatrati kao indikatori optimističnog objašnjavačkog stila, koji podstiče na akciju u cilju promene nedaća koje se opažaju kao trenutne, specifične i eksternog uzroka. Ovo može delovati kao faktor koji doprinosi očuvanju i unapređenju zdravlja i suzbijanju bolesti. Ingram i Visnicki (Ingram & Wisnicki, 1991; prema Golubović, 2001) proučavajući razne empirijske dokaze zaključuju da optimalno funkcionisanje ljudskog organizma, karakteriše dominacija pozitivnih misli, a da disfunkcije nastaju iz negativne promene u tom balansu. Psihosomatske bolesti se mogu posmatrati kao odstupanje od optimalnog funkcionisanja. Hipoteza da su stepen izraženosti asertivnosti i subjektivnog blagostanja pojedinačno uzeti značajni prediktori stepena izraženosti sklonosti ka psihosomatici, nije potvrđena.

Ovakvi rezultati multiple regresione analize mogu biti posledica nedovoljno velikog uzorka, odnosno poduzoraka, kao i strukture uzorka (neklinička populacija). U celom uzorku samo je 20,78% ispitanika koji su skloni psihosomatici, pa to može dovesti do toga da mehanizmi povezanosti osnovnih varijabli istraživanja ne dođu do punog izražaja.

Hipoteza da ne postoji razlika u stepenu izraženosti sklonosti ka psihosomatici kod ispitanika različitog pola na celom uzorku ispitanika i poduzorcima je delimično potvrđena. U jednom istraživanju sprovedenom na našim prostorima (Petrov, Hadži-Pešić, Zlatanović, Milenović, 2011) nije nađena statistički značajna razlika u sklonosti ka psihosomatici između ispitanika različitog pola. Rezultati aktuelnog istraživanja pokazuju da postoji statistički značajna razlika između ispitanika različitog pola u izraženosti sklonosti ka psihosomatici jedino na celom uzorku, i to u korist žena. Ovo se može objasniti time što, istorijski gledano, u svim zajednicama ljudskog društva, muškarci i žene imaju različite polne uloge, koje sa sobom nose određene posledice – kod muškaraca i žena favorizuju se donekle različiti oblici ponašanja, sposobnosti i osobine ličnosti. U suočavanju sa životnim nedaćama i stresom muškarci su skloniji delovanju nego refleksiji, a žene su sklonije „preživaranju“ (sklonost ka ponovnoj analizi) (Selidžmen, 2008), što ih može učini podložnijim za razvoj sklonosti ka psihosomatici.

S obzirom na veličinu i strukturu uzorka, nalaze ovog istraživanja treba upotrebiti budućim istraživanjima. U nekliničkom studentskom uzorku nema puno ispitanika sa izraženom sklonošću ka psihosomatici, što je moglo uticati na rezultate istraživanja. Potrebno je proveriti početne pretpostavke regresione analize, ali na većem uzorku, kao i na kliničkoj populaciji kako bi se bolje sagledale mogućnosti predviđanja sklonosti ka psihosomatici pomoću korišćenih prediktorskih varijabli. Takođe, potrebno je razmotriti i mogućnost drugačijeg tipa povezanosti osnovnih varijabli istraživanja.

LITERATURA

- Adamović, V. (1984). *Emocije i telesne bolesti*. Beograd: Nolit.
- Beck, J. S. (2007). *Kognitivna terapija*. Jastrebarsko: NAKLADA SLAP.
- Corey, G. (2004). *Teorija i praksa psihološkog savetovanja i psihoterapije*. Jastrebarsko: NAKLADA SLAP.
- Golubović, V. (2001). *Automatske misli pri učenju, uspešnost studiranja i lokus kontrole*. Nepublikovan diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Hadži-Pešić, M. (2009). *Psihološki aspekti koronarne bolesti srca*. Niš: Filozofski fakultet.
- Jovanović, V. i Novović, Z. (2008). Kratka skala subjektivnog blagostanja- novi instrument za procenu mentalnog zdravlja. *Primenjena psihologija*, 1 (1-2), 77-94.
- Momirović, K., Wolf, B. I Džamonja, Z. (1998). *KON6 (Kibernetička baterija konativnih testova)*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Penezić, Z. (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi. *Društvena istraživanja*, 15, 4-5, 84-85, 643-669.
- Petrov, J., Hadži-Pešić, M., Zlatanović, Lj. I Milenović, M. (2011). Zadovoljstvo životom, zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba i sklonost ka psihosomatici. *Godišnjak za psihologiju*, 8, 10, 105-124.
- Proroković, A. i Vulić-Prtorić, A. (2004). Upitnik automatskih misli- ATQ u *Zbirka psihologijskih skala i upitnika II*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 79-84.
- Selidžmen, M. (2008). *Naučeni optimizam*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Tovilović, S., Okanović, P. i Krstić, T. (2009). Procena asertivnosti (A skala) u *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 63-72.
- Zdravković, J. (2007). *Veštine vladanja sobom*. Niš: SVEN.

Mila Z. Dosković, Marija N. Ilić, Milena Z. Stamenković

ASSERTIVENESS, SUBJECTIVE WELL-BEING, NEGATIVE AUTOMATIC THOUGHTS AND TENDENCY TOWARDS PSYCHOSOMATIC SYMPTOMS IN STUDENTS

Summary: This paper presents the research aimed at examining the differences in the degree of expression of assertiveness, subjective well-being and negative automatic thoughts among participants who has tendency towards psychosomatic symptoms and those who hasn't. It was also examined whether these variables were significant predictors of tendency towards psychosomatic symptoms. Assertiveness and subjective well-being can be considered as a manifestation of optimistic explanatory style, which contributes to general health, and negative automatic thoughts as an manifestation of pessimistic explanatory style, which creates a favorable environment for development of psychosomatic illnesses. In the sample of 154 participants of both sexes, aged from 19 to 29 years, were applied Questionnaire that measures the tendency towards psychosomatic manifestations (HI) from the battery KON 6 (Momirović, Džamonja & Wolf, 1998), A scale for measuring assertiveness (Tovilović, Okanović & Krstić, 2009), Short Scale of subjective well-being (Jovanovic & Novović, 2008) and Automatic thoughts questionnaire (Prorokovic & Zelic, 2004). The results show a statistically significant difference in the degree of expression of assertiveness, subjective well-being and negative automatic thoughts among participants who has tendency towards psychosomatic symptoms and those who hasn't. Participants who has tendency towards psychosomatic symptoms showed greater degree of negative automatic thoughts ($t = -10.05$, $p < 0.01$), and those who hasn't this tendency show a greater degree of assertiveness ($t = 4.56$, $p < 0.01$) and subjective well-being ($t = 5.28$, $p < 0.01$). Multiple regression analysis showed that among a set of predictors taken together and tendency towards psychosomatic symptoms, there is a linear connection. If we take into account single predictors the only significant predictor of tendency towards psychosomatic symptoms is the degree of expression negative automatic thoughts.

Key words: tendency towards psychosomatic symptoms, assertiveness, subjective well-being, negative automatic thoughts

ČINIOCI MENTALNOG ZDRAVLJA KOD ZAPOSLENIH I NEZAPOSLENIH OSOBA

Sažetak: Jedan od najvažnijih razvojnih zadataka odraslog doba čoveka se vezuje za njegovo profesionalno opredeljenje. Radna generativnost i produktivnost predstavljaju poželjno stanje u životu odraslih osoba i pokazalo se da je to bitan faktor koji utiče na mentalno zdravlje. Nezaposlenost i nemogućnost da se pronađe posao, kao osujećenje razvojnog zadatka, ima negativne efekte po mentalno zdravlje ljudi. Problem nezaposlenosti nije samo problem u našoj zemlji gde dostiže izuzetno zabrinjavajuće razmere, već i u čitavom svetu, što samo ukazuje na razvojni izazov sa kojim se susreće savremeni čovek. Primarni cilj ovog istraživanja je bio da se sagledaju lične snage, činioci koji osobi olakšavaju da prevaziđe ovako veliku životnu krizu. Najčešće se navode tri tipa resursa – činilaca: lični, socijalni i finansijski.

U ovom istraživanju korišćene su sledeće skale: COPE (Carver et al., 1989), Upišnik odbrambenog stila (Bond et al., 1983), Skala socijalne podrške (Abbey et al., 1985), The Big Five Inventory (John & Srivastava, 1999), Skala lokusa kontrole (Bezinović, P. 1988) i Finansijski pritisak (Vinokur & Schull, 1997). U istraživanju je učestvovalo 635 ispitanika, 331 (52,1%) žena i 316 (47,9%) muškaraca. Uzorak su sačinila dva poduzorka, poduzorak zaposlenih osoba – 312 (49,1%) i poduzorak nezaposlenih osoba – 323 (50,9%). Uzrast ispitanika se kretao od 27 do 51 godine (prosečna starost ispitanika 38,86 godina). U skladu sa dosadašnjim istraživanjima ovo istraživanje je potvrdilo da je finansijska situacija najvažnija determinanta i najznačajniji činilac varijabilnosti u načinu reagovanja na nezaposlenost. Potvrđeno je da lični kapaciteti i strategije prevladavanja osobe doprinose boljem psihičkom statusu. Iz dobijenih rezultata istraživanja se zaključuje da nezaposlene osobe, karakterišu manje adaptivne činioci: nezrele odbrane i na emocije usmerene strategije čija adekvatnost nije u potpunosti odgovarajuća situaciji u kojoj se one nalaze.

Ključne reči: Mentalno zdravlje, razvojni zadaci, zaposlenost/nezaposlenost

¹ vs.tanja.panic@gmail.com

UVOD

Posao ima veoma značajno mesto u životu savremenog čoveka. Faktori koji utiču na planiranje njegovih dnevnih obaveza, slobodnog vremena, socijalnih kontakata čine upravo, pored porodičnih i radne obaveze. Najveći deo dana zaposlena osoba provede u svom radnom okruženju, pa se samim tim može proceniti i značaj i uticaj zaposlenosti za zaposlenu osobu, ali i posredno, za njenu porodicu. Pored toga, u savremenom svetu zaposlenost ima veoma značajnu ulogu i utiče na zadovoljstvo građana i socijalni mir. Za svaku zemlju je u interesu da stopa zaposlenosti bude što veća. Pojam zaposlenosti stoji u direktnoj vezi sa pojmom nezaposlenosti. Nezaposlenost je izraženija u nerazvijenim i srednje razvijenim zemljama. Što je nezaposlenost veća, to su posledice po društvo, ali i pojedinca, veće.

Nezaposlenost u Srbiji se može posmatrati kao posledica njenog trenutnog statusa zemlje u tranziciji. Restrukturacija privrede, nova tržišna pravila poslovanja, prelazak kapitala iz državnog u privatni sektor, samo su neki od činilaca koji trenutno utiču na visoku stopu nezaposlenosti. Ono što je prethodilo je ekonomska kriza koja je započela još početkom 90-ih, na koju su se nadovezali višegodišnji rat i sankcije. Razloga je očigledno mnogo i njihova vremenska dimenzija ukazuje na to da je problem nezaposlenosti nemoguće brzo i lako rešiti. Problematika se razgranava, tako da pored uvećanja broja nezaposlenih i osoba koje (bezuspešno) traže posao, mnogostruko se uvećava broj osoba koje su zaposlene, ali koje sa sredstvima koja im obezbeđuje zaposlenje, ne mogu da zadovolje osnovne potrebe življenja za sebe i svoju porodicu.

Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje u aprilu 2010. godine (u periodu kada je započeto ovo istraživanje), registrovano je 850.954 nezaposlenih osoba, od čega je 455.320 ili 53,51% žena. U poređenju sa istim periodom prethodne godine, broj nezaposlenih osoba je povećan za 66.171. Stopa registrovane nezaposlenosti u aprilu 2010. godine je iznosila 27,13%. Najveće učešće u registrovanoj stopi nezaposlenosti prema dužini čekanja na zaposlenje imaju lica koja čekaju na posao od jedne do dve godine (18,92%), zatim slede lica koja čekaju od 3 do 5 godina (11,89%), do 3 meseca (11,11%), od 3 do 6 meseci (10,91%), od 5 do 8 godina (10,69%), od 2 do 3 godine (10,25%). Duže od 12 meseci na evidenciji NSZ-a, što se tretira kao dugotrajna nezaposlenost, je 494.716 (64,87%) od čega je 271.281 (54,84%) žena. Gledano prema starosti, najveći broj nezaposlenih osoba staro je između 25 i 29 godina (13,38%). Gledano prema stručnosti, 54,41% nezaposlenih osoba ima treći ili četvrti stepen stručne spreme, a 10,08% ima šesti ili sedmi stepen stručne spreme.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se prepoznaju i bolje shvate posredujući faktori, činioci efekata nezaposlenosti, kao krizne situacije u životu odraslog čoveka, na mentalno zdravlje. Istraživanje je obuhvatilo i osobe koje su zaposlene kako bi se poređenjem ove dve grupe lakše uočio značaj posmatranih činilaca za koje se pretpostavlja da ublažavaju negativne efekte nezaposlenosti.

RAD KAO RAZVOJNI ZADATAK

Prekretnicu u posmatranju odraslog doba i odrasle osobe izazvala je pojava razvojne psihologije celokupnog životnog ciklusa čija je osnovna postavka da se razvoj čoveka ne završava s ulaskom u odraslo doba, već da se u odraslom dobu ljudi menjaju i razvijaju, pri čemu je taj razvoj nekada blag i postepen, a nekada buran i intenzivan. Razvoj je izazvan stalnom interakcijom pojedinca i njegove okoline; socijalnim ulogama koje postavljaju različite zahteve pred odraslog čoveka na porodičnom, profesionalnom i društvenom planu, iznenadnim i neočekivanim životnim događajima koji u potpunosti mogu da promene uslove življenja, vrednosni sistem i sliku koju pojedinac ima o sebi i svojoj okolini (Vlajković, 2001). Razvojne, ali i akcidentne krize su razlog razvoja čoveka u odraslom dobu.

Razlikuju se kriterijumi po kojima se definiše odraslo doba. Hronološki, se taj period odnosi na period između dvadeset prve i sedamdesete godine, kada počinje starost. Ovaj hronološki kriterijum nije u potpunosti održiv i univerzalan u svim kulturama. Takođe postoje velike individualne razlike u sticanju psihološke i socijalne zrelosti. Pojedini autori, kao što je Havighorst (prema Vlajković, 2001), daju kriterijume definišući ih razvojnim zadacima karakterističnim za taj period. Havighorst diferencira tri perioda u odraslom dobu čoveka, pripisujući im specifične razvojne zadatke:

- *rano odraslo doba* – zadaci: izbor partnera, učenje života udvoje, zasnivanje porodice, odgajanje dece, zaposlenje, pronalaženje srodne socijalne grupe;
- *sredovečnost* – zadaci: odgajanje dece, ostvarivanje socijalne i građanske odgovornosti, izgrađivanje i unapređivanje karijere, izgrađivanje hobija, razvijanje ravnopravnih odnosa sa partnerom, briga o roditeljima;
- *kasne godine odraslog doba*, zadaci: prilagođavanje na opadanje fizičke snage, prilagođavanje na penzionisanje, usvajanje i prilagođavanje na nove socijalne uloge.

Razvojna psihologija celokupnog životnog ciklusa ističe posao kao bitan razvojni zadatak odraslog doba. U ranom odraslom dobu to je zaposlenje, u srednjem odraslom dobu razvijanje karijere, a u kasnim godinama je to privikavanje na penzionisanje. Razvojni zadaci su pokretači razvoja osobe, kao što je osujećenje razvojnih zadataka razlog stagnacije i problema u njegovom razvoju. Nezaposlenost, u bilo kom periodu odraslog doba, predstavlja osujećenje razvojnog zadatka i razlog stagnacije i čitavog niza posledica po psihološko i fizičko zdravlje pojedinca.

ČINIOCI EFEKATA NEZAPOSLENOSTI

Efekti nezaposlenosti mogu da imaju veoma značajan uticaj i na mentalno i na fizičko zdravlje nezaposlenih osoba. Posledice ovakvog stanja je mogu-

će sagledavati, ne samo na individualnom već i na porodičnom nivou, što samo ukazuje na ozbiljnost problema. Moguće je primetiti velike individualne razlike u posledicama nezaposlenosti. Faktori koji posreduju i utiču na odnos efekata nezaposlenosti i mentalnog zdravlja su mnogobrojni, ali svaki na svoj način može da doprinese ublažavanju negativnih posledica stanja nezaposlenosti. Različiti su načini reagovanja na gubitak posla i nemogućnost da nađe zaposlenje kod različitih osoba. Tome doprinose pored individualnih karakteristika osobe i socijalne i ekonomske okolnosti u kojima se ona nalazi. McKee-Ryan i Kinicki (2002) su identifikovali tri tipa resursa koji imaju značaj za smanjenje negativnih efekata gubitka posla, a to su: lični resursi, socijalni i finansijski. Hanisch (1999) navodi sledeće važne posrednike varijabilnosti prevladavanja negativnih efekata nezaposlenosti: pol, starost, obrazovanje, socioekonomsko poreklo, osobine ličnosti, socijalna podrška, trajanje nezaposlenosti. Gowan i Gatewood (1997) navode sledeće resurse koji utiču na doživljaj gubitka posla: obrazovanje, uzrast, socijalna podrška, stepen nezaposlenosti, finansijska podrška i podrška vlade kroz različite programe za nezaposlene. Paul i Moser (2006) navode sledeće moderatore stresa kod nezaposlenih osoba: pol, socioekonomski status, bračni status, starost, trajanje nezaposlenosti, ekonomska situacija, socijalna podrška, programi vlade i individualizam/kolektivizam. Dosadašnja istraživanja su potvrdila da negativni efekti nezaposlenosti uveliko zavise od individualnih karakteristika osobe (uzrast, pol) i situacije (materijalno stanje, socijalna podrška) i da su to neki od razloga različitog reagovanja na nezaposlenost (Creed et al., 2001).

Postoje individualne razlike u načinu reagovanja na gubitak posla ili nemogućnost da se on pronađe, što zavisi od same ličnosti i toga koliko je ona spremna da se nosi sa takvom životnom teškoćom (Fryer & Payne, 1986). Lični kapaciteti i strategije prevladavanja koje osoba koristi uveliko doprinose boljem psihičkom statusu (Leana et al., 1998, prema Hanish, 1999). Lični resursi bi se mogli definisati kao unutrašnji resursi na koje se osoba može osloniti i koji joj pomažu da se efikasnije suoči sa životnim problemima i događajima. Kao jedan od najznačajnijih resursa se navodi i percepcija o kontroli nad događajima u sopstvenom životu (Armstrong-Stassen, 1994, prema McKee-Ryan et al., 2005).

Važnost socijalne podrške kod nezaposlenih osoba, bila je predmet brojnih istraživanja. McKee-Ryan sa saradnicima (2005) u svojoj metaanalizi naglašavaju da manjak socijalne podrške ima negativne efekte na fizičko i psihičko zdravlje nezaposlenih, a naročito je povezan s češćim razvojem psihosomatskih simptoma, stresom i depresijom. Istraživanjima je takođe potvrđeno, da se izostanak socijalne podrške negativno odražava na fizičko i psihičko zdravlje nezaposlenih osoba. Nalazi istraživanja (Broadhead et al., 1983; Mitchell et al., 1982, prema Cohen & Wills, 1985) ukazuju da su osobe koje žive u braku, sa materijalnom i psihološkom podrškom prijatelja i članova porodice, boljeg zdravlja nego oni koji imaju manju socijalnu podršku svoje okoline. Istraživanja pokazuju da se nezaposlene osobe nalaze u većoj socijalnoj izolaciji (Fyer & Payne, 1986). Takođe je potvrđeno da nezaposlenost utiče na smanjenje socijalnih aktivnosti, procenu nivoa socijalne podrške, odnos sa

partnerom, pojavu socijalnih disfunkcija, nasilja u porodici i nasilja uopšte (McKee-Ryan & Kinicki, 2002). Potvrđeno je i to da socijalna podrška utiče na nivo i održavanje optimizma tokom perioda kada su nezaposlene osobe u potrazi za novim poslom (Liem & Liem, 1979; Liem & Liem, 1988, prema Gowan i Gatewood, 1997).

Prema nekim autorima finansijska situacija je čak najvažnija determinanta koja određuje koliko će negativne biti posledice stanja nezaposlenosti (Jones, 1991, prema McKee-Ryan et al., 2005). Finansijski resursi stoje u direktnoj vezi sa drugim značajnim resursima koji mogu da ublaže negativne efekte nezaposlenosti. Postoje istraživanja čiji zaključci ukazuju na to da je veza između mentalnog zdravlja i dobrog ekonomskog statusa pozitivna (Cooper et al., 2006). Materijalna sigurnost i životna egzistencija su neke od najupečatljivijih manifestnih prednosti rada i većina negativnih reakcija na nezaposlenost i gubitak posla upravo je vezana za smanjenje finansijskih mogućnosti (DeFrank & Ivancevich, 1986, prema Gowan & Gatewood, 1997). Trajanje nezaposlenosti takođe može da ima negativne psihološke posledice, ali su rezultati neusaglašeni. Payne (1985, prema Fryer & Payne, 1986) je u svom istraživanju dobio da se nakon određenog perioda nezaposlenosti javlja poboljšanje koje se može pripisati navikavanju na novu ulogu. Duža nezaposlenost znači i povećanje finansijskih poteškoća, što iziskuje i nove strategije prevladavanja (McKee-Ryan et al., 2005). Dugotrajna nezaposlenost utiče i na smanjenje očekivanja o ponovnom zaposlenju jer takva osoba ima veći broj neuspešnih pokušaja u pronalaženju posla od one osobe koja je kraće vreme nezaposlena (Feather, 1990). Mirenje sa situacijom bi moglo da dovede do smanjenja psihičkih posledica nezaposlenosti.

Dosadašnja istraživanja koja su za predmet svog posmatranja imala psihološke posledice nezaposlenosti, najčešće su izučavala efekte koje ona izaziva kako na psihičko tako i na fizičko zdravlje osoba. U nešto manjem obimu, predmet ovih istraživanja su bili posredujući faktori koji utiču na varijabilnost u načinu reakcije na nezaposlenost. Faktori koji utiču i posreduju između efekata nezaposlenosti i mentalnog zdravlja svakako zavređuju veliku istraživačku pažnju. Predmet ovog rada su upravo neki od tih faktora, resursa. U fokus istraživanja će biti postavljeni činioci za koje se može pretpostaviti da utiču na varijabilnost u načinu reagovanja na nezaposlenost.

PREDMET, CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Mnogobrojna istraživanja su se bavila posmatranjem efekata nezaposlenosti na mentalno zdravlje. Ovo istraživanje će imati za cilj da ispita činioce za koje se pretpostavlja da doprinose varijabilnosti u reagovanju na nezaposlenost. Činioci koji modifikuju odnos uticaja nezaposlenosti i mentalnog zdravlja, svakako zavređuju veliku istraživačku pažnju.

Cilj istraživanja

Utvrđivanje postojanja razlika kod zaposlenih i nezaposlenih osoba u stepenu izraženosti činilaca za koje se pretpostavlja da su povezani sa varijabilnošću u načinu reagovanja na nezaposlenost.

METOD

Uzorak ispitanika

U istraživanju je učestvovalo 635 ispitanika, 331 (52,1%) žena i 316 (47,9%) muškaraca. Uzorak su sačinila dva poduzorka, poduzorak zaposlenih osoba – 312 (49,1%) i poduzorak nezaposlenih osoba – 323 (50,9%). Uzrast ispitanika se kretao od 27 do 51 godine, prosečna starost ispitanika je $AS = 38,86$ godina, $SD = 6,62$.

Instrumenti

1. COPE (Carver et al., 1989) meri aktivne i izbegavajuće strategije prevladavanja. Sadrži 60 ajtema i 15 subskala, a ispitanik odgovara zaokruživanjem broja na četvorostepenoj skali Likertovog tipa. Subskale su sledeće: *Aktivno prevladavanje, Planiranje, Traženje instrumentalne socijalne podrške, Traženje emocionalne socijalne podrške, Potiskivanje ometajućih aktivnosti/Skoncentrisanost na problem, Okretanje religiji/Vera, Pozitivna reinterpretacija i rast, Suzdržavanje od akcije/Kočenje akcije, Prihvatanje/Rezignacija, Fokusiranje na emocije i njihovo ventiliranje, Poricanje, Mentalno neangažovanje, Bihevioralno neangažovanje, Upotreba alkohola ili droga i Humor*. Najnižu pouzdanost ima subskala *Upotreba alkohola i droga* (Kronbahova alfa .45), zbog čega se ova skala najčešće izostavlja prilikom primene. Pouzdanost ostalih subskala se kreće u rasponu od .62 do .92.

2. Upitnik odbrambenog stila – Defense Style Questionnaire (Bond et al., 1983). Instrumentom se procenjuju svesni derivati odbrambenog funkcionisanja koji se koriste u suočavanju sa konfliktima, procenjuju se karakteristični odbrambeni stilovi, a ne pojedinačni mehanizmi odbrane koji su u osnovi ovih stilova. Upitnik sadrži 88 ajtema koji se odnose na četiri odbrambena stila: *Neadaptivni stil, Stil izobličenja predstava, Samožrtvujući stil i Adaptivni stil*: Od ispitanika se traži da na devetostepenoj skali izrazi svoje slaganje/neslaganje tvrdnjama. Pouzdanost subskala izražena alfa koeficijentom kreće se od .60 do .77.

3. Skala socijalne podrške – Social Support (Abbey et al., 1985). U istraživanju je korišćena kulturološki adaptirana verzija skale (Šverko et al., 2008). Skala je konstruisana kao četvorostepena skala za procenu stepena socijalne podrške i sadrži 8 ajtema. Ukupan rezultat formiran je kao linearna kombinacija odgovora

na svim ajtemima. Rezultat se kreće u rasponu od 8 do 32. Pouzdanost skale izražena alfa koeficijentom je .90.

4. The Big Five Inventory, BFI (John & Srivastava, 1999) meri pet dimenzija *Big Five* modela (*Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost*). Skala je konstituisana od 44 ajtema. Svaka od pet dimenzija ima adekvatnu sub-skalu koja se sastoji od 8 do 10 ajtema. Ispitanik izražava svoj stepen slaganja za okruživanjem broja na petostepenoj skali Likertovog tipa. Pouzdanost subskala izražena alfa koeficijentom kreće se od .79 do .88.

5. Skala lokusa kontrole – Eksternalnost (Bezinović, P. 1988) – skala se sastoji od 10 ajtema, sa kojima ispitanik izražava stepen slaganja na petostepenoj skali Likertovog tipa. Skalom se procenjuje tendencija pojedinca da ishode svog ponašanja pripisuje snagama izvan sebe, tj. da svoje ponašanje vidi kao da je pod uticajem događaja koji su potpuno van njegove kontrole i posledica upravo takvih činilaca kao što su sreća, slučaj, autoritet i sudbina. Skala ima ima vrlo široku primenu na našoj populaciji. Koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha = .81$.

6. Finasijski pritisak – je meren preko samoprocene finasijske ugroženosti (Vinokur & Schull, 1997). Samoprocena se vrši uz pomoć tri ajtema uobičajena kao petostepena skala Likertovog tipa. Pouzdanost skale izražena alfa koeficijentom iznosi .86.

РЕЗУЛТАТИ

Odnos između radne angažovanosti i skupa činilaca efekata nezaposlenosti, sagledavan je preko razlika u odbrambenom stilu, izboru strategija prevladavanja stresa, izraženosti dimenzija ličnosti i lokusa kontrole, kao i doživljaju socijalne podrške i finasijskog pritiska između dve grupe ispitanika, zaposlenih i nezaposlenih. U te svrhe korišćena je kanonička diskriminativna analiza, u kojoj je kriterijska (grupušuća) varijabla radna angažovanost ispitanika – ispitanici su podeljeni u dve grupe: zaposleni i nezaposleni. Skup prediktorskih (kvantitativnih) varijabli čine faktorski skorovi na prvim glavnim komponentama u prostoru merenja: *Skala strategija prevladavanja (COPE), Upitnika odbrambenog stila (DSQ), Skale socijalne podrške, Inventara ličnosti (BFI), Skale lokusa kontrole – Eksternalnosti i Skale finasijskog pritiska*.

U tabeli 1 je prikazan karakteristični koren, procenat varijanse, kumulativni procenat i kanonička korelacija ekstrahovane diskriminativne funkcije dobijene kanoničkom diskriminativnom analizom.

Tabela 1: Karakteristični koren, procenat varijanse i kanonička korelacija

Funkcija	Karakteristični koren	Procenat varijanse	Kumulativni procenat	Kanonička korelacija
1	,256(a)	100,0	100,0	,451

Značajnost diskriminativne funkcije je prikazana u tabeli 2.

Tabela 2: Procena značajnosti diskriminativne funkcije

Funkcija	Wilks' Lambda	χ^2	Broj stepeni slobode	p
1	,796	138,366	27	,000

Ekstrahovana diskriminativna funkcija je statistički značajna na nivou značajnosti od .000 i sa koeficijentom kanoničke korelacije $R_c = .451$, što znači da je potvrđeno postojanje razlike među grupama ispitanika i da je ta razlika umerenog intenziteta. Korelacija prediktorskih varijabli, koje čine faktorski skorovi na prvim glavnim komponentama u prostoru merenja korišćenih skala i njihovih subskala, sa izolovanom i statistički značajnom diskriminativnom funkcijom, prikazana je u tabeli 3.

Tabela 3: Matrica strukture diskriminativne funkcije

Skale	Funkcija 1
Finansijski pritisak	,718
Lokus kontrole - Eksternalnost	,370
Izobličenje predstava (DSQ)	,348
Vera (COPE)	,339
Samožrtvujući stil (DSQ)	,307
Poricanje (COPE)	,305
Neadaptivni stil (DSQ)	,299
Bihejvioralna neangažovanost (COPE)	,282
Neuroticizam (BFI)	,224
Mentalna neangažovanost (COPE)	,183
Kočenje (COPE)	,092
Upotreba alkohola i droga (COPE)	,057
Fokusiranje i ventiliranje emocija (COPE)	,030
Socijalna podrška	-,004
Traženje emocionalne socijalne podrške (COPE)	-,008
Adaptivni stil (DSQ)	-,024
Skoncentrisanost (COPE)	-,040
Savesnost (BFI)	-,089
Reznacija (COPE)	-,106
Traženje instrumentalne socijalne podrške (COPE)	-,109
Pozitivna reinterpretacija (COPE)	-,133
Ekstraverzija (BFI)	-,145
Planiranje (COPE)	-,146
Aktivno prevladavanje (COPE)	-,148
Saradljivost (BFI)	-,164
Otvorenost (BFI)	-,168
Humor (COPE)	-,171

Na osnovu matrice strukture diskriminativne funkcije može se videti da je ona na pozitivnom polu dobro definisana skalama: *Finansijski pritisak*, *Lokus kontrole*, *Stil izobličenja predstava* i *Vera*, dok negativni pol funkcije nešto slabije definišu skale: *Humor* i *Aktivno prevladavanje*, kao i *Otvorenost* i *Saradljivost*. Funkcija je imenovana kao *Izražen finansijski pritisak*, *spoljašnji lokus kontrole* i *izobličenje predstava sa sniženom otvorenošću*, *saradljivošću* i *humorom*.

U tabeli 4 su prikazani centriodi dve grupe ispitanika koje su formirane prema tome da li su ispitanici u radnom odnosu ili su nezaposleni.

Tabela 4 : Centroidi grupa

Radna angažovanost	Funkcija 1
zaposleni	-,517
nezaposleni	,493

Na osnovu vrednosti i smera centroida grupa može se videti da se nezaposleni ispitanici nalaze na pozitivnom polu diskriminativne funkcije, što znači da intenzivnije doživljavaju finansijski pritisak, da imaju izraženiji spoljašnji lokus kontrole, te da im je izraženiji odbrambeni stil izobličjenje predstava, kao i da su manje spremni na saradnju i da su zatvoreniji, te da stresnim situacijama pridaju manju dozu humora u odnosu na ispitanike koji su zaposleni. Za razliku od njih, zaposlene ispitanike karakteriše veća otvorenost i saradljivost, zatim aktivno prevazilaženje i humor kao strategije prevladavanja stresa. Kod zaposlenih ispitanika su manje izraženi pritisak uslovljen finansijskom situacijom i spoljašnji lokus kontrole, manje su im svojstveni izobličjenje predstava kao odbrambeni stil i vera kao strategija prevladavanja stresa.

DISKUSIJA

Cilj ovog istraživanja je bio da se sagleda odnos između radnog statusa ispitanika i činilaca efekata nezaposlenosti. Dve velike grupe ispitanika u ovom istraživanju su upravo i formirane po tome da li su ispitanici u radnom odnosu ili su nezaposleni. Dve grupe ispitanika se značajno razlikuju među sobom u odnosu na ispitivane varijable koje predstavljaju činioce efekata nezaposlenosti na mentalno zdravlje.

Zaposlenu osobu, predstavljenu prosečnim ispitanikom istraživanja, u odnosu na osobu koja je nezaposlena, u većem stepenu karakteriše *Otvorenost* i *Saradljivost*, zatim *Aktivno prevladavanje* i *Humor* kao strategije prevladavanja stresa. Kod zaposlenih ispitanika su manje izraženi pritisak uslovljen finansijskom situacijom i spoljašnji *Lokus kontrole*. Manje su im svojstveni *Izobličjenje predstava* i *Samožrtvujući* kao odbrambeni stilovi. Nezaposlene osobe, za razliku od zaposlenih, imaju više izražen doživljaj *Finasijskog pritiska*, izraženiji spoljašnji *Lokus kontrole*, dominantani odbrambeni stilovi su im *Izobličjenje predstava* i *Samožrtvujući stil*, manje su spremni na saradnju sa drugima i zatvoreniji su za nova iskustva i češće koriste *Veru* i *Humor* kao strategije prevladavanja stresa.

Sagledavajući strukturu razlika posmatranih činilaca efekata nezaposlenosti na mentalno zdravlje može se zaključiti da je najznačajniji i najuočljiviji doprinos u objašnjavanju razlika između ove dve grupe, doprinos koji daje varijabla *Fnansijski*

ski pritisak. Visoki skorovi na ovoj skali upućuju na to da osoba doživljava viši stepen finansijske ugroženosti, koji se ogleda kroz potrebu za snižavanjem životnog standarda i trpljenjem zbog nedovoljnih finansijskih sredstava. *Finansijski pritisak* je upravo ta varijabla koja pravi najveću distinkciju između zaposlenih i nezaposlenih osoba, faktor koji je najizraženiji kod nezaposlenih osoba. Ovakvi rezultati idu u prilog jedne od najznačajnijih teorija nezaposlenosti – *Teorije ograničavanja delovanja* (Fryer & Payne, 1986). U ovoj teoriji je naglašena manifestna funkcija rada i očigledna prednost zaposlenja koja se ogleda kroz materijalna primanja. Nedostatak finansijskih sredstava koja obezbeđuje zaposlenje, nezaposlenoj osobi smanjuju mogućnost i kvalitet u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba. Dosašnja istraživanja (Jones, 1991, prema McKee-Ryan et al., 2005) koja su isticala da je materijalna sigurnost najvažniji faktor prevladavanja stresa izazvanog nezaposlenošću, potvrđena su dobijenim rezultatima. A takođe je nedvosmisleno potvrđeno i tumačenje ranijih studija (Jackson, 1999, prema Creed & Bartrum, 2008) da nezaposlene osobe doživljavaju veći pritisak zbog materijalne situacije od onih koje su zaposlene. Pokazalo se da je zabrinutost za finansijska sredstva i procena ugroženosti najvažniji činilac efekata nezaposlenosti na mentalno zdravlje.

Doživljaj stepena kontrole nad događajima u sopstvenom životu navodi se kao jedan od najznačajnijih unutrašnjih resursa u prevazilaženju krize i životnih problema nastalih kao posledica gubitka posla (Armstrong-Stassen, 1994, prema McKee-Ryan et al., 2005). Sagledavajući lični doživljaj kontrole ispitanika preko lokusa kontrole, može se zaključiti da je spoljašnji lokus kontrole izraženiji kod osoba koje su nezaposlene nego kod osoba koje su zaposlene. Ovakvi rezultati su očekivani i u skladu sa osnovnim teorijama nezaposlenosti gde se ističe da je jedna od ključnih karakteristika i prednosti posla, prilika za kontrolom (Warr, 1987, prema Feather, 1990; Hanisch, 1999). S obzirom na to da se nezaposlena osoba suočava sa tim da ona sama ne može u dovoljnoj meri da odlučuje o svom zaposlenju već to zavisi od mnogih faktora na koje ona realno nema uticaj, to može biti razlog izraženije eksternalnosti. Nezaposlena osoba ne može da planira zaposlenje, a samim tim ni svoje aktivnosti vezane za budućnost, što je samo po sebi obeshrabrujuće (Fryer & Payne, 1984; Fryer, 1986, prema Dollard & Winefeild, 2002). U skladu sa prethodnim je dobijeni rezultat očekivan: nezaposlena osoba, u većem stepenu od zaposlene, razloge događaja u svom životu pronalazi u nekim spoljašnjim i nekontrolisanim faktorima.

Izobličenje predstava i *Samožrtvujući stil* su se izdvojili kao odbrambeni stilovi koji su više karakteristični za populaciju nezaposlenih osoba. To upućuje na hipotezu da nezaposlene osobe češće pribegavaju odbrambenim stilovima koji predstavljaju nezrele odbrane. Osobe koje karakteriše ovakvo odbrambeno funkcionisanje mogu da imaju teškoće u sagledavanju sebe i drugih, kao i objekata i situacija, sa izraženom tendencijom da sebe vide kao ljubaznu, predusretljivu i neagresivnu osobu. Iako je za očekivati da se sa uzrastom i zrelošću sve ređe koriste nezrele odbrane (Vaillant & Vaillant, 1990), rezultati koji su dobijeni za nezaposlene osobe nisu iznenađujući. Oni govore u prilog studijama (Conte & Plutchik,

1995) koje ukazuju na to da starije osobe koje su imale izvesne životne teškoće regradiraju na primitivnije forme odbrana. U osnovi ovih primitivnijih i nezrelih odbrana nalazi se osećanje bespomoćnosti (White, 1963, prema Vidanović, 2003). Korišćenje nezrelih odbrana je ponekad neophodno i veoma značajno u adaptaciji svake osobe.

Prevladavanje stresa kod nezaposlenih osoba, za razliku od zaposlenih osoba, karakteriše češće okretanje ka veri i Bogu i sklonost poricanju da problem postoji. Prevladavanje koje je usmereno na emocije ima za cilj da osobi olakša nastalu situaciju (Lazarus & Folkman, 1984). Ovakvo prevladavanje, nezaposlenoj osobi olakšava, ali joj ne donosi nikakvu konkretnu promenu situacije koja je veoma nepoželjna. Pasivno i izbegavajuće prevladavanje stresa je dakle karakterističnije za nezaposlene nego zaposlene osobe.

Komparacijom grupe zaposlenih i nezaposlenih osoba može se zaključiti da su *Aktivno prevladavanje*, *Humor*, *Otvorenost* i *Saradljivost* karakterističniji za zaposlene osobe. Zaposlene osobe u susretu sa stresom su aktivnije u težnji da ga prevladaju i sa određenom dozom humora koju pridaju čitavoj situaciji. Takođe su spremnije i prijemčljivije za promene i novine i lakše ostvaruju kvalitetnije interpersonalne kontakte. Ovo bi moglo da govori u prilog stavu da su razvijene socijalne veštine jedan od najznačajnijih resursa koji pomažu osobi da se bolje snalazi u svakodnevnom životu (Vlajković, 1992).

ZAKLJUČAK

Nezaposlenost je kao pojava ispitivana iz ugla različitih nauka i sa različitih aspekata. Psihologija, takođe, daje svoj doprinos rasvetljavanju ovog problema, ispitivanjem negativnih psiholoških posledica nezaposlenosti na čoveka.

Problem nezaposlenosti u našoj zemlji je takvih razmera da mu je neophodno posvetiti više pažnje. Ovaj rad se bavio problemom nezaposlenosti, ali ne direktno njenim negativnim efektima na mentalno zdravlje ljudi, već činocima. Predmet istraživanja su bili činoci efekata nezaposlenosti na mentalno zdravlje, za koje se pretpostavlja da doprinose varijabilnosti reakcija na nezaposlenost. Radi boljeg sagledavanja značaja i izraženosti posmatranih činilaca, istraživanjem su obuhvaćena dva poduzorka: poduzorak zaposlenih i poduzorak nezaposlenih osoba. Cilj je bio da se izdvoje oni faktori, posrednici za koje se pretpostavlja da utiču na varijabilnost u ponašanju osobe, koji su reakcija na krizu u kojoj se ona našla zbog gubitka ili nemogućnosti da pronađe zaposlenje. S obzirom na to da je zaposlenje izdvojeno kao jedan od najznačajnijih razvojnih zadataka odraslog doba. Komparacijom se došlo do uvida da su različiti činoci izraženi kod osoba koje su zaposlene i osoba koje su nezaposlene. Dobijeni rezultati i zaključci uveliko predstavljaju potvrdu nekih prethodnih istraživanja. Zaključak ovog istraživanja je da se nezaposlene osobe prema izraženosti posmatranih činilaca značajno razlikuju od osoba koje su zaposlene. Sagledavajući posledice koje sa sobom donosi nezaposlenost, može se zaključiti da su one mnogobrojne i da se ogledaju

u razičitim domenima života nezaposlene osobe, čime istovremeno prednosti zaposlenja postaju još uočljivije. Stoga i ne iznenađuje što je činilac koji se naj-očiglednije izdvojio i čija je dinstinktivnost u razlikovanju najveća, upravo *Finan-sijski pritisak*. Značajni su i drugi činioci koji doprinose varijabilnosti u reagovanju na nezaposlenost. Iz dobijenih rezultata ovog istraživanja može se zaključiti da nezaposlene osobe karakterišu nešto manje adaptivni činioci: nezrele odbrane i na emocije usmerene strategije čija adekvatnost nije u potpunosti odgovarajuća situaciji u kojoj se one nalaze.

Ovaj rad koji se bavi nezaposlenošću kod nas i na našoj populaciji otvara mnoga pitanja iz ove oblasti. Dobijeni nalazi bi mogli da budu od koristi pri planiranju i pravljenju nacionalne strategije za suzbijanje nezaposlenosti. Problem visoke stope nezaposlenosti, ne može biti lako rešen i podrazumeva čitav niz promena, koje obuhvataju politiku i ekonomiju jedne zemlje, a koje su zahtevne i dugotrajne. Uz ugla psihologije i ovog rada, problemi koji idu kao posledica stanja nezaposlenosti, mogu biti umanjeni na individualnom nivou, odnosno na nivou nezaposlene osobe i njenog doživljaja ovog stanja. U prvom redu bi se to odnosilo na savetodavni rad sa osobama koje su nezaposlene i njihovom osnaživanju u pokušajima da pronađu novo zaposlenje, ali i da lakše prihvate stanje u kojem su se trenutno zatekle.

LITERATURA

- Abbey, A., Abramis, D. J. & Caplan, R. D. (1985). Effects of different sources of social support and social conflict on emotional well-being. *Basic and Applied Social Psychology*, 6, 111–129.
- Bezinović, P. (1988) Prikaz skala za mjerenje nekih aspekata samopoimanja. u: Anić, N. (ur.) *Praktikum iz kognitivne i bihevioralne terapije*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Bond, M., Gardner, S. T., Christian, J. J. & Sigal, C (1983). Empirical study of self-rated defense styles. *Arch. Gen. Psychiatry*, 40(32), 333–338.
- Carver, C., Scheier M. F. & Weintraub, J. K. (1989). Assessing Coping Strategies: A Theoretically Based Approach. *Journal of Personality And Social Psychology*, 56(2), 267–283.
- Cohen, S. & Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98(2), 310–358.
- Conte, H. R. & Plutchik, R. (1995). *Ego defense: Theory and measurement*. New York, John Wiley & Sons, Inc.
- Cooper, D., McCausland, W. D. & Theodossiou, I. (2006). The Health hazards or unemployment and poor education: The socioeconomic determinants of health duration in the European Union. *Economics and Human Biology*, 4, 273–297.
- Creed, P. A., Muller, J. & Machin, M. A. (2001). The role of satisfaction with occupational status, neuroticism, financial strain and categories of experience in predicting mental health in the unemployed. *Personality and Individual Differences*. 30, 435–447.

- Creed, P. A. & Bartrum, D. A. (2008). Personal Control as a Mediator and Moderator Between Life Strains and Psychological Well-Being in the Unemployed. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(2), 460–481.
- Dollard, M. F. & Winefield, A. H. (2002). Mental health: Overemployment, underemployment, unemployment and healthy jobs. *Australian e-Journal for the advancement of Mental Health*, 1(3), 1–26.
- Feather, N. T. (1990). *The Psychological impact of unemployment*. New York: Springer – Verlag.
- Fryer, D. & Payne, R. (1986). Being unemployed: A review of the literature on the psychological experience of unemployment. In C. L. Cooper & I. Robertson (Eds.), *International Review of Industrial and Organizational Psychology*. (235–278). Chichester: John Wiley & Sons.
- Gowan, M. A. & Gatewood, R. D. (1997). A Model of Response to the Stress of Involuntary Job Loss. *Human Resource Management Review*, 7(3), 277–298.
- Hanisch, K. A. (1999). Job loss and Unemployment. Research from 1994 to 1998: A Review and Recommendations for research and Intervention. *Journal of Vocational Behavior*, 55, 188–220.
- John, O. P. & Srivastava, S. (1999). The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality* (2nd ed., pp. 102–138). Guilford: New York.
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York, Springer.
- McKee-Ryan, F. M. & Kinicki, A. J. (2002). Coping with job loss: A life-facet perspective. *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 17, 1–29.
- Nacionalna služba za zapošljavanje Republike Srbije (2010). URL: <http://www.nsz.sr.gov.rs/>
- Rajaković, T. (2009). *Radna angažovanost i mentalno zdravlje: subjektivno blagostanje, self koncept, beznadežnost i anksioznost*. Magistarski rad. Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Šverko, B., Galić, Z., Maslić Seršić, D. & Galešić, M. (2008). Unemployed people in search of a job: Reconsidering the role of search behavior. *Journal of Vocational Behavior*, 72, 415–428.
- Vidanović, S. (2003). Razmatranje mehanizama odbrane u okviru adaptivnog ponašanja i razvojnih istraživanja. Godišnjak za psihologiju, Filozofski fakultet, Niš.
- Vinokur, A. & Schull, Y. (1997). Mastery and inoculation against setbacks as active ingredients in the JOBS intervention for the unemployed. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 65, 867–877.
- Vlajković, J. (2001). *Teorija i praksa mentalne higijene (I)*. Beograd, Centar za primenjenu psihologiju.
- Vlajković, J. (1992). *Životne krize i njihovo prevazilaženje*. Beograd, Nolit.

MENTAL HEALTH COMPONENTS IN EMPLOYED AND UNEMPLOYED PERSONS

Summary: One of the most developmental tasks of one's adulthood is connected with his professional orientation. Work productivity and generativity which are considered to be a desirable condition in adult persons' lives have proved to be a very important factor affecting mental health. Unemployment and inability to find a job, as a failure of a developmental task, causes negative mental health effects. Unemployment does not seem to be a problem only in our country, where it reached a considerably high level, but also in the whole world, which reveals a developmental challenge facing modern manhood. The main target of this research was to examine individual strengths and factors of each person which make him easier to overcome this serious life crisis.

In this research the following scales have been used: COPE (Carver et al., 1989), Defense Style Questionnaire (Bond et al., 1983), Social Support Questionnaire (Abbey et al., 1985), The Big Five Inventory (John & Srivastava, 1999), Locus of Control Scale (Bezinović, P. 1988) and Financial Stress Questionnaire (Vinokur & Schull, 1997). 365 examinees took part in this investigation, 331 (52,1%) of which were women and 316 (47,9%) were men. The sample consisted of two subsamples: the subsample of 312 (49,1%) employed persons and the subsample of 323 (50,9%) unemployed persons. The age of examinees varied from 27 to 51 years of age (while the average age of the examinees amounted to 38,86 years of age). According to investigations carried out so far this investigation has proved that the financial situation is the most important determinant and the most important factor of variability in the way of reacting to unemployment. It has also been proved that personal capacities and overcoming strategies contribute to better psychic status. On the basis of the investigation results it could be concluded that unemployed persons are characterised by less adaptable factors: immature persons and persons choosing emotional strategies which are not completely appropriate to the situation in which they find themselves.

Key words: mental health, developmental tasks, employment/unemployment

Dijana Z. Sulejmanović¹,
 Univerzitet u Banjoj Luci,
 Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju
 Živorad Milenović,
 Univerzitet u Nišu,
 Učiteljski fakultet, Prizren

UDK 364.64:17.023.34

KROSKULTURALNO ISTRAČIVANJE: ODNOS KVANTITETA PORODIČNIH INTERAKCIJA I ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM

Sažetak: Istraživanje se bavi odnosom kvantiteta porodičnih interakcija i zadovoljstva životom kod žena i muškaraca. Ideja na kojoj se rad bazira pretpostavlja postojanje povezanosti učestalosti porodičnih odnosa i samoprocijenjenog zadovoljstva životom. Očekujući utjecaj kulturoloških razlika, kao i uslova života i ekonomske razvijenosti, ispitani su muškarci i žene od 18 do 40 godina starosti iz Banje Luke i Sarajeva (Bosna i Hercegovina), te Tuluza i Liona (Francuska), kako bi se poredili balkansko podneblje i članica Evropske unije. Uzorak obuhvata 160 ispitanika, ujednačenih po prebivalištu i polu. Korišteni instrumentarij sastojao se od: Upitnika sociodemografskih podataka, Skale okupljenosti porodice urbane sredine (Skala SOPUS; autor Milosavljević, 2002) i Skale zadovoljstva životom (SWLS; autor Diener i saradnici, 1985). U obradi rezultata korištena je univarijatna analiza varijanse i regresiona analiza. Suprotno očekivanjima, nisu pronađene razlike u kvantitetu porodičnih interakcija i zadovoljstvu životom kod ispitanika iz različitih država, kao ni s obzirom na pol. Na osnovu dobivenih rezultata se može zaključiti da je kvantitet porodične interakcije, izražen pomoću indeksa SOPUS, statistički značajan prediktor za samoprocijenjeno zadovoljstvo životom.

Ključne riječi: Kvantitet porodičnih interakcija, porodica, zadovoljstvo životom, kroskulturalne razlike

UVOD

Porodica nastaje prema biološkim zakonima reprodukcije i na osnovu krvne veze između članova koji je sačinjavaju (Dušanić, 2009). Kao jedinstvenu socijalnu grupu karakteriše je postojanje generacijske povezanosti, prihvatanje članova porodice i njihova međusobna emocionalna povezanost te briga, njegovanje i nježnost. Pripadnost porodici stiče se rođenjem, usvojenjem ili brakom, a njen zadatak je da svojim članovima omogućava rast i lično zadovoljstvo te da im bude

¹ dijanas_87@yahoo.com

podrška. Značajan faktor za razvoj različitih ponašanja pojedinca jeste kvalitet odnosa u porodici. Harmonični odnosi u porodici doprinose razvoju osjećaja sigurnosti, kao i pozitivnijem stavu o sebi, svijetu i budućnosti. Važnost stabilnosti porodice za emotivnu stabilnost pojedinca posebno se naglašava u periodu adolescencije, dok se pak kod mladih/odraslih često ovaj uticaj ne ispituje. U ranijim istraživanjima (Milosavljević, 2007) nađeno je da je neadekvatna porodična atmosfera u pozitivnoj korelaciji sa socijalno neprihvatljivim ponašanjima mladih. Erikson (1963, prema Fulgosi, 1997) u svojoj obuhvatnoj teoriji psiho-socijalnog razvoja ističe značaj porodice za uspješno prevazilaženje prepreka i rješavanje kriza u fazama specifičnim za određeni uzrast. Krize unutar svake od izdvojenih osam faza predstavljaju izazov ne samo za pojedinca, nego i za porodicu kojoj taj pojedinac pripada. Svakodnevna okupljenost porodice urbane sredine, pomoću indeksa SOPUS, pokazuje učestalost zajedničkih aktivnosti u kojima mogu učestvovati članovi jedne porodice. Ova mjera porodične interakcije, osmišljena od strane Milosavljevića (2002, prema Milosavljević, 2007), kvantitativni je pokazatelj manifestacije porodice kao agensa socijalizacije mladih, te je u negativnoj korelaciji sa socijalno neprihvatljivim ponašanjima mladih (Milosavljević, 2004).

Zadovoljstvo životom predstavlja procjenu planiranog i ostvarenog, evaluaciju odnosa između želja i realnosti (Diener et al., 1985). Za razliku od Dajnera, Havihurst (Havighurst, 1963) govori o zadovoljstvu životom kao o mjeri adaptivnog prilagođavanja na starenje, dok ga Kember, Konvers i Rodžers (Campbell, Converse i Rodgers, 1976) određuju kao opaženu razliku između želja i dostignuća, koja se kreće od percepcije ispunjenosti do percepcije deprivacije (Erdeš-Kavečan, 2011).

Prema Peneziću (2006) zadovoljstvo životom je kognitivna komponenta emocionalnog aspekta subjektivne dobrobiti i odnosi se na globalnu evaluaciju kvaliteta vlastitog života prema ličnim kriterijima pojedinca (Bratko i Sabol, 2006), a uključuje opšti osjećaj zadovoljstva životom. Postoji još i afektivna komponenta, koju čine raspoloženje i emocije, a povezana je sa doživljavanjem, odnosno nedoživljavanjem negativnih emocija. Dajner (Diener, 1984, prema Penezić, 2006) navodi da subjektivnu dobrobit karakteriše slijedeće:

- subjektivna je i ovisi o iskustvu pojedinca,
- osim odsutnosti negativnih faktora, subjektivna dobrobit uključuje i prisutnost pozitivnih faktora, te
- ona predstavlja subjektivnu evaluaciju svih aspekata života.

Pojam zadovoljstva životom povezan je sa mnogim obilježjima psihološkog i fiziološkog funkcionisanja osobe i to sa mentalnim zdravljem, depresivnošću, samopoiimanjem, lokusom kontrole, stresom, alijenacijom, socijalnom podrškom, opaženim zdravljem, ali i porodičnim funkcionisanjem te bračnim i roditeljskim zadovoljstvom (Penezić, 2006). Istražujući faktore sreće, ispitivan je uticaj pola, uzrasta, prihoda, nivoa obrazovanja i ostalih sociodemografskih karakteristika, no one zajedno ne objašnjavaju više 10–15% individualnih razlika (Myers & Diener,

1995, prema Bratko i Sabol, 2006). U istraživanju Petrove i saradnika (2011) ispitanice ženskog pola su zadovoljnije životom od ispitanika muškog pola, Dajner (Diener, 1994) i Argil (Argyle, 1999) smatraju, međutim, da žene imaju niži stepen zadovoljstva životom, dok Penezić ne nalazi da je pol značajan prediktor opšteg zadovoljstva životom (Penezić, 2006).

Bosna i Hercegovina, kao jedna od nekoliko država u Evropi koja još uvijek nije članica Evropske unije, s jedne, i Francuska kao jedna od država osnivača EU i njena najčešća predsjedavajuća, s druge strane, razlikuju se po svojoj ekonomskoj razvijenosti i uslovima života uopšte. Na primjer, trenutna nezaposlenost u Francuskoj od 9.5% je najveća u posljednjih 13 godina („Rekordna nezaposlenost“, 2012), dok u BiH stopa nezaposlenosti za početak 2012. godine iznosi 44.2% i predstavlja smanjenje u odnosu na raniji period („U martu blago smanjena“, 2012). Također, BNP (bruto nacionalni prihod) u 2009. je u Francuskoj iznosio 24.090 USD, a u BiH 4.438 USD. Razlike između dvije države vidljive su i na osnovu vrijednosti HDI (indeks ljudskog razvoja) koji za Francusku iznosi 0.872 (14. mjesto svjetske rang liste), a za BiH 0.710 (70. mjesto), kao i na osnovu drugih pokazatelja uslova rada i kvaliteta života.

Problem istraživanja

Problem istraživanja jeste ispitati odnos kvantiteta porodičnih interakcija i zadovoljstva životom kod žena i muškaraca iz Bosne i Hercegovine i Francuske.

Istraživačka hipoteza: postoji značajan odnos između kvantiteta porodičnih interakcija i zadovoljstva životom kod ispitanika iz BiH i Francuske.

Cilj istraživanja je provjeriti postavljenu hipotezu, odnosno ispitati da li postoji značajna povezanost kvantiteta porodičnih interakcija sa zadovoljstvom životom ispitanika.

METOD

Internetskim istraživanjem na dobrovoljnoj osnovi obuhvaćeno je 160 muškaraca i žena uzrasta od 18 do 40 godina sa teritorije većih gradova odabranih država, odnosno iz Banje Luke i Sarajeva (BiH) te Tuluza i Liona (Francuska). Uzorak je bio ujednačen prema polu i državi prebivališta, te je ispitano po 40 muškaraca i žena iz BiH i Francuske, a svi su ispitanici bili visokoobrazovani. Od ukupnog broja ispitanih, 64 (40%) je bilo zaposleno, a 96 (60%) nezaposlenih i studenata. U konačan uzorak uvršteni su samo ispitanici koji su se izjasnili da studiraju ili da su završili fakultet, budući da nismo bili u mogućnosti doći do ispitanika iz Francuske koji imaju završenu samo srednju školu, a smatramo da bi neujednačenost po pitanju stručne spreme mogla biti ometajući faktor u tumačenju dobivenih rezultata. S obzirom na zadovoljstvo mjesečnim prihodima, 49 ispitanika (30.6% uzorka) iz obje države izjasnilo se da su im prihodi nedovoljni za njihove potrebe,

38 ispitanika (23.8%) da su im prihodi jedva dovoljni, dok 73 ispitanika (45.6%) navodi da su im prihodi dovoljni za zadovoljenje njihovih potreba.

Prosječna starost ispitanika iz Bosne i Hercegovine bila je 26.7 godina, a iz Francuske 27.5, i to 25.3 za žene i 28.9 za muškarce.

U istraživanju su korišteni slijedeći upitnici i skale: Upitnik sociodemografskih podataka, Skala okupljenosti porodice urbane sredine – SOPUS (autor Milosavljević, 1985) i Skala zadovoljstva životom – SWLS (autor Diener i saradnici, 1985). Ispitanicima je bilo omogućeno anonimno ispunjavanje online dostupnog upitnika na maternjem jeziku, a za odgovaranje im je bilo potrebno oko 10 minuta.

Upitnik sociodemografskih podataka. Sadržavao je pitanja otvorenog i zatvorenog tipa o prebivalištu ispitanika, polu, uzrastu, zaposlenosti, zadovoljstvu prihodima i stručnoj spremi.

Skala okupljenosti porodice urbane sredine (SOPUS). Autor skale je Branko Milosavljević (1985, prema Milosavljević, 2004), a skala SOPUS mjeri kvantitet porodične okupljenosti na osnovu mogućih zajedničkih aktivnosti članova porodice u određenom vremenu i prostoru življenja. Zasniva se na istoimenom teorijskom konceptu, prema kojem je socijalno poželjno i prihvatljivo ponašanje članova porodice proporcionalno indeksu SOPUS, odnosno svakodnevnoj okupljenosti porodice. Na ponuđenih deset tvrdnji ispitanici odgovaraju pomoću petostepene skale sa rasponom odgovora od „nikad“ do „uvijek“, pri čemu veći ukupni skor ukazuje na veći kvantitet porodične okupljenosti. Pouzdanost skale SOPUS u prethodnim istraživanjima iznosila je do .90 (Dušanić, 2006), a u ovom istraživanju .86.

Skala zadovoljstva životom SWLS. Skalu zadovoljstva životom (Satisfaction with Life Scale) konstruisali su Ed Dajner i saradnici 1985. godine za mjerenje opšteg zadovoljstva životom. Prvobitno konstruisana Skala SWLS je sadržavala 48 stavki, a zatim su izbačene tvrdnje koje su bile slične, kao i one koje su imale pouzdanost manju od .60 te je u konačnoj verziji ostalo pet tvrdnji (Pavot i Diener, 1993; Diener et al., 1985). Od ispitanika se očekuje da za svaku od pet navedenih tvrdnji izabere u kolikoj se mjeri odnosi na njega pomoću petostepene skale Likertovog tipa, gde 1 znači potpuno neslaganje, a 5 potpuno slaganje. Skala odgovora prilagođena je potrebama ovog istraživanja, te smo se umjesto originalnog sedmostepenog odlučili za petostepeni način odgovaranja, a ukupan rezultat jeste zbir svih odgovora, pri čemu viši skor označava veći stepen zadovoljstva životom. U ranijim istraživanjima skala je pokazala dobru pouzdanost, pri čemu je Cronbach alpha iznosio od .79 (Bratko i Sabol, 2006) do .92 („Psychosocial Measures“, 1985), a u ovom istraživanju koeficijent pouzdanosti iznosio je .80.

Rezultati

Tabela 1. Mjere deskriptivne statistike za varijable SOPUS i SWLS

varijable	N	min.	max.	M	SD
SOPUS	160	10	50	34.08	7.98
SWLS	160	7	25	16.69	3.70

U Tabeli 1 prikazana je deskriptivna statistika za varijable ispitane pomoću skala SOPUS i SWLS, odnosno za okupljenost porodice i zadovoljstvo životom.

Značajnost okupljenosti porodice za prediktivnost zadovoljstva životom određena je pomoću regresione analize i prikazana u Tabeli 2.

Tabela 2. Značajnost okupljenosti porodice za prediktivnost zadovoljstva životom

prediktor	zadovoljstvo životom		
	F	df	p
okupljenost porodice	9.918	1	.002
R= .243	R ² = .059	beta= .243	

Iz Tabele 2 se vidi da je vrijednost F-koeficijenta značajna na nivou .005 te je okupljenost porodice, kao što je očekivano, u pozitivnoj, niskoj ali značajnoj, korelaciji sa zadovoljstvom životom. Dakle, može se očekivati da muškarci i žene koji izvještavaju o učestalijim interakcijama unutar svoje porodice, također imaju i više zadovoljstvo životom.

Prema središnjim vrijednostima na Skali SOPUS kod ispitanika iz Bosne i Hercegovine i Francuske, ispitanici iz BiH (M = 35.28, SD = 8.87) pokazuju nešto učestalije porodične interakcije od ispitanika iz Francuske (M = 32.89, SD = 6.83). Značajnost dobivenih razlika ispitana je pomoću univarijatne analize varijanse te F statistik iznosi F(1) = 3.642 i nije značajan na nivou .005.

Kada je u pitanju zadovoljstvo životom, razlike između ispitanika iz BiH (M = 16.73, SD = 3.74) i Francuske (M = 16.65, SD = 3.69) nisu statistički značajne, pri čemu je F(1) = .016, p > .005.

Prema dobivenim podacima, ženski ispitanici izvještavaju o nešto učestalijim interakcijama unutar porodice (M = 34.68, SD = 7.88) u odnosu na muške ispitanike (M = 33.49, SD = 8.08), no dobivene razlike nisu statistički značajne (F(1) = .886, p > .005).

Kada su u pitanju razlike između muškaraca i žena s obzirom na zadovoljstvo životom, ispitanici u našem uzorku (M_(ž) = 16.70, SD = 3.27, M_(m) = 16.68, SD = 4.11) ne pokazuju statistički značajne razlike (F(1) = .002, p > .005).

DISKUSIJA

Ekspanzija istraživanja u oblasti pozitivne psihologije u posljednje dvije decenije XX vijeka, potaknuta radovima Martina Selidžmena (Martin Seligman), Eda Dajnera (Ed Diener) i Mihalja Čiksentmihalja (Mihaly Csikszentmihalyi), rezultirala je temeljnijim proučavanjima faktora sreće i subjektivne dobrobiti. Dobiveni nalazi idu u prilog brojnim ranijim teorijama o važnosti porodice za razvoj ličnosti pojedinca i ističu protektivnu ulogu koju ova socijalna grupa ima u odnosu na

socijalno nepoželjna i neprihvatljiva ponašanja. Koncept subjektivne dobrobiti sastoji se od psihološke i emocionalne dobrobiti. Psihološka dobrobit sadržava dimenzije kao što su samoprihvatanje, lični rast, pozitivni odnosi sa drugima, a emocionalna dobrobit obuhvata afektivni aspekt sreću i kognitivni aspekt zadovoljstvo životom (Bryant & Veroff, 1982; Keyes & Waterman, 2003).

U radu smo se bavili odnosom između učestalosti porodičnih interakcija i opšteg zadovoljstva životom. Iako je važnost porodice za mentalno zdravlje pojedinca proučavana u ranijim istraživanjima relevantnih autora (Diener et al., 1985; Milosavljević, 2004, 2007), nije poznato da je ispitivan značaj kvaliteta porodičnih odnosa s obzirom na zadovoljstvo životom općenito. Cilj ovog rada bio je ispitati da li su učestale interakcije između članova jedne porodice pouzdan prediktor većeg zadovoljstva životom.

Rezultati provedenog istraživanja potvrđuju pretpostavku o pozitivnoj povezanosti okupljenosti porodice i zadovoljstva životom, što je u skladu i sa ranijim sličnim istraživanjima na koja smo se pozivali u uvodnom dijelu. Na osnovu dobivenih rezultata, može se zaključiti da svakodnevna okupljenost porodice predstavlja značajan prediktor zadovoljstva životom, te da učestaliji odnosi sa porodicom rezultiraju višim zadovoljstvom životom, što govori u prilog pretpostavkama o značaju protektivne uloge porodice za opšte funkcionisanje i razvoj pojedinca. Porodica predstavlja društvenu zajednicu, psihološki određenu kao još uvijek najbolje mjesto za nastanak, postanak i opstanak ljudi (Lee, 1990, prema Srna, 1997). Iako kvalitet porodičnih odnosa, kao što su komunikacija, saradnja i zajedničko rješavanje problema, predstavlja sigurnu bazu i podršku razvoju članova jedne porodice, dobiveni podaci potvrđuju pretpostavku o značaju kvantiteta porodičnih odnosa, bez obzira na pol i mjesto življenja, te je kvantitet interakcija između članova također važan i izdvaja se kao značajan prediktor većeg opšteg zadovoljstva životom.

Kada su u pitanju polne razlike s obzirom na ispitivane varijable, slične vrijednosti zadovoljstva životom kod muškaraca i žena su u skladu sa nalazima Penezića (1996, prema Penezić, 2006), dok se jednaka okupljenost porodice može objasniti savremenim trendovima gdje je došlo do promjene tradicionalne uloge žene koja je bila vezana za porodicu te muškarci postaju okrenuti zajedničkim aktivnostima i preuzimaju aktivnu ulogu unutar porodice.

Sličnost u ispitivanim varijablama kod ispitanika iz dva različito razvijena i kulturološki determinisana područja, BiH i Francuske, prije se treba objasniti sličnošću uzorka, jer su svi ispitanici bili iz većih, razvijenijih gradova te su bili visokoobrazovani i informatički pismeni, što u modernom društvu predstavlja poželjne osobine. Očekujemo da će naredna slična istraživanja kroskulturalnih različitosti obuhvatiti i osobe nižeg obrazovanja, kao i onih iz manje razvijenih gradova, kako bi se ispitala prisutnost razlika i kod osoba nižeg socioekonomskog statusa iz dvije države.

Znanje nije dovoljno, moramo ga primijeniti;

Htijenje nije dovoljno, moramo uraditi.

Goethe

LITERATURA

- Bratko, D. i Sabol, J. (2006). Osobine ličnosti i osnovne psihološke potrebe kao prediktori zadovoljstva životom: rezultati on-line istraživanja, *Društvena istraživanja*, 84–85, 693–711.
- Bryant, F. B. & Veroff, J. (1982). The structure of psychological well-being: A sociohistorical Analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 653–673.
- Diener, E. et al. (1985). The Satisfaction with Life Scale, *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75.
- Dušanić, S. (2006). Family and adolescent religiosity. U V. Ćubela- Adorić (Ed.), *Book of selected proceedings*, (pp. 109–122). Zadar: University of Zadar.
- Dušanić, S. (2009). *Porodica i religioznost*. Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak.
- Erdeš-Kavečan, Đ. (2011). *Porodični odnosi i činioci uspešnog školskog funkcionisanja učenika u srednjim školama* (doktorska disertacija). Novi Sad: Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja.
- Fulgosi, A. (1997). *Psihologija ličnosti, teorija i istraživanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Keyes, C. L. & Waterman, M. B. (2003). Dimensions of well-being and mental health in adulthood. In M. H. Bornstein & L. Davidson (Eds.), *Well-being: Positive development across the life course. Crosscurrents in contemporary psychology* (pp. 477–497). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Milosavljević, B. (2004). *Socijalna patologija i društvo*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Milosavljević, B. (2007). *Praktikum etiologija socijalne patologije*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Pavot, W. & Diener, E. (1993). Review of the satisfaction with life scale, *Psychological Assessment*, 5 (2), 164–172.
- Penezić, Z. (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi, *Društvena istraživanja*, 15, 84–85.
- Petrov J. et al. (2011). Zadovoljstvo životom, zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba i sklonost ka psihosomatici, *Godišnjak za psihologiju*, 8 (10), 105–124.
- Psychosocial Measures for Asian Americans: Tools for Practice and Research (1985). Retrieved April 4, 2011 from the World Wide Web <http://www.columbia.edu/cu/ssw/projects/pmap/docs/yoshiokaswls.pdf>
- Rekordna nezaposlenost u Francuskoj. (2012). Retrieved February 17, 2012 from the World Wide Web <http://www.slobodnaevropa.org/archive/news/20120215/500/500.html?id=24484601>
- Srna, J. (1997). *Studija samoubilaštva mladih- Biti ili ne biti*. Beograd: Institut za psihologiju IP 'Žarko Albulj'.
- U martu blago smanjena stopa nezaposlenosti u BiH (2012). Retrieved April 28, 2012 from the World Wide Web <http://www.tuzlalive.ba/portal/2012/04/u-martu-bлаго-smanjena-stopа-nezaposlenosti-u-bih/>

Dijana Z. Sulejmanović, Živorad Milenović,

CROSS-CULTURAL RESEARCH: THE RELATION BETWEEN THE QUANTITY OF FAMILY INTERACTION AND LIFE SATISFACTION

Summary: This study examined the relation of the quantity of family interaction and life satisfaction between women and men. Expecting effect of cultural differences and the conditions of life and economic development, surveyed the men and women aged between 18-40 years from Banja Luka and Sarajevo (Bosnia and Herzegovina) and Toulouse and Lyon (France) are compared. The sample includes 160 subjects, grouped by country and gender. Applied instruments consisted of: demographic data questionnaire, the scale gatherings of family in urban environment (Scale SOPUS; author Milosavljevic, 2002) and Satisfaction with life scale (SWLS; author Diener et al, 1985). In the analysis of the results is used univariate analysis of variance and regression analysis. Contrary to the expectations, there was no differences in the quantity of family interaction and life satisfaction among subjects from different countries, as well as with regard to gender. Based on the obtained results, the quantity of family interaction expressed by the index SOPUS is statistically significant predictor of life satisfaction.

Keywords: quantity of family interactions, family, life satisfaction, cross-cultural differences.

Olja Haneš¹,
 Dragana Popović,
 Tanja Družić,
 Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju
 „Dr Miroslav Zotović“ Banja Luka

UDK
 159.942.5:17.023.
 34
 614.253.8-056.24

POVEZANOST EMOCIONALNE KOMPETENTNOSTI SA ZADOVOLJSTVOM KVALITETOM ŽIVOTA KOD PACIJENATA SA HRONIČNOM BOLI

Sažetak: U ovom istraživanju bavili smo se ispitivanjem izraženosti i odnosa emocionalne kompetentnosti i zadovoljstva životom kod pacijenata koji trpe hroničnu bol u kičmenom stubu. Takođe, zanimalo nas je postoje li razlike po polu i uzrastu.

Istraživanje je sprovedeno individualno sa pacijentima u Zzfmr „Dr Miroslav Zotović“. Učestvovala su 62 pacijenta, od toga 21 muškarac i 41 žena. Starost ispitanika varira od 23 do 64 godine. Kao instrumenti su korišteni: Uпитnik emocionalne kompetentnosti UEK-45 (Takšić, 2001) i Skala zadovoljstva životom (Penezić, 1996).

Dobijeni rezultati pokazuju da je zadovoljstvo životom visoko kod ispitanika ($M = 3.65$, $SD = .71$), pri čemu je situacijsko zadovoljstvo ($M = 3.73$, $SD = .66$) nešto više od globalnog zadovoljstva životom ($M = 3.64$, $SD = .77$). Prosječna vrijednost sve tri dimenzije emocionalne kompetentnosti je viša od neutralne sredine ($M = 3.00$). Najviše je procijenjena sposobnost izražavanja i imenovanja emocija ($M = 3.89$, $SD = .46$), zatim sposobnost upravljanja emocijama ($M = 3.74$, $SD = .44$); te sposobnosti stoje u značajnoj pozitivnoj korelaciji sa zadovoljstvom životom. Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija ($M = 3.73$, $SD = .44$). Sposobnost upravljanja emocijama na najvišem nivou korelira sa zadovoljstvom životom ($r = .554$; $p < 0.01$), zatim sposobnost izražavanja i imenovanja emocija ($r = .405$, $p < 0.01$), te sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija ($r = .254$; $p < 0.05$). Kada je pol u pitanju ne javljaju se statistički značajne razlike. Kod uzrasta ispitanika dobijamo podatak da je zadovoljstvo životom u značajnoj negativnoj korelaciji sa godinama ispitanika ($r = -.354$, $p < 0.01$).

Ključne reči: Hronična bol, zadovoljstvo kvalitetom života, emocionalna kompetentnost

¹ oljah2o@yahoo.co.uk

UVOD

Zadovoljstvo životom je kognitivna komponenta i odnosi se na evaluacijski proces u kojem osoba ocjenjuje kvalitet svog života prema svojim kriterijumima (Shin i Johnson, 1978; prema Pavot i Diener, 1993). Iako postoji slaganje o najvažnijim komponentama „dobrog života“ kao što su zdravlje i uspješni odnosi, pojedine osobe pripisuju različitu težinu tim komponentama i imaju različite standarde „uspješnosti“ u pojedinim domenama života. Zato je važno razumjeti globalnu procjenu nečijeg života, umjesto zadovoljstvo pojedinim aspektima (Pavot i Diener, 1993). Istraživanja su pokazala da procjene globalnog zadovoljstva životom mjerene Skalom zadovoljstva životom imaju značajnu pozitivnu povezanost s pozitivnim i značajnu negativnu povezanost s negativnim emocionalnim tonom (prema Pavot i Diener 1993). Razmatrajući povezanost zadovoljstva životom i boli, dolazimo do logičkog zaključka da su pacijenti koji trpe hroničnu bol manje zadovoljni životom. Kod pacijenta koji trpe hroničnu bol često dolazi do poremećaja raspoloženja koje se manifestuje nervozom, anksioznošću, povišenom razdražljivošću, depresivnim raspoloženjem, itd.

Bol nam pruža povratnu informaciju o funkcionisanju naših fizičkih sistema. Na temelju te povratne informacije, kojom se često koristimo nesvjesno, činimo manja prilagođavanja, poput mijenjanja položaja tijela ili okretanja dok spavamo. Bez sposobnosti da osjetimo bol ne bismo osjetili neko veće aktuelno ili predstojeće oštećenje organizma te ne bismo ni poduzimali određene zaštitne akcije (Markanović, 2005).

Bol se definiše kao neprijatno senzorno i emotivno iskustvo povezano sa aktuelnim i potencijalnim oštećenjem tkiva. Akutna bol se javlja iznenada, intenzivna je i jasno lokalizovana, te se smiruje u relativno kratkom periodu. Hronični bol traje više od tri mjeseca, rekurentna je i obično bez oštre lokalizacije. Hronična bol dovodi do promjena životnog stila, a od psihičkih reakcija često se javlja depresivnost, pasivne strategije za prevazilaženje i doživljaj male kontrole nad bolom. Karol (1985; prema Sarafino, 1994) navodi da je bol najučestaliji simptom u kliničkoj praksi, česti uzrok nemogućnosti normalnog funkcioniranja i najčešći razlog zbog kojeg se traži medicinska pomoć. Kod osoba koje dugotrajno osjećaju intenzivnu bol javlja se snižena efikasnosti. Često im je oštećena radna sposobnost, lošije su emocionalno prilagođene, a socijalni odnosi često su im narušeni.

Bol u leđima povezana sa stresom je dijagnoza psihosomatskog (psihofiziološkog) poremećaja. Psihofiziološka bolest je svaka bolest čijim se direktnim uzrokom smatraju psihološki ili emocionalni faktori. Bez obzira što psihološki faktori uzrokuju fizičke simptome, ti simptomi nisu plod nečije mašte. Radi se o vrlo stvarnim fizičkim problemima na koje utiču emocionalni faktori. Dvadesetih godina devetnaestog vijeka uočava se pojava pacijenata sa bolovima u leđima kod kojih doktori nisu mogli pronaći fizičke uzroke (Shorter, 1993). Za takav fenomen doktori uvode pojam i dijagnozu „iritirana kičma“, koja je ekvivalent današnjem pojmu bola u leđima izazvanim stresom. Danas postoje razni stavovi stručnjaka

po ovom pitanju. Jedan od njih, Džon Sarno, popularizuje pojam boli u leđima uzrokovanu stresom, koju naziva „sindrom tenzijskog miozitisa“. Sarno bez okolišanja uzrok boli u leđima pripisuje psihološkim i emocionalnim faktorima, te smatra da je u većini slučajeva bol u leđima koja se u medicini liječi „organskim“ pristupom zapravo povezana sa stresom (Sarno, 1982). U svojoj teoriji Sarno navodi mehanizam po kojem um gura iz svijesti emocionalne tenzije u nesvjesni dio. Ta nesvjesna tenzija dovodi do somatskih promijena koje uzrokuju gomilanje biohemijskog otpada u mišićima, što dovodi do napetosti i boli u leđima kod pacijenata. Dijagnoza bola u leđima povezane sa stresom često se postavlja nakon detaljnog proučavanja anamneze i fizičkog pregleda. Bol se može javiti nakon nekog određenog događaja (naprezanja, istezanja lumbalnog dijela leđa), a nastavi ti se, dugo nakon fizičkog oporavka, zbog emocionalnih faktora (Deardorff <http://www.amazon.com/Psychology-Spine-Surgery-Andrew-Block/dp/1557989974> i sar., 2003). Havelka (1998) navodi da psihološki faktori mogu biti osnovni uzrok boli, te da je mogu ublažavati ili pak pojačavati. Brojna su psihološka stanja i procesi koji mogu djelovati na percepciju boli: različita emocionalna stanja, značenje koje se pridaje bolnom iskustvu, očekivanje, postojeće iskustvo boli, itd. Takođe, osobe koje adekvatnije prepoznaju svoja emocionalna stanja i upravljaju svojim emocijama, imaju bolje resurse za suočavanje sa stresom, a bol je svakako izvor stresa.

Francois La Rochefoucauld (Eddington, 2004) još je u sedamnaestom vijeku zapisao da sreća i nesreća zavise jednako o temperamentu kao i o okolnostima. Istraživanja potvrđuju tvrdnje da ugodne ili neugodne emocije, kao i procjena zadovoljstva životom variraju više u skladu s temperamentom nego životnim okolnostima i trenutnim uslovima.

Emocije su subjektivni osjećaji koje su uglavnom ili ugodne, kao što je radost, ili neugodne, kao što su ljutnja, strah i tuga. Osobe koje doživljavaju više pozitivnih, ugodnih emocija manje su sklone bolestima, vjerovatnije će se dobro brinuti o svom zdravlju, a kad se razbole, brže će se oporaviti od osoba koje doživljavaju više negativnih emocija (Lindsay i Powell, 1995).

Goleman navodi da emocionalna inteligencija podrazumijeva razvoj tolerancije na frustracije, jačanje kontrole impulsa, oslobađanje od negativnih emocija potištenosti, zabrinutosti i straha, te razvoj nade i optimizma (Goleman, 1995). Goleman je emocionalnu inteligenciju definisao kao poznavanje vlastitih emocija, upravljanje emocijama, samomotivisanje, prepoznavanje emocija drugih i snalaženje u vezama (Goleman, 1995; prema Takšić, 2006). Prema modelu Majera i Saloveja emocionalna inteligencija je definisana kao: „[...] emocionalna inteligencija uključuje sposobnost brzog zapažanja, procjene i izražavanja emocija, sposobnost uviđanja i generisanja osjećanja koja olakšavaju mišljenje, sposobnost razumijevanja emocija i znanja o emocijama, te sposobnost regulisanja emocija u svrhu promocije emocionalnog i intelektualnog razvoja“ (prema Takšić 2006). Kada su u pitanju razlike između muškaraca i žena u pogledu emocionalne inteligencije, navešćemo i podatak da većina istraživanja određenu prednost daje ženama.

U nizu istraživanja utvrđeno je da žene u odnosu na muškarce imaju razvijeniju emocionalnu ekspresiju, bolje prepoznavanje i razumijevanje emocija, razvijeniju empatiju i bolje sposobnosti usvajanja pojedinih emocionalnih vještina (Hargie i sar., 1981; Tapia & Marsh, 2006).

Metod

Problem ovog istraživanja se odnosi na ispitivanje odnosa emocionalne kompetentnosti i zadovoljstva životom kod pacijenata koji trpe hroničnu bol u kičmenom stubu. Takođe, zanimalo nas je postoje li razlike po polu i uzrastu.

Cilj rada je dobijanje podataka koji će u budućnosti pomoći pri psiho-socijalnoj rehabilitaciji pacijenata koji trpe hroničnu bol u kičmenom stubu.

Osnovna pretpostavka od koje polazimo je da će zadovoljstvo životom kod pacijenata koji trpe hroničnu bol biti niže od teorijski pretpostavljene sredine ($M = 3.00$), kao i da će sve tri dimenzije emocionalne kompetentnosti stajati u pozitivnim relacijama sa zadovoljstvom životom.

Kod zadovoljstva životom smo mjerili situacijsko i globalno zadovoljstvo životom. Kod emocionalne kompetentnosti smo posmatrali sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja emocijama. Problem ovog istraživanja možemo sažeti u sledeća pitanja: U kakvom odnosu stoje emocionalna kompetentnost i zadovoljstvo životom?; Koja je izraženost emocionalne kompetentnosti i zadovoljstva životom kod naših pacijenata?; U kakvom odnosu stoje dimenzije emocionalne kompetentnosti sa zadovoljstvom života?; Da li se javljaju određene statističke značajnosti između nekih sociodemografskih karakteristika i naših ispitivanih pojava?

Uzorak

Ispitivanje je sprovedeno na kliničkom uzorku od 62 pacijenta, od toga 21 (34%) muškarac i 41 (66%) žena. Starost ispitanika varira od 23 do 64 godine, a prosječna starost uzorka je 45.82 godine. U istraživanju su učestvovali pacijenti koji trpe hroničnu bol u lumbalnom ili cervikalnom dijelu kičme. Istraživanje je sprovedeno individualno sa pacijentima u ZFMR „Dr Miroslav Zotović“, koji su upućeni psihologu u sklopu timske obrade.

Instrumenti

Upitnik emocionalne kompetentnosti UEK-45 (Takšić, 2001) – namjenjen mjerenju emocionalne kompetentnosti. Skalu je prema modelu Mayera i Saloveya konstruisao Vladimir Takšić. Prema rezultatima faktorske analize napravljena je skraćena verzija UEK-136 koja sadrži 45 ajtema raspoređenih u 3 subskale: a) sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija; b) sposobnost izražavanja emocija;

c) sposobnost upravljanja emocijama. Pouzdanost (α) za subskalu URE iznosi .86, za subskalu IE iznosi .84, za subskalu UE iznosi .81. Skala je Likertovog tipa, sa petostepenim nivoom slaganja, a neke od karakterističnih tvrdnji su: „Lako uvjerim prijatelja da nema razloga za zabrinutost“, „Kada mi nešto ne odgovara, to odmah i pokažem“, „Mogu opisati kako se osjećam“.

Skala zadovoljstva životom (Penezić, 2001) – petostepena skala Likertovog tipa. Skala se sastoji od 20 ajtema od kojih se 17 ajtema odnosi na procjenu globalnog zadovoljstva, a 3 ajtema služe za procjenu situacionog zadovoljstva. Ispitanici odgovaraju zaokruživanjem odgovarajućeg broja a ukupan rezultat se dobija kao linearna kombinacija procjena. Viši rezultat označava i više zadovoljstvo životom. Pouzdanost skale iznosi (α) .88. Neke od karakterističnih tvrdnji su: „U više aspekata moj život je blizak idealnom“, „Uživam živjeti“, „Moj mi se život čini smislen“.

REZULTATI

U ovom dijelu najprije ćemo izložiti deskriptivne podatke, a nakon toga i rezultate ispitivanja povezanosti dimenzija emocionalne kompetentnosti i zadovoljstva života.

Zadovoljstvo životom i emocionalna kompetentnost na ispitivanom uzorku

Tabela 1. Prikaz mjera deskriptivne statistike za zadovoljstvo životom

	N	R	Min	Max	M	SD
Zadovoljstvo životom	62	2,60	2,25	4,85	3,65	,71
Globalno zadovoljstvo životom	62	2,71	2,12	4,82	3,63	,75
Situacijsko zadovoljstvo životom	62	2,33	2,67	5,00	3,74	,67

Vidimo da je zadovoljstvo životom prilično visoko kod ispitanika, pri čemu je situacijsko zadovoljstvo nešto više od globalnog zadovoljstva životom.

Tabela 2. Prikaz mjera deskriptivne statistike za emocionalnu kompetentnost

	N	R	Min	Max	M	SD
Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija	62	2,07	2,67	4,73	3,73	,44
Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija	62	2,07	2,86	4,93	3,89	,44
Sposobnost upravljanja emocijama	62	1,81	2,81	4,63	3,74	,44

Iz rezultata vidimo da ispitanici svoje emocionalne kompetencije procjenjuju prilično visokima. Prosječna vrijednost sve tri dimenzije emocionalne komepe-

tentnosti više su od neutralne sredine ($M = 3.00$), dok je najvišom procijenjena sposobnost izražavanja i imenovanja emocija ($M = 3.89$).

Povezanost između zadovoljstva životom i emocionalne kompetentnosti

Tabela 3. Povezanost dimenzija emocionalne kompetentnosti i zadovoljstva životom

		Zadovoljstvo životom	Globalno zadovoljstvo životom	Situacijsko zadovoljstvo životom
Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija	r	,254*	,225	,364**
	p	,046	,079	,004
	N	62	62	62
Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija	r	,405**	,378**	,457**
	p	,001	,002	,000
	N	62	62	62
Sposobnost upravljanja emocijama	r	,554**	,524**	,578**
	p	,000	,000	,000
	N	62	62	62

** $p < 0.01$ * < 0.05

Vidimo da sve tri dimenzije emocionalne kompetentnosti stoje u značajnoj pozitivnoj korelaciji sa zadovoljstvom životom. Sposobnost upravljanja emocijama na najvišem nivou korelira sa zadovoljstvom životom. Situacijsko zadovoljstvo životom na višem nivou korelira sa svim dimenzijama emocionalne kompetentnosti, nego što je to slučaj sa globalnim zadovoljstvom životom.

Prikaz razlika sa određenim socio-demografskim karakteristikama

Tabela 4. Razlike u nivou zadovoljstva životom u odnosu na pol

	Pol	N	M	SD	t	df	p
Zadovoljstvo životom	M	21	3,78	,60			
	Ž	41	3,58	,761	1,006	60	,318
Globalno zadovoljstvo životom	M	21	3,78	,63			
	Ž	41	3,56	,80	1,193	49,67	,238
Situacijsko zadovoljstvo životom	M	21	3,75	,61			
	Ž	41	3,73	,70	,079	60	,937

Tabela 5. Razlike u dimenzijama emocionalne kompetentnosti u odnosu na pol

	pol	N	M	SD	t	df	p
Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija	M	21	3,71	,35			
	Ž	41	3,74	,48	-,242	60	,810
Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija	M	21	3,91	,43			
	Ž	41	3,87	,48	,367	60	,715
Sposobnost upravljanja emocijama	M	21	3,75	,39			
	Ž	41	3,73	,46	,154	60	,878

Tabela 6. Povezanost godina ispitanika i izraženosti zadovoljstva životom

		Zadovoljstvo životom	Globalno zadovoljstvo životom	Situacijsko zadovoljstvo životom
Godine ispitanika	r	-,354**	-,337**	-,356**
	p	,005	,007	,005
	N	62	62	62

** p<0.01

Vidimo da je zadovoljstvo životom u značajnoj negativnoj korelaciji sa godinama ispitanika. Ovaj podatak nam sugerše da sa godinama ispitanika opada zadovoljstvo životom.

Tabela 7. Povezanost godina ispitanika i izraženosti dimenzija emocionalne kompetentnosti

		Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija	Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija	Sposobnost upravljanja emocijama
Godine ispitanika	r	-,119	-,189	-,143
	p	,359	,141	,267
	N	62	62	62

Tabela 8. Prikaz povezanosti između dimenzija emocionalne kompetentnosti

		Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija	Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija	Sposobnost upravljanja emocijama
Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija	r	1	,755**	,472**
	p		,000	,000
	N	62	62	62
Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija	r		1	,556**
	p			,000
	N		62	62
Sposobnost upravljanja emocijama	r			1
	p			
	N			62

** $p < 0.01$

Vidimo da između različitih sposobnosti emocionalne kompetentnosti postoji značajna pozitivna korelacija.

DISKUSIJA

Zadovoljstvo životom je kognitivna komponenta i odnosi se na evaluacijski proces u kojem osoba ocjenjuje kvalitet svog života prema svom jedinstvenom setu kriterija (Shin i Johnson, 1978; prema Pavot i Diener, 1993). Tako su procjene zadovoljstva životom subjektivne procjene koje omogućuju osobi da koristi bilo koju informaciju koju smatra relevantnom za evaluaciju vlastitog života. Iako postoji slaganje o najvažnijim komponentama „dobrog života“ kao što su zdravlje i uspješni odnosi, pojedine osobe pripisuju različitu težinu tim komponentama i imaju različite standarde „uspješnosti“ u pojedinim domenama života (Sabol, 2005). Dosadašnja istraživanja pokazuju da bračni status i zdravlje imaju uglavnom pozitivne korelacije sa zadovoljstvom životom, dok nisu utvrđene povezanosti sa dobi i polom (Arrindell i sur., 1991; George, 1991; prema Pavot i Diener 1993). Polazeći od tih nalaza, ali i logičkih zaključaka da je zdrav čovjek zadovoljniji životom, pretpostavili smo da će osobe koje trpe hroničnu bol pokazivati nisko zadovoljstvo životom. Međutim, u našim rezultatima vidimo da je zadovoljstvo životom ($M = 3.65$) prilično visoko kod ispitanika, pri čemu je situacijsko zadovoljstvo ($M = 3.74$) nešto više od globalnog zadovoljstva životom ($M = 3.63$). Ovakve nalaze možemo objasniti trenutnim stanjem pacijenta. Postoji mogućnost da je u toku rehabilitacije došlo do poboljšanja zdravstvenog stanja pacijenata tj. smanjenja boli, te su pacijenti osjetili veće zadovoljstvo životom. Samim tim što su pacijenti došli na rehabilitaciju to im može biti izvor zadovoljstva, jer im daje nadu u poboljšanje zdravstvenog stanja. Jedan od

razloga može biti i sama skala, tj. davanje socijalno poželjnih odgovora.

Interpersonalnu inteligenciju Gardner definiše kao: znanje o unutrašnjim aspektima osobe, pristup svojim osjećanjima, rasponu emocija, mogućnost razlikovanja i imenovanja osjećanja, i u njima traženje značenja i razumijevanja uzroka sopstvenog ponašanja (Gardner, prema Nikić, 2010). Posmatrajući rezultate deskriptivne statistike za emocionalnu kompetentnost vidimo da ispitanici svoje emocionalne kompetencije procjenjuju prilično visokima. Prosječna vrijednost sve tri dimenzije emocionalne kompetentnosti više su od neutralne srednine ($M = 3.00$), dok je najvišom procijenjena sposobnost izražavanja i imenovanja emocija ($M = 3.89$), zatim sposobnost upravljanja emocijama ($M = 3.74$) i na kraju sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija ($M = 3.73$). Možemo zaključiti da naši ispitanici, bez obzira što trpe hroničnu bol, sebe procjenjuju visoko na skali emocionalne kompetentnosti. Adekvatno izražavaju i upravljaju emocijama što vodi do veće šanse za dobrim koping strategijama u prevazilaženju bola.

Vidimo da sve tri dimenzije emocionalne kompetentnosti stoje u značajnoj pozitivnoj korelaciji sa zadovoljstvom životom. Sposobnost upravljanja emocijama na najvišem nivou korelira sa zadovoljstvom životom ($r = .554$, $p < 0.01$). Vidimo da viša sposobnost upravljanja emocijama naših pacijenata vodi ka višem zadovoljstvu životom. Situacijsko zadovoljstvo životom na višem nivou korelira sa svim dimenzijama emocionalne kompetentnosti, nego što je to slučaj sa globalnim zadovoljstvom životom. Razlog ovih rezultata nalazimo u samoj skali. Pitanja koja se odnose na situacijsko zadovoljstvo životom se odnose na konkretan vremenski period i sastoje se od tri pitanja, dok su stavke za globalno zadovoljstvo uopštene i vremenski neodređene. Možemo zaključiti da smo očekivanja oko povezanosti emocionalne kompetentnosti sa zadovoljstvom životom potvrdili i time ukazali da su emocije i emocionalna stanja usko povezana sa zadovoljstvom životom. Naši ispitanici koji sebe procjenjuju kao emocionalno kompetentne, zadovoljniji su životom i bolje prevazilaze tegobe vezane za hroničnu bol koju trpe.

Kada posmatramo rezultate koji se odnose na povezanost sociodemografskih karakteristika sa ostalim dvama konstruktima, vidimo da pol kod naših pacijenata nije značajan faktor u odnosu na zadovoljstvo životom i emocionalnu kompetentnost. Možemo zaključiti da su životni uslovi i zdravstveno stanje ispred, tj. važniji od polnih karakteristika kada je hronični bol u pitanju. Posmatrajući rezultate vezane za korelaciju godina ispitanika i izraženosti zadovoljstva životom vidimo da je zadovoljstvo životom u značajnoj negativnoj korelaciji sa godinama ispitanika. Ovaj podatak nam sugerije da sa godinama ispitanika opada zadovoljstvo životom što je logično jer sa porastom godina često se pogoršava zdravstveno stanje, smanjuju se mogućnosti za poboljšanje životnih uslova. Kod korelacija godina ispitanika i izraženosti dimenzija emocionalne kompetentnosti nismo dobili podatke od statističkog značaja.

Na kraju rezultata prikazali smo i korelacije između dimenzija emocionalne kompetentnosti gdje se vidi da između različitih sposobnosti emocionalne kompetentnosti postoji značajna pozitivna korelacija.

ZAKLJUČAK

Na kraju možemo zaključiti da je zadovoljstvo i emocionalna kompetentnost naših pacijenata visoka, tj. iznad prosječnih vrijednosti. Sve tri dimenzije emocionalne kompetentnosti stoje u značajnoj pozitivnoj korelaciji sa zadovoljstvom životom. Zadovoljstvo životom u značajnoj negativnoj korelaciji sa godinama ispitanika, dok se pol nije pokazao kao značajan faktor. Između različitih sposobnosti emocionalne kompetentnosti postoji značajna pozitivna korelacija. U navedenom tekstu razmotrili smo dobijene podatke na našim pacijentima, ali za neka buduća istraživanja na ovu temu preporučuje se uzimanje u obzir još nekih faktora kao što su vrijeme boravka na rehabilitaciji, mjerenje ovih kontrukata po dolasku pacijenata i po otpustu, dužina trajanja hroničnog bola, itd.

LITERATURA

- Deardorff, <http://www.amazon.com/Psychology-Spine-Surgery-Andrew-Block-dp/1557989974>, Richard, D. G. & Andrew, R. B. (2003). *The Psychology of Spine Surgery*. Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Eddington, N. & Shuman, R. (2004). *Subjective wellbeing*. Austin: Continuing Psychology Education.
- Goleman, D. (1997). *Emocionalna inteligencija*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Hargie, O., Sounders, C., & Dickson, D. (1981). *Social Skills in Interpersonal Communication*. London: Croom Helm.
- Havelka, M. (1998). O boli. U *Zdravstvena psihologija* (str. 159–208). Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lindsay, S. J. E. & Powell, G. E. (1995). *The Handbook of Clinical Adult Psychology*. London & New York: Routledge.
- Markanović, D. (2005). *Odnos tolerancije boli i nekih tehnika kontrole boli s lokusom kontrole*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Nikić, P. (2010). *Emocionalna inteligencija u menadžmentu i organizacionom ponašanju, monografija*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Pavot, W. & Diener, E. (1993). Review of the Satisfaction With Life Scale *Psychological Assesmen*, 5 (2), 164–172.
- Penezić, Z. (2001). Skala zadovoljstva životom, U: K. Lacković-Grgin, A. Proroković, V. Čubela, Z. Penezić (Ur.) *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, Zadar, Filozofski fakultet, 20–22.
- Sabol, J. (2005). *Osobine ličnosti i osnovne psihološke potrebe kao prediktori zadovoljstva životom*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Sarafino, E. P. (1994). The Nature and Symptoms of Pain. In *Health Psychology: Biopsychosocial Interactions 2nd edition* (pp. 340–370). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Sarno, John E. (1982). *Mind Over Back Pain*. Berkley Trade.

- Shorter, E. (1993). *From Paralysis to Fatigue: A History of Psychosomatic Illness in the Modern Era*. New York: The Free Press.
- Takšić, V.; Mohorić, T. i Munjas, R. (2006). *Emocionalna inteligencija: teorija, operacionalizacija, primjena i povezanost s pozitivnom psihologijom*. Društvena istraživanja, 4–5, 84–85, 729–752.
- Takšić, V. (2001.). Uпитници emocionalne kompetentnosti (inteligencije). U: K. Lacković-Grgin i Z. Penezić (ur.). *Zbirka psihologijskih mjernih instrumenata*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.
- Tapia, M. & Marsh, G. E. II. (2006). A validation of the emotional intelligence inventory. *Psicothema*, 18, supl., 55–58.

Olja Haneš,
 Dragana Popović,
 Tanja Družić,

CORRELATION BETWEEN EMOTIONAL COMPETENCE AND LIFE SATISFACTION AMONG PATIENTS WITH CHRONIC PAIN

Summary: In this paper we try to examine the extent of the relations of emotional competence and life satisfaction among patients suffering from chronic spinal pain. Also, we wanted to know whether there are differences by gender and age.

The study was conducted individually among patients in ZFMR "Dr Miroslav Zotovic".

The study included 62 patients, of which 21 male and 41 female. Respondents were aged between 23-46 years. Instruments used in this study are: The questionnaire of emotional competence UEK-45 and Scale of life satisfaction. The results show that life satisfaction among the respondents is fairly high ($M = 3.65$, $SD = .71$), with situational satisfaction ($M = 3.73$, $SD = .66$) higher than the global life satisfaction ($M = 3.64$, $SD = .77$). The average value of all three aspects of emotional competence is higher than neutral middle value ($M = 3.00$). Participants showed highest scores for ability to express emotions and name them ($M = 3.89$, $SD = .46$), and the ability to manage emotions ($M = 3.74$, $SD = .44$), and these abilities are significantly positively correlated with life satisfaction. Score for the ability to perceive and understand emotions is $M = 3.73$, $SD = .44$. Life satisfaction correlates on the highest level with the ability to manage emotions ($r = .554$, $p < 0.01$), then the ability to express emotions and name them ($r = .405$, $p < 0.01$), and the ability to perceive and understand emotions ($r = .254$; $p < 0.05$). When it comes to demographic characteristics only age of respondents appears to be related with life satisfaction. The age of respondents is significantly negatively correlated with life satisfaction ($r = -.354$, $p < 0.01$).

Key words: Chronic pain, satisfaction with quality of life, emotional competence.

Nebojša Milićević¹
 Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, Niš
 Biljana Pejić
 Udruženje za empirijska istraživanja umetnosti, Beograd

UDK 159.954
 75.051 Pikaso

РАЗВОЈ КРЕАТИВНОГ ПРОЦЕСА НА ПРИМЕРУ ПИКАСОВЕ ГЕРНИКЕ

Sažetak: Ovaj rad predstavlja pokušaj da se ispita da li se zakonitosti teorije estetskog odlučivanja sa tri nivoa (Ognjenović, 1980, 1997) mogu primeniti na genuzu individualnog umetničkog dela, a time i na razvoj kreativnog procesa u celini.

Na uzorku od 45 studenata psihologije, pomoću 9 sedmostepenih skala semantičkog diferencijala ispitivane su estetske procene 15 vizuelnih stimulusa i to: 14 pripremnih studija kompozicije Pikasove Gernike kao i procene reprodukcije završnog dela. Reprodukcije su izlagane pomoću video projektora, hronološkim redosledom bez vremenskog ograničenja. Korišćene su po tri skale za procenu dimenzija sklada (H), ukrašenosti (R) i smisaone dubine (D). Rezultati pokazuju da je redosled nastanka pripremnih studija kompozicije za Pikasovu Gerniku dobar prediktor kada su u pitanju procene ukrašenosti (R) i distantnosti (D), ali ne i kod procena dimenzije sklada (H).

U ovom istraživanju, na primeru pripremnih studija kompozicije u nastanku Pikasove Gernike, pokazalo se da su zakonitosti Ognjenovićeve teorije estetskog odlučivanja sa tri nivoa dobrim delom primenljive i kada se radi o genuzu individualnog umetničkog dela.

Ključne reči: Kreativni proces, estetsko odlučivanje, sklad, ukrašenost, smisaona dubina

UVOD

Suštinu umetničkog stvaranja pokušavali su da otkriju i razumeju mnogi. Pre svega, sami umetnici, tj. stvaraoci, razmišljali su i pisali o tome. Sami konzumenti umetnosti, odnosno publika, uvek su se trudili da razumeju umetničko delo i da pored određenog estetskog doživljaja imaju i znanje o tome kako je to delo nastalo. Filozofi su se još od antičkih vremena bavili ovim pitanjem. Kasnije su naučnici iz različitih oblasti pokušavali da daju svoja objašnjenja, a u novije vreme se time bave i empirijska istraživanja. „Da li je moguće dešifrovati misteriozni proces umetničkog stvaranja ili bar otkriti njegove tragove?“ (Milićević, 2005, 1)? Pablo Pikaso (1881–1973) je verovao u takvu mogućnost i proces slikanja je upoređivao eksperimentom:

¹ nesa2206@gmail.com

„Bilo bi zanimljivo da se sačuvaju fotografski ne faze, već metamorfoze jedne slike. Možda bi tada mogla da se otkrije putanja kojom se mozak kreće u materijalizovanju jednog sna...“

(Picasso's interview to Liberman, Alexander. „Atelier of Pablo Picasso“; Vogue, November 1, 1956. p. 156–157).

Jedan od načina proučavanja stvaralačkog procesa je analiza njegovih materijalnih ostataka. To mogu biti rukopisi, beleške pesnika, pisaca i kompozitora, pripremne skice slikara, fotografije dela u toku rada i slično. Ti „estetski fosili“ mogu biti od koristi i često su jedini mogući put u pokušaju objašnjenja geneze individualnog umetničkog dela. Tako, na primer, grupa autora (van Leeuwen, Verstijnen i Hekkert, 1999) pomoću serije skica umetnika Pola Kleijna ispituje dinamiku perceptivnog i kreativnog procesa.

Kod nekih čuvenih slikara imamo sačuvane pripremne skice poznatih dela sa tačnim datumima nastanka. Pikaso je za sobom ostavio veliki broj skica koje mogu biti predmet proučavanja.

U nastanku čuvene Gernike postoji čak 45 pripremnih skica kompozicija i detalja i 8 fotografija završnih verzija ove zidne slike. Milićević (2001, 2005, 2005a), Milićević, Pejić & Škorc, (2010) i Vajsberg (Weisberg, 2004) koristili su ove skice u analizi dinamike kreativnog procesa na uzorku studenata bez posebnog umetničkog obrazovanja. Aaron Kozbelt (2006) pomoću 22 skice Matisovog Velikog ležećeg akta meri kvalitet, originalnost, tehniku, arousal potencijal i primordijalni sadržaj u procesu nastanka ove slike, a sve na osnovu estetskih procena studenata umetnosti.

Rad koji sledi pokušaj je da se razvoj kreativnog procesa na primeru pripremnih studija kompozicije za Gerniku objasni u svetlu Ognjenovićeve teorije estetskog odlučivanja sa tri nivoa (1980, 1982, 1991, 1994, 1997).

Polazna osnova za naše istraživanje je kognitivna teorija estetskog odlučivanja sa tri nivoa Ognjenovića i saradnika (1980, 1994).

Predrag Ognjenović sa saradnicima (1980) u Laboratoriji za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu isti vizuelni materijal prezentovao je različitim grupama sa ekspozicijama od 500 ms, 1000 ms i 1500 ms. Prethodno su tri eksperta, istoričara umetnosti, odabrala širi uzorak likovnih dela, različitih autora, različitih epoha i sa različitih prostora. Slučajnim izborom ovaj uzorak sveden je na set od 30 slika. Radilo se o detaljima sa starogrčkih vaza, egipatskih barreljefa, persijskih minijatura, japanskih i kineskih crteža tušem, ali i detaljima slika savremenih autora (Sezan, Mone, Pikaso, Bekon, Kle, Tabaković, itd.). Svaka od ovih slika je obrađena i adaptirana od strane akademskog slikara Rastka Čirića na još dva načina (slika1). Time su dobijena tri nivoa obrade:

- Prvi nivo obrade stimulusa podrazumevao je pojednostavljenje crteža, insistiranje na simetriji tj. „dobroj formi“, odnosno harmoniji, pa je označen slovom H.
- Drugi nivo obrade je podrazumevao obogaćenje slike, ukrašavanje, kitnjastost, detaljisanje, odnosno redudantnost. Otuda je označen slovom R.

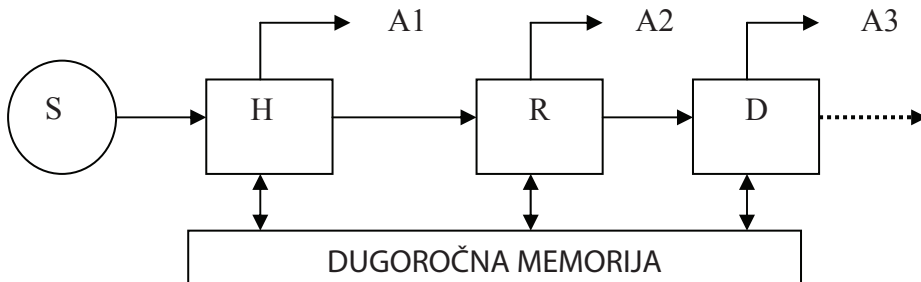
- Treći nivo je predstavljen kopijama originalnih crteža o kojima je bilo reči. Pošto je pretpostavljeno da obrada ovih vrsta stimulusa zahteva vremensku distancu u preferenciji, označen je slovom D.

Slika 1. Primeri H, R i D stimulusa, (Ognjenović 1997)

Rezultati pokazuju da su ispitanici pri najkraćoj ekspoziciji od 500 ms preferirali H nivo stimulusa, kod ekspozicije od 1000 ms dominirao je R nivo a tek na 1500 ms opredeljivali su se za D stimuluse, tj. originalne crteže.

Pošto je vreme ekspozicije u kognitivnoj psihologiji mera dubine kognitivne obrade informacija, došlo se do kognitivnog modela estetske preferencije sa tri podoperacije u nizu (slika 2). „Ove podoperacije imaju različite radne karakteristike, a smeštene su u kognitivnom bloku na različitoj dubini. Kognitivna podoperacija H donosi odluku u prilog harmonije, dobre forme, naglašenog ritma i sklada. Podoperacija R donosi odluku u prilog ukrasa, bogatstva detalja, redudance. Podoperacija D donosi najtajanstveniju odluku, iz novog semantičkog prostora, i njoj treba najduže vreme za odlučivanje, tj. obradu informacija“ (Ognjenović, 1994).

Slika 2. Model estetskog odlučivanja sa tri nivoa (Ognjenović, 1994)

Kada je u pitanju geneza individualnog umetničkog dela, prema ovoj teoriji možemo pretpostaviti da je početna gruba umetnikova ideja bliža površnijem harmonijskom nivou, da kasnije razrade te ideje idu u pravcu ukrašavanja, tj. redudance, a da tek u završnom činu to mnoštvo ideja počinje da se svodi na razumu meru, tj. na samu suštinu umetnikove zamisli. Moglo bi se reći da nema viška značenja – da „[...] ima baš onoliko nota koliko je potrebno. Ni manje ni više!“, kako kaže Mocart (Forman, M. 1984, film *Amadeus*).* „Ništa nije suvišno i sve zajedno je jedna divna celina koja nas prožima najdubljim, uzvišenim doživljajem koji samo prava umetnost može da izazove“ (Milićević, 2005, 4).

Kolin Martindejl je otkrio pravilnosti u smeni estetskih principa tokom istorije umetnosti u pogledu arousal potencijala i primordijalnog sadržaja (Martindale, 1990). Sličnu pretpostavku ima i Ognjenović (1997) da se H, R i D modusi estetskog odlučivanja smenjuju tokom istorije umetnosti i tokom pojedinačnih stilova. Nas ovde zanima da li ti principi estetiziranja slede iste zakonitosti i kod nastajanja individualnog umetničkog dela.

O Gernici

Početakom 1937. godine, za Svetsku izložbu u Parizu, španska vlada u izgnanstvu naručila je od Pabla Pikasa jednu zidnu sliku. Prva skica za Gerniku napravljena je nedelju dana nakon što su Hitlerovi avioni napali i razorili drevni baskijski grad Gerniku, koji je bio ponos i simbol slobodarskog duha Španije. Bombardovanje Gernike delovalo je kao okidač na Pikasoov stvaralački duh i on počinje da ubrzano radi na ovoj slici. (Arnhajm, 1962; Trifunović, 1997.; Arnason, 1975, Warncke; Walther, 1997). Slikom dominiraju žene. Gernika je bila tada pretežno grad žena, jer su muškarci bili na frontu. Osim toga, Pikaso je ženama pridavao posebnu simboliku. On je žene u svojim slikama predstavljao kao savršenstvo i uzdizao njihovu lepotu, plemenitost i životnost. One ujedno simbolizuju lik nevinog bespomoćnog čovečanstva koje je pretvoreno u žrtvu.

Kompozicija Gernike se sastoji iz dva elementa. Muški element na levoj strani, daje čvrstinu čitavoj kompoziciji i sadrži dve krajnosti: neprikosnovenu snagu u biku, sa jedne strane, i izraz poraza u palom ratniku, kao i patnje sadržane u figuri konja. Ženski element izražen je kroz četiri različita karaktera: majka koja plače sa mrtvim detetom u naručju, žena – svedok sa svetiljkom, žena koja beži i na kraju žena – žrtva koja pada (slika 3).

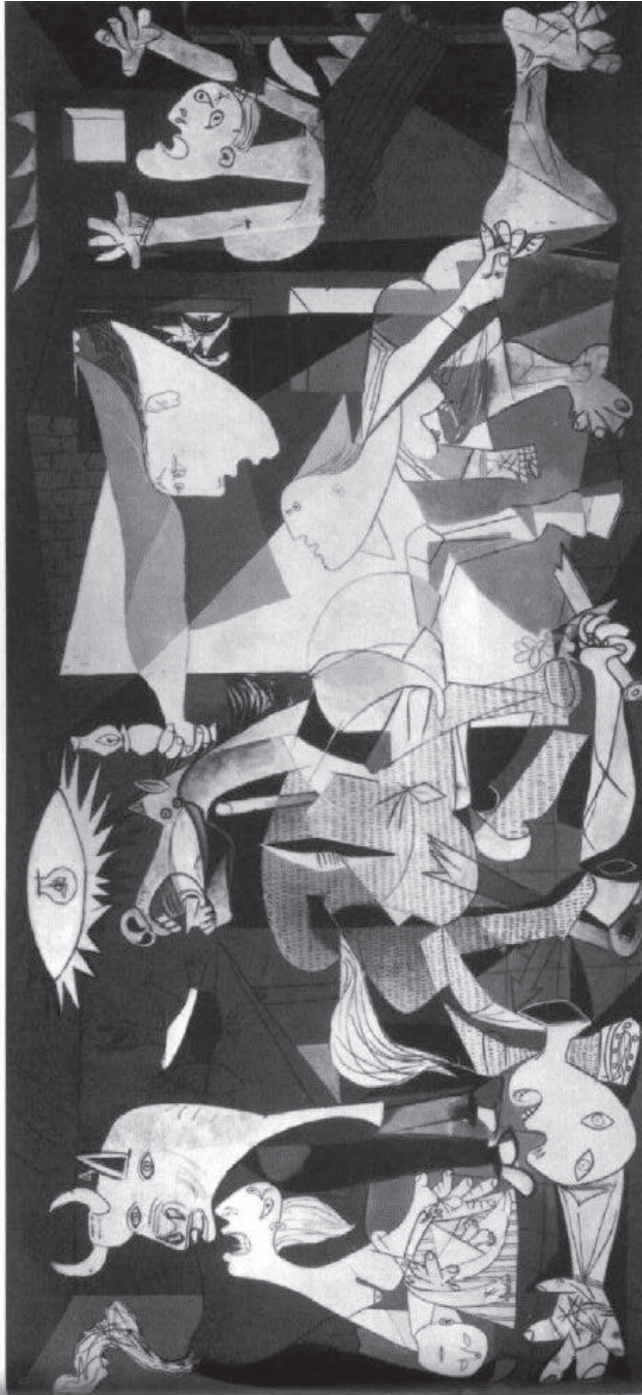
Eksperiment

Da bismo utvrdili kako promene tokom nastajanje Gernike utiču na estetske procene ispitanika i da li u promenama tih estetskih procena postoji neka pravilnost preduzet je sledeći eksperiment.

Eksperiment je imao sledeće ciljeve:

- Na osnovu estetskih procena H, R i D dimenzija utvrditi profile pojedinih studija kompozicije *Gernike*.

- Ispitati da li postoji odgovarajući trend u procenama H, R i D dimenzija u genezi kompozicije *Gernike*.

Slika 3 . Pablo Picasso, 4 June 1937, Guernica,
Ulje na platnu 349,3x776,6 cm,
Madrid, Prado

Hipoteze

Prema teoriji estetskog odlučivanja sa tri nivoa može se očekivati:

a) da će početne kompozicije imati više ocene na dimenziji sklada (H). Očekivano je da će trend H dimenzije biti opadajući u odnosu na redosled nastanka što bi moglo da se opiše linearnom opadajućom funkcijom;

b) kasnije studije kompozicija biće zasićenije R dimenzijom, tj. biće ukrašenije i kitnjastije. Ova dimenzija će u početku rasti, ali će se kasnije smanjivati do završne verzije. Ovaj trend bi se mogao opisati odgovarajućom polinomnom funkcijom;

d) dimenzija distantnosti će biti izraženija u završnim studijama i prema teorijskim očekivanjima najviša u završnom delu. Očekivani trend u odnosu na vreme nastanka bio bi rastući što bi moglo da se opiše odgovarajućom linearnom rastućom funkcijom.

Varijable

a) Nezavisne varijable čine petnaest studija celokupne kompozicije za *Gerniku* od kojih je poslednja u stvari konačna verzija, tj. sama *Gernika*.

b) Zavisne varijable su estetske procene na skalama H, R, i D Predraga Ognjenovića.

Stimulusi

U eksperimentu je korišćeno petnaest vizuelnih stimulusa, tj. skica Pikasove *Gernike* (slika 4). Prvih sedam predstavljaju studije kompozicije, to jest, zasebne skice a preostalih sedam su fotografije završnog rada na *Gernici* koje je Pikaso načinio. Poslednji petnaesti stimulus je reprodukcija konačne *Gernike*.

Nekoliko reči o svakom stimulusu, to jest kompoziciji:

SK1 – prva Pikasova skica za *Gerniku*, nacrtana je 1. maja 1937. godine na komadu plave hartije i već sadrži većinu elemenata konačne slike. Bik je na levoj strani i on tu poziciju zadržava do konačne verzije. Ptica sedi na biku dok je na konačnoj verziji na stolu, ali u istom delu slike. Konj je nejasno nacrtan, sa uvis uzdignutim zadnjim nogama kao da je mrtav. Žena koja drži svetiljku nagnuta je kroz prozor i tu poziciju će zadržati sve do konačne verzije. Kompozicija je skoro kvadratnog formata, za razliku od konačne mnogo izduženije verzije. Figure su skicirane grubo bez detalja i samo su pokušaj da se zabeleži osnovna ideja.

SK2 – Istog dana, na istom formatu, nacrtana je druga studija kompozicije *Gernike*. Preko sredine lista Pikaso je povukao dve linije kojima je čitav prizor podelio na dve scene, čime je dobijena razmera konačne verzije. Konj i bik su u donjem delu, a na bikovim leđima je krilati konj – Pegaz, koji će se kasnije tran-

sformirati u pticu. Konj i bik kao da su bili u početku spojeni na šta upućuju tragovi zaostalih linija. U gornjem delu su, nejasno nacrtani konj i bik čiji je pogled usmeren ka ženi na prozoru.

SK3 – Treća kompozicija, iako sadrži manji broj figura, značajno je složenija. Ona jedina ne sadrži bika. U gornjem delu kompozicije konj je klonuo, ali sa uspravnom glavom, dok je u donjem delu kompozicije glava izvijena. Dve životinje sa desne strane ograđene su krugom čime se ističe rasporeno telo. Iako nalik na dečije crteže, kompozicija jasno odražava svoju konačnu ideju.

SK4 – Ova skica, poslednja u nizu tog dana, sumira sve ono što je Pikaso dotle nacrtao. Figure su natrpane i isprepletene, narušavajući ideju konačnog položaja. Konj, sa dijagonalno postavljenim vratom, usmeren je ka ženi sa svetiljkom na prozoru. Figura bika na levoj strani ima svoju protivtežu u figuri palog ratnika na desnoj.

SK5 – Na ovoj skici su figure su nešto organizovanije. Bik, kao najaktivnija figura, snažnog vrata i tela, prikazan je u skoku i okrenut prema svetiljci. Konj je povijen i više nije spojen sa bikovim telom. On i ovde ima ulogu umiruće žrtve, ali je pasivniji nego na ranijim skicama. Ratniku je sada glava odsečena i nagoveštava se promena koja ga transformiše u kip. U desnom uglu je figura mrtve žene među isprepletenim udovima. To je začetak ideje o ženskom elementu na desnoj strani konačne kompozicije.

SK6 – Ova studija kompozicije se približava obliku konačnog dela sa figurama raspoređenim u tri nezavisne grupe. Bik, krupan i snažan je dominantan iako u pozadini. Drugu grupu čine konj i ratnik. Ratnikova glava je i ovde otkinuta, ali se ne vidi ivica vrata, pa ne ostavlja utisak kipa. Žena koja drži svetiljku je potisnuta, ali se javlja novi ženski lik – majka sa mrtvim detetom na desnoj strani. Njen vapaj okrenut je u prazno i nema onaj efekat kao u završnoj kompoziciji. Uzdignuta glava sa otvorenim ustima, izduženi vrat i vapaj, ranije karakteristike konja, sada se dodeljuju figuri žene (Arnhajm, 1962).

SK7 – Na ovoj skici prizor je najbliži realnom ratnom prizoru i pokazuje svo bogatstvo oblika. Jednolična smena krutog i belog zamenjuje se blagim prelivima sivog. Bik je i ovde mišićav sa dvosmislenim stavom koji će biti prisutan do završne kompozicije. Ova skica je po mišljenju Arnhajma „proizvod dijastoličkog bujanja“ i ovde „nered služi da pruži obilje sirovog materijala i slobodu za invenciju“ (Arnhajm, 1962, 6, 60). U središtu kompozicije je točak pravilnih oblika, kojim kao da se pokušava da unese ravnoteža u prenatrpanu kompoziciju. Ovo je ujedno poslednja skica celokupnog dela. Po svojim karakteristikama ova studija, prema teoriji estetskog odlučivanja sa tri nivoa, sadrži dosta elemenata R nivoa obrade.

Dva dana kasnije Pikaso počinje rad na završnom platnu. Pikaso je načinio sedam fotografija različitih stadijuma rada na konačnom platnu. Ove fotografije načinjene iz daleka, nisu dovoljno bistre i nedovoljno su tehnički savršene, ali ipak pružaju nam korisne podatke o genezi ovog monumentalnog dela. O njima se obično govori kao o fazama zidne slike.

SK8 – Bik je prvo bio nacrtan frontalno, ali je zatim okrenut u stranu o čemu svedoče vidljivi tragovi zaostalih linija. Majka i dete zauzimaju konačni oblik i položaj. Konj sa kružno uvijenim vratom dopunjava temu stradanja. Mišićava, uspravljena ruka ratnika sa stisnutom pesnicom suprotstavlja se ovoj temi smrti. Pored palog ratnika prisutna je još jedna ženska figura raširenih ruku, očigledno mrtva. U kasnijim fazama figura će se izgubiti, a njeni prsti transformisaće se u cvet. Mrtva ptica će se u kasnijim fazama takođe izgubiti. Ženske figure sa desne strane još u potpunosti nisu zauzele svoj položaj i oblik (Arnhajm, 1962).

SK9 – U središtu slike uzdignuta pesnica odvojena je od tela ratnika više ne izražava samo pretnju, već prkosno drži buket koji je okružen plamtećim oreolom. Dejstvo svetlosti žene svetlonoše je na taj način delom oslabljeno. Mrtva ptica preobražuje se u raširenu šaku, a žena koja beži je sada dobila levu šaku i krupno koleno. Konj je delom osenčen i zadržava poziciju glave kao u prethodnoj fazi.

SK10 – Ovde su promene vidljive u središtu kompozicije. Telo ratnika je preokrenuto, čime je stvoreno više prostora. Konj se polako oslobađa svog pasivnog položaja glave i pogled usmerava u levo. Uzdignuta ratnikova ruka je sada uklonjena, a ostao je samo oreol bez pesnice i cveća. Polovina tela bika je zatamnjena. Žena koja beži pojačava prodor ove grupacije na levu stranu.

SK11 – Stav bika je određen jednostavnim i genijalnim rešenjem. Dvosmislenim prikazivanjem lica (mešanje an fasa i profila) postignuto je da je pogled bika sada usmeren središnjem prizoru. Otvaranje prostora omogućuje konju da digne glavu i njegov krik je u istom nivou kao i ponosna bikova glava.

SK12 – Ovde je uklonjena druga mrtva figura koja je ležala desno od ratnika. Na ratnikovom vratu vidi se prelom, a leš je bez tela i nogu. Figuri žene koja pada dat je ustremljen položaj. Svetlo sunca je previše usplamtelo.

SK 13 – Ova skica je veoma slična prethodnoj sa malim doterivanjima.

SK 14 – Ova skica je skoro u potpunosti približena konačnom rešenju. Glava ratnika je usmerena naviše spajajući osnovu središnjeg trougla. Dubinska dimenzija slike je izraženija. Osenčenja umanjuju dejstvo sunčeve svetlostii. Tačkasta tekstura kože konja izdvaja ga jasno od pozadine.

SK15 je u stvari konačna verzija *Gernike*. Telo ratnika je konačno pretvoreno u polomljenu statuu, a sunčevo svetlo sa tavanice je nalik električnom osvetljenju. Tekstura je izraženija na telu konja, a javlja se i na suknji majke sa mrtvim detetom. Razlike su male, ali je očigledno postignuta ravnoteža za kojom se tragalo tokom čitave geneze ovog monumentalnog dela.

Uzorak

Uzorak se sastojao od 30 studenata Psihologije, ženskog pola. Ispitanici nisu imali neko posebno umetničko obrazovanje.

Postupak

Ovih petnaest stimulusa su procenjavani po navedenim estetskim dimenzijama bez vremenskog ograničenja. Stimulusi su izlagani hronološkim redosledom, tj. prema datumu nastanka.

Korišćene su sedmostepene skale u odnosu na sledeće dimenzije:

- a) *dimenzija sklada* (H) – tj. koliko je slika skladna i harmonična; (obrazloženo je da sklad podrazumeva dobru formu, ali i jednostavnost i smanjenu količinu informacija);
- b) *dimenzija ukrasa* (R) – tj. koliko je prezentovana slika ukrašena i obogaćena; (uz napomenu da ukrašavanje podrazumeva insistiranje na detaljima ili ponavljanje nekih oblika i višak informacija);
- c) *dimenzija dubine* (D) – tj. koliko je slika duboka (sa napomenom da dubina ne podrazumeva treću dimenziju slike već njenu *smisaonu dubinu*);

SK1-1.maj 37 (I)

SK2- 1.maj 37 (II)

SK3 - 1.maj 37

SK4-1.maj 37

SK5- 2.maj 37

SK6- 8.maj 37 (I)

SK7-9.maj 37

8SK- prva faza

9SK-druga faza

10SK-treća faza

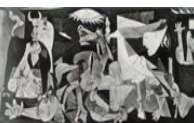
11SK-četvrta faza

12SK-peta faza

13SK-šesta faza

14SK-sedma faza

15SK-KONACNA

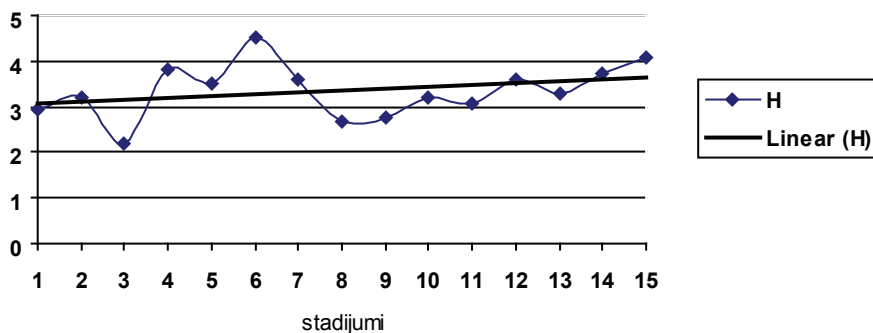
Slika 4. Stimulusi: 14 pripremnih studija kompozicije „Gernike“ i konačna verzija

REZULTATI

a) Procene H dimenzije Pikasovih studija kompozicije za Gerniku

Kod procena H dimenzije Pikasovih celokupnih studija za *Gerniku* nije nađen očekivani trend. R kvadrat ima nisku vrednost i nije statistički značajan: $R^2 = 0.095$, $F(1,29) = 1.30$, sig. $F = 0.273$.

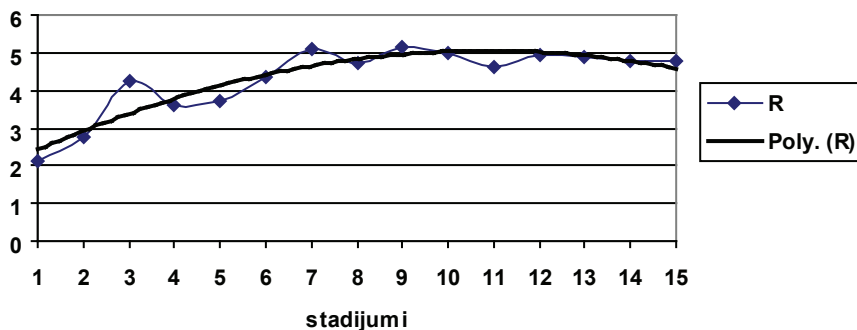
Od osmog stadijuma se može uočiti lagani kontinuirani porast H dimenzije što je takođe suprotno očekivanjima.

Slika 5. Procene H dimenzije Pikasovih studija kompozicije za *Gerniku*

b) Procene R dimenzije Pikasovih studija kompozicije za Gerniku

Procene R dimenzija Pikasovih studija kompozicije za *Gerniku* pokazuju očekivani trend koji se može opisati jednačinom: $R = -0.027 \cdot \text{stad}^2 + 0.588 \cdot \text{stadijum} + 1.86$.

Slika 6. Procene R dimenzije Pikasovih studija kompozicije za *Gerniku*

Redosled nastanka stimulusa se pokazao kao statistički značajan prediktor procena dimenzije ukrasa (R) u nastanku kompozicije *Gernike*: $R^2 = 0.859$, $F(2,28) = 36.59$, sig. $F = 0.0001$, $/p < 0.001/$.

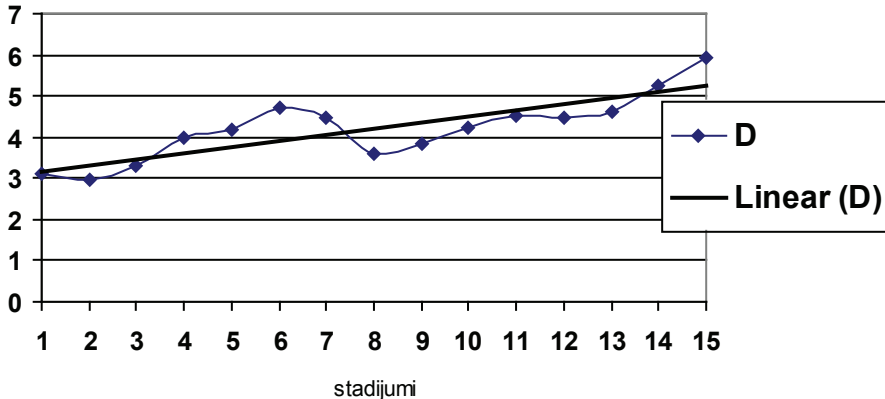
U skladu sa Ognjenovićevom teorijom estetskog odlučivanja sa tri nivoa, procene R dimenzije Pikasovih studija kompozicije tokom geneze *Gernike* rastu,

a u završnim fazama opadaju (slika 6). Dobijeni rezultati pokazuju da R vrednost raste do stadijuma SK7. U osmom SK8 neznatno pada i do završnih faza *Gernike* je prilično ujednačen.

c) Procene D dimenzije Pikasovih studija kompozicije za *Gerniku*

Procene D dimenzije Pikasovih studija kompozicije za *Gerniku* pokazuju očekivani porast tokom geneze *Gernike* (slika 7). Oko 69% varijanse procena D dimenzije studija kompozicije za *Gerniku* mogu se pripisati redosledu nastanka ovih skica: $R^2 = 0.691$. $F(1,29) = 29.118$, sig. $F = 0.0001$. Ovaj trend se može opisati linearnom regresionom jednačinom: $D = 0.148 \cdot \text{stadijum} + 3.036$;

Porast je kontinuiran do sedmog stadijuma (SK7). Nešto je niži kod stadijuma SK8, to jest u prvaj fazi završne zidne slike i kontinuirano raste do konačne verzije. Konačna verzija je najviše procenjena u pogledu distantnosti. Sve ovo je u skladu sa teorijskim očekivanjima.

Slika 7. Procene D dimenzije Pikasovih studija kompozicije za *Gerniku*

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

a) Procene dimenzije sklada (H) studija kompozicije za *Gerniku* nisu pokazale očekivani opadajući trend. Ovde je kod pojedinih grupacija studija kompozicije čak zabeležen trend suprotan teorijskim očekivanjima. Tako na primer, od treće skice (SK3) do šeste (SK6) vrednosti porocena H dimenzije rastu. Ovo se donekle može objasniti kvalitativnom analizom pojedinih skica.

Treća skica (SK3), iako ima manji broj figura, predstavlja složeniju kompoziciju od prethodne dve. Figure su na skicama SK3, SK4, SK5 i SK6 nacrtane dečijom jednostavnošću, ali ipak ne dolazi do porasta vrednosti H dimenzije. Ono što je Pikaso pokušavao na ovim skicama da reši je pitanje prostora i usklađenost figura i čitave kompozicije. Iako su odnosi među figurama postajali sve složeniji, taj odnos

je bivao sve skladniji i uravnoteženiji, pa otuda i porast H dimenzije. Očigledno da su se procene H dimenzije više odnosile na uravnoteženost i sklad nego na jednostavnost i simetričnost.

Od šestog do osmog stadijuma (SK6 do SK8) skice postaju složenije i H dimenzija dobija niže vrednosti. Bogatstvo oblika je posebno vidljivo na sedmoj i osmoj skici. Ove skice sadrže već sve elemente konačne slike, ali i neke elemente koji će se na konačnoj slici izgubiti. Otuda i pad H dimenzije u proceni ovih stimulusa.

Od osmog stadijuma do poslednjeg (od SK8 do SK15) trend je suprotan očekivanom. Umesto da se H vrednost smanjuje ona je ujednačena ili čak lagano raste. Reč je o sedam faza rada na konačnom platnu i završnoj verziji *Gernike*. U opisu ovih studija vidi se da Pikaso radi na rešavanju problema prostora i da polako izbacuje neke elemente sa slike. Čitava kompozicija dobija trougaonu formu, koja je vrlo skladna i uravnotežena. Leva strana na kojoj je majka sa detetom i desna na kojoj je smeštena figura žene koja pada takođe su u ravnoteži. U tom smislu se i ovaj neznatni rast H procena tokom završavanja konačnog Pikasovog platna može posmatrati.

b) Procene R dimenzije pokazuju očekivani trend u skladu sa Ognjenovićevom teorijom estetskog odlučivanja sa tri studije kompozicije SK7. Kasnije procene sedam faza zidne slike, kao i završnog stadijuma su ili ujednačene ili pokazuju neznatan pad.

Treba imati u vidu da su ove poslednje faze dosta međusobno slične i da sadrže malo promena u kompoziciji i detaljima.

c) Trend procena D dimenzije Pikasovih studija kompozicije za *Gerniku* pokazuju očekivani rastući trend u funkciji vremena. Ovaj trend je skoro idealan od prve do sedme kompozicije (SK1 do SK7). Reč je o pripremnim skicama, a od osme (SK8) počinje rad na samoj konačnoj zidnoj slici. Takođe stadijumi od SK8 do poslednje verzije SK15 pokazuju vidljiv lagani porast. Najnižu vrednost D dimenzije dobila je prva skica, a najvišu poslednja, što je takođe u skladu sa teorijskim očekivanjima.

U ovom eksperimentu se znao tačan redosled i datum nastanka svake od studija kompozicije. Ovde nema studija koje se javljaju i nakon nađenog konačnog rešenja kao što je bio slučaj kod pojedinačnih figura bika, konja i žene. Jedini nedostatak su tehničke slabosti načinjenih fotografija poslednjih sedam faza rada na *Gernici*.

Iako hipoteze nisu potvrđene u pogledu trenda procena H dimenzije, u potpunosti su potvrđena naša očekivanja kada su u pitanju procene R i D dimenzije, Trend ovih procena je u skladu sa teorijskim očekivanjima Ognjenovićevog kognitivnog modela estetskog odlučivanja sa tri nivoa. Ovo je posebno značajno, jer se ovde o celokupnim studijama, a ne pojedinačnim elementima. Procene obuhvataju studije kompozicije u celosti, gde nisu bitni samo elementi već i celina kao i složeni odnosi između elemenata.

Postojeći nedostaci u pogledu skala kojima su merene H, R i D dimenzije mogli bi se otkloniti konstrukcijom psihometrijski utemeljenih skala tipa seman-

tičkog diferencijala koje bi obuhvatile više aspekata postojećih dimenzija.

Ipak, može se zaključiti da dobijeni rezultati odgovaraju kvalitativnim analizama likovnih kritičara i na taj način ohrabruju u pogledu mogućnosti primene zakonitosti estetskog odlučivanja sa tri nivoa (Ognjenović, 1997) i na oblast geneze individualnog umetničkog dela, a samim tim i na kreativni proces u celini.

LITERATURA

- Arnason, H. H. (1975). *Istorija moderne umetnosti*, Beograd, Izdavački zavod Jugoslavija.
- Arnhajm, R. (1962). *Pikasova Gernika, geneza jedne slike*. Vrnjačka banja, Zamak kulture.
- Arnhajm, R. (1985). *Vizuelno mišljenje*, Beograd, Univerzitet umetnosti.
- Forman, M. (1984). *Amadeus*. Film.
- Kozbelt, A. (2006). Dynamic evaluation of Matisse's 1935 Large Reclining Nude, *Empirical Studies of the Arts*, Vol. 24, No. 2, p. 119–137.
- Martindale, C. (1990). *Clockwork Muse, Predictability of artistic change*, New York, Basic Books.
- Milićević, N. (2001). *Pikasova Gernika – geneza detalja – bikove glave*, VII Naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd, str. 26.
- Milićević, N. (2005). *Nastajanje Pikasove Gernike u svetlu kognitivnih aspekata estetskog odlučivanja*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu.
- Milićević, N. (2005a). *Estetske procene Pikasovih pripremnih studija kompozicije za Gerniku*, XI naučni skup, Empirijska istraživanja u psihologiji, Beograd, rezimei, str. 16–17.
- Milićević, N. (2010). Emocije i kreativni proces u svetlu telesne psihoterapije, poglavlje u Klisić, Lj. (autor). *Psihosomatsko jedinstvo umetničkog izražavanja: važnost izražajnog jezika u psihologiji umetnosti: jezik živog u umetnosti*, Beograd, Udruženje Telesnih Psihoterapeuta Srbije.
- Milićević, N., Pejić, B., Škorc B. (2010). Picasso's Guernica - horse' head - genesis of detail (Pikasova Gernika – glava konja – geneza detalja). 21st. Biennial Congress of IAEA, 25–28. august, Dresden, in *Estetics and Design*, (Tematski zbornik radova).
- Ognjenović, P. (1980). Jedan ili više nivoa estetske odluke. *Rad LEP*, 1, 1–14.
- Ognjenović, P. (1982). *U prilog teoriji dinamične kompetence ili o smislu sna*. *Psihologija* 4, 3–16.
- Ognjenović, P. (1991). Processing of aesthetic information. *Empirical studies of the Arts*. 9, 1. 1–9.
- Ognjenović, P. (1997). *Psihološka teorija umetnosti*. Beograd, Institut za psihologiju.
- Ognjenović, P. i Morača, J. (1994). Pitanje ukusa ili: De gustibus disputandum, *Psihologija* 3–4, 249–264.
- Picasso, P. (1923). Interview, *The Arts*, New York. Marius de Zayas, originally published as: Picasso Speaks, *The Arts* (New York) May 1923, pp. 315–326.
- Trifunović, L. (1994). *Slikarski pravci XX veka*. Beograd, Prosveta
- van Leeuwen, C., Verstijnen, I. M., & Hekkert, P. (1999). Common unconscious dynamics underlying uncommon conscious effect: A case study in the iterative nature of

perception and creation. In. J.S. Jordan (Ed.), *Modeling Consciousness Across the Disciplines*. MD: University Press of America.

Weisberg, W. R. (2004). On Structure in the Creative Process: A Quantitative Case Study of the Creation of Picasso's *Guernica*. *Empirical Study of the Arts*. Vol. 22 (1). 23–54

Warncke, C., P., Walther, I., F. (1997). *Picasso*, Tachen, London

Weisberg, W. R. (2004). On Structure in the Creative Process: A Quantitative Case Study of the Creation of Picasso's *Guernica*. *Empirical study of the Arts*, Vol. 22(1), 23–54.

Nebojša Milićević, Biljana Pejić

THE DEVELOPMENT OF THE CREATIVE PROCESS AS EXEMPLIFIED BY PICASSO'S *GUERNICA*

Summary: This paper tries to investigate if the rules of the theory of esthetic decision-making including three consecutive stages (Ognjenović, 1980, 1997) can be applied to the genesis of an individual work of art and consequently to the development of the creative process as such.

Using nine seven-step scales of semantic differential and a sample of 45 psychology students, the esthetic assessment of fifteen visual stimuli was investigated: of fourteen early studies of Picasso's *Guernica* as well as a reproduction of the final version of the work. The reproductions were shown by a video projector chronologically with no time restraint. Three scales were used for the assessment of the dimensions of harmony (H), decoration (R) and distance (D).

The results indicate that the order of creation of the early studies of Picasso's *Guernica* is a good predictor when it comes to the assessment of decoration (R) and distance (D) but not when it comes to harmony (H).

This study of the early studies of the genesis of Picasso's *Guernica* showed that the rules of the theory of esthetic decision making including three stages by Ognjenovic were to a great extent applicable to the genesis of an individual work of art.

Keywords: creative process, esthetic decision-making, harmony, decoration, distance

РАЗВОЈ И МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ

ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектор

Маја Д. Стојковић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

17 x 24 cm

Тираж

250 примерака

Штампа

SCERO PRINT

Ниш 2013.

ISBN 978-86-7379-317-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.923(082)
613.86(082)
331:159.9(082)

РАЗВОЈ и ментално здравље : тематски зборник радова / приредили Снежана Видановић, Небојша Милићевић, Јелена Опсеница Костић. - Ниш : Филозофски факултет Универзитета, Департман за психологију, 2013 (Ниш : Scero print). - [316] стр. : илустр. ; 24 cm. - (Библиотека Научни скупови)

"Publikacija obuhvata deo radova saopštenih na VIII Konferenciji sa mejunarodnim uceshenjem Dani primenjene psihologije u Niшу, odrжанe септембра 2012. године на Филозофском факултету у Нишу." --> Предговор. - Текст ћир. и лат. - Тираж 250. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7379-317-7

1. Конференција Дани примењене психологије
(8 ; 2012 ; Ниш)

а) Личност - Зборници б) Ментално здравље - Зборници с) Рад - Психолошки аспект - Зборници

COBISS.SR-ID 204070924